

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

XXXVIII. kötet

1933. 4-6. sz.

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS

FŐTITKÁR

Új folyam IV.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ-KOLOZSVÁR

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1933

T A R T A L O M

<i>Dr. Veress Endre:</i> Gróf Kemény József (1795—1855). II. közl. — — —	129
<i>Dr. Felszeghy Béla:</i> A közjogi önkormányzat elve és egy elfeledett régi erdélyi államjogász — — — — — — — — — — — — — — —	159
<i>Dr. Tavaszy Sándor:</i> A lét és valóság — — — — — — — — — — — — — — —	174
<i>Huszár Lajos:</i> Cochse! Octavian gyulafehérvári éremvéső — — — — — — — — — — — — — — —	207

ADATTÁR:

<i>Szabó T. Attila:</i> Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez —	212
---	-----

KRITIKAI SZEMLE:

<i>Nyirő József:</i> Kopjafák. <i>Rass Károlytól</i> —	243
--	-----

TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY

<i>Dr. Szádeczky K. Gyula:</i> A szamosfalvi sósfürdő geológiája. Várhatunk-e ipari földgázát Kolozsvár környékén? —	247
--	-----

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ ív terjedelemben. A folyóirat az EME Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvostudományi- és Jog- és társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-ot

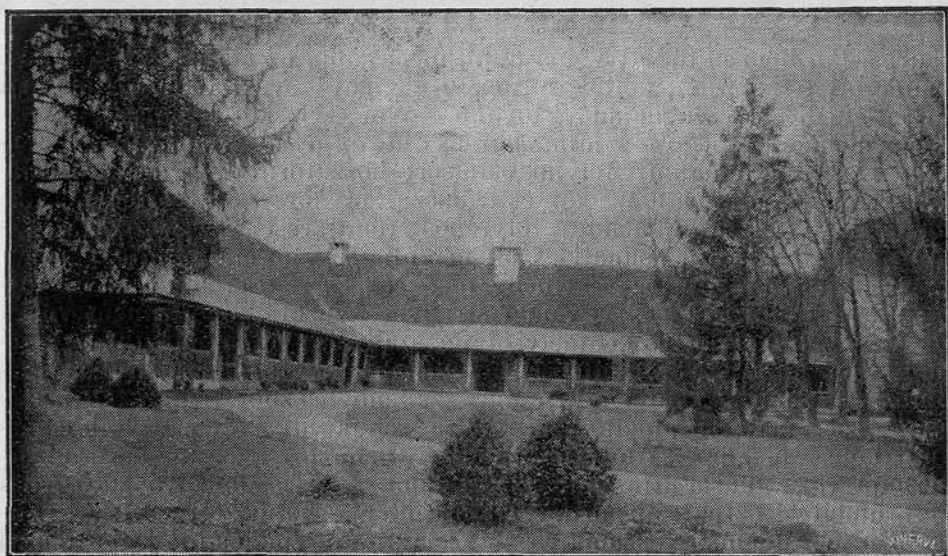
az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küld vissza.

Gróf Kemény József szülőháza Gerenden.

GRÓF KEMÉNY JÓZSEF

(1795—1855)

Irta: **Dr. Veress Endre**

(Második közlemény.)

IV.

Kemény József kutató, gyűjtő és adalékíró volt a szó legtágabb és legnemesebb értelmében. Írásai és cikkei nehezen olvashatók, mert telek adatokkal, idézetekkel és latin levélrészletekkel; de tartalmasak. Türelme, hajlama és irálya nem volt ahhoz, hogy valami terjedelmesebb önálló munkát írjon vagy művészi feldolgozást nyújtson, mert kutató szelleme mindig új meg új tárgyra bukkant munka közben, ami további nyomozásra serkenté. Ezért összefoglaló nagyobb művet nem is írt és írhatott. A történeti események és tények valódiságának kikutatását azonban úgyszólván mennyiségtani pontossággal végezte s a régi feljegyzések állításait is csak úgy hitte el, ha azokat megrágva¹ más egyéb adalékok tanúságával igazolhatta. „A történeti igazság kutatása szenvedélyem, gyönyöröm, mindennapi kenyerem és életem, amelynek élek, halok“ — írja maga.² S valóban Kemény többet nem

¹ Erre nézve maga Kemény József idézi Gronovius mondását: Non in verba magistri iurare, sed scripta ruminare decet historiographum; *Kurz: Magazin*, I. 5. l.

² A Csákyokról írt tanulmánya bevezetésében, a szebeni *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* új folyama, II. 76. l.

akart s tán nem is tudott volna adni, mert „ahol az adatok világa megszünt, ott a képzelet, költői fölfogas, logikai továbbkötés fáklyája mellett nem szívesen haladott tovább.”³ Am széleskörű tudásának fáklyája élénken lobogott s mindenkinek készségesen világított és szolgált. Ha valaki valami felvilágosításért hozzáfordult, hetekig elkutatott rengeteg adathalmazában és válaszlai olykor egész értekezésekké bővültek.⁴ Idejét a mellett folytonos rendezéssel, jegyezgetéssel, s mint magát kifejezte, okkali és ok nélküli írogatással töltötte.

Gerendi magányában Kemény még régiség- és éremtannal is foglalkozott, — hisz házába is római sírkövet falazott be — s nem volt a tudománynak olyan ága, amelyről ne szakított volna, ha annak gyümölcsével kosarát telíthette. Munkájában nehézséget nem ismert s mindenbe beletanult, amiből valami szellemi hasznot remélt. Olvasottsága ezért bámulatraméltó, tájékozása rendkívül kiterjedt, bibliografiai tudása meglepő. Amit megszerezni nem bírt, azt hamarosan lemásolta vagy másoltatta. Jellegzetes gömbölyű, tisztán olvasható írása volt, amellyel ezrekre menő levelet másolt le s halmozott fel gyűjteményében a tudomány számára. Másolatait felvilágosító jegyzetekkel kísérte és egészíté ki állandóan s így — miként mondá — valósággal *illusztrált diplomatariumokat* teremtett, ami irodalmunkban még ma is ritkaság. Az általa segélyezett Kurz Antal *Magazin*jának csupán első kötetében egy tucatnyi ily illusztrált oklevelet közölt, kijelentvén, hogy ezt a munkát ezentúl is folytatja, még saját használatára is, akár jelenhetnek meg közlései, akár nem. Ime az igazi tudós, aki a munka gyönyörűségéért dolgozik, nem számítva s vadászva tapsra és elismerésre. *Miért nincs száz kezem, szemem és órám, hogy mindent felkarolhassak* — kiált fel e fárasztó, böngésző munkájában,⁵ melyet önzetlenül folytatott tisztán a való és igazság felderítéseért, azt tartván, hogy igaz történetírónak semmit elhallgatnia vagy elpalástolnia nem szabad.⁶ Cikkeit végig maga írta, de gyűjteményének összehordásában másolók támogatták, köztük udvari káplánja, a már ismert Antalffi Boldizsár páter, kinek emlékét páratlanul szép és gondos pecsétrajzai tartják fenn örök időre hagyatékában.⁷

E megszokott, kedves munkaköréből Kemény Józsefet olykor útazásai, meg teljességgel el nem kerülhető közszereplésének hívó kötelezettségei ragadták ki. Ezek ugyan sem túl számosak, sem terhesek nem voltak, ám mint erdélyi főúrnak még sem lehetett egészen kivon-

³ Kóváry László megjegyzése, az 1858-i „Délbáb Képes Naptár“ 78. l.

⁴ Ilyen Gerendről, 1853 november 19-én, 21-én és 23-án Mike Sándorhoz írt levele Szacsvai Sándorról meg a Hora-világról; Új Magyar Múzeum 1856. I. 281—3. és 334—341. l.

⁵ Kolozsvárt, 1844 április 5-én befejezett egyik német cikke végén írja: Warum habe ich nicht hundert Hände, Augen und Stunden, um alles erfassen zu können! Kurz: *Magazin*, I. 421. l.

⁶ Egy német műről írt bírálata végén: Nichts verschweigen und offen gesprochen muss die Devise eines Geschichtsforschers sein. Ugyanott, 228. l.

⁷ Ezt az *Erdély cereographiája* című, öt kötetes szép munkáját, az eredeti pecsétokról szépiával négy télen át festette és 1843-ban fejezte be csikmadarasi P. Antalffi Boldizsár Szent Ferencrendi atya.

nia magát a nyilvános életből, sőt voltak idők, amikor neve e téren is jó hangzású volt. Megyegyűléseken kifejtett szerepléséről már megemlékeztünk, de érdekesebb és fontosabb volt természetesen az országgyűléseken való megjelenése és működése. Ezek egyikén egy ízben maga kijelenté, hogy szólásjogával igen ritkán szokott élni,⁸ de tartalmas beszédeiből mindenki okulhatott s azokkal néha valódi szónoki sikereket is aratott. Ezek persze a dolog természeténél fogva ritkák voltak, mert mindennapos felszólalásai rendszeren csak helyreigazításokra szorítkoztak, mivel kitűnő latin nyelvérzéke nem tűrhette, hogy valamely felolvasott hivatalos iratban vagy beterjesztett jegyzőkönyvben nem egészen találó szó vagy éppen helytelen szerkezet forduljon elő. Társai jól ismerték erről az oldaláról s mosollyal fogadták, valahányszor szólásra jelentkezett, mert majdnem előre tudták, miről fog beszélni. Am hozzászólásai mindig jogosultak és hasznosak valának.⁹

Az ellenzék követelésére a hatalom végre 1834 május 28-ikára országgyűlést hirdetett s arra naponta szállingóztak Kolozsvárra a követek és regalisták. A város hirtelen megélénkült, hisz 1810 óta nem látott diétát s a fiatalabb nemzedék jóformán nem is tudta mi az. A mondott napon a Rendek meg is tartották alakuló ülésüket az általuk elnökké választott hidvégi gróf Nemes Ádám kincstartó vezetése alatt. Rendszeres tárgyalásaival meg kelle azonban várnia a királyi biztos, Esteri Ferdinánd főherceg, intézkedését. Ez ugyan már második hónapja megjött és Kolozsvárt tartózkodott, de általános visszatetszést okozott, midőn június 7-én kijelenté, hogy az országgyűlést még nem nyithatja meg. Ez a türelmetlenül várt megnyitás ekként csupán június 20-án mehetett végbe a szokott formaságok mellett. Megnyitó beszéde természetesen latin volt, de nagy lelkesedést keltett, hogy annak a bizottságnak, amely a főherceget a megnyitásra felszólítá, megjelenését néhány magyar szóval ígérte meg. A lelkesedés azonban hamarosan lelohadt, midőn a Károk és Rendek a bécsi udvar magatartásában semmi jóindulatot nem tapasztaltak.

Az ellenzék vezérei: báró Wesselényi Miklós, gróf Teleki Domokos, Veér Frakas, Szász Károly és társaik az országgyűlés megnyitása előtt történt felháborító erőszakoskodások miatti elkeseredésükben, mindenek

⁸ Az 1837-i szebeni országgyűlés október 24-i ülésében.

⁹ Így például az 1837-i országgyűlés június 9-i ülésén az egyik átiratba még e szavak beillesztését kívánta: nobis invitis. (*Beszédek tára záradékul az 1837-dik országgyűlési jegyzőkönyvhez*, 185. l.) Ugyanakkor, az október 18-i ülésen az iránt szólt fel, hogy az *acatholic* kitétel nem helyes a mi szájunkban s nem is ez a statusoknak e tárgy aránti gyakoroltatott diplomaticus stylussa. (Ugyanott, 469. l.) Hasonló megjegyzéseit találjuk az 1841-i országgyűlés irataiban is. Így az 1841 dec. 9-i ülésen a *munera* helyett *munia* szót kívánt tétetni, mivel az első kétértelmű; továbbá nem szokás mondani: Sanctissimis legibus, hanem így: fundamentalibus legibus. (Hajnik Károly: *Beszédvár az 1841—2-dik országgyűlési jegyzőkönyvhöz*, I. 219. l.) A dec. 18-i ülésen pedig a *tempore lege praescripto* kitéttelt az ablativus elkerülése végett *tempore legitenus praescripto* kitéttel kívánta felcserélni, viszont a *schema* nem lévén jó deák szó, helyette ezt ajánlta írni: *seorsivam candidationum seriem*; végül *unum* helyett *unicum* szót javasolt tétetni. (Ugyanott, 233—236. l.)

előtt a sérelmek orvoslását követelték s az ezen az országgyűlésen elhangzott beszédek ragyogó példái tüzes hazafiasságuknak. Ezekkel a szónokokkal Kemény József persze nem vehette fel a versenyt, de azért néha hozzászóltott egyes tárgyakhoz, amelyek gondolkodásával meggyeztek s valamelyes jobb megvilágítást kívántak. Így például a július 9-i ülésben indítvány tétetvén, vajjon feliratban tiltakozzék az országgyűlés, ha a június 7-én felfedett méltatlanságok és sérelmek ügyében tett felterjesztésre orvoslás nem érkezik, a Szász Károly által felolvasott felirat első pontjához módosítást ajánlott, a felirat végét hallgatva pedig kijelenté, hogy igen nagy sértésnek tartaná ő Felsőségére nézve, ha postulatumképen terjesztetnék fel, hogy a törvényeket tartsa meg. A felirat irányával Kemény egyébként sem volt megelégedve, úgyhogy ki is nyilatkoztatta: „Ne szégyeljük megvallani, hogy nem tudunk jól deákul írni, nekem minden kívánságom az volna, hogy mindig magyarul írjunk,“ amit a Rendek általános helyesléssel fogadtak.

Mivel a cenzura az országgyűlésen elhangzott beszédek szövegét nem engedte nyilvánosságra hozni, sőt még a Wesselényi-féle titokban készült napló is csupán az első tizenkilenc ülés beszédeit közölte, soha meg nem fogjuk tudni, hogy Kemény mily beszédekkel aratott azon sikereket. Pedig a szintén jelenvolt regalista Jósika Miklós azokra célozva írta róla, hogy 1834-ben, mint az ellenzék kiváló tagja s jeles, tüzes szónok tüntette ki magát;^{9a} Deák Ferenc meg így emlékezett róla Wesselényihez intézett levelében: Gróf Kemény József és Veér Farkas követeitek nemcsak becsülésünket, hanem szíves baráti szeretetünket birják. Áldott Erdélynek sorsa, ha sok ilyen lángkebelű férfiak munkálkodnak boldogságán; előttem felejthetetlen marad azon egy-két nap, melyet velök töltheték.^{9b}

Az augusztus 5-i ülésen vita indulván meg a királyi leirat felett, gr. Degenfeld Ottó vélekedéséhez Kemény is csatlakozott, azt kívánva, hogy: a leírás merőben vétessék tudomásul, mert hogy az új elnök (gr. Haller István) kineveztetett, azt csak a királyi leirásból tudhatni meg, ezen leírás azonban nemcsak a kinevezést foglalja magában, hanem egyéb tárgyakat is, melyeknek felolvasása és megvizsgálatása szükséges és csak ezután történhetik meg az esketés.^{9c}

A napirenden lévő hatalmaskodások és törvénytelenések miatt a rendek elégedetlenségüket nem is igen palástolták, sőt a főherceg augusztus 21-i levelét hatodnapra illő tisztelettel s avval az értesítéssel

^{9a} Idézett *Emlékiratai* 99. lapján.

^{9b} Deák Pozsonyból, 1834 június 27-én; Dr. Váczy János: Deák Ferenc emlékezete: Levelek (Budapest, 1890) 5. l.

^{9c} Az 1834-i kolozsvári országgyűlés Wesselényi-féle csonka naplója 107, 112. és 137. lapja nyomán. Ez az első 19 ülés bő ismertetését adja 162 lapon, de 11-ik ívénél felfedeztetvén, a gubernium elkoboztatta a miatt, hogy a beszédeket szószerint s a felszólalók neve említésével közölte, amiért Wesselényi ellen ismert felségsértési pere is megindult. (Ritka példánya a M. N. Múzeum könyvtára *Diaetalia* XVI. sz. a.) Az országgyűlés hivatalos kiadványa (382 lapon) csupán kivonatos jegyzőkönyveket nyújt, ritkán említvén a felszólaló képviselők nevét. A beszédben előforduló két régies kifejezés persze így értendő: leírás = leirat; esketés = eskü.

küldték vissza neki, hogy ő Felsége felvilágosítása végett tizenkéttagú küldöttséget indítanak Bécsbe. Ennek Kemény József is tagja lett, mint Alsófehérmegye követe,¹⁰ nyilván avval az elgondolással, hátha majd történettudására szükség lenne. Sajnos, nem volt, mert panaszaitkat számba se vették. Bécsbe — tizenhat napi úttal — a küldöttség szeptember 30-án ért fel, de megtudván, hogy a Felső Brünnsben tartózkodik s ott fogadja, nyolcan mentek oda, mivel négyük útközben beteg lett vagy kidúlt. Ferenc császár október 3-án fogadta őket, nem mint küldöttséget, hanem mint hű alattvalókat. Am szónokuk, Degenfeld Ottó, latin előadását kelletlenül hallgatta, a nélkül, hogy bármit is ígért volna, királyi biztosához utasítá a nemeseket.¹¹ Ezek dolgvégzetlen és elkeseredve tértek vissza Kolozsvárra és november 2-án beterjesztett jelentésükről a cenzura miatt semmit meg nem tudott a közvélemény. Ez csupán annyit látott, hogy november 11-én az országgyűlés Nopcsa Elek elnöklése mellett ugyan újra megnyílhatott, de tevékenysége üres semmittevésben merült ki és tartott 1835 február 6-ig, amikor az ellenzék vereségével feloszlott a nélkül, hogy Erdély ügyét s a köz javát bármivel előbbrevitte volna, sőt maga után csak keserűséget és izgalmat hagyott.

A rendek így jó farsangolás után csendben hazatértek falusi kastélyaikba, lesve, várva az újabb országgyűlést. Hosszú provizoriumtól tartottak, de kellemesen csalódtak, mert két esztendő múlva a dieta újra megnyílt, hanem ezúttal — változatosság kedvéért — Szebenben, a „gutgesinnt“ szászok székhelyén. Ezen Kemény József most mint *királyi hivatalos* vagyis meghívott *regalista* vett részt s apróbb hozzászólásaitól eltekintve, benne két fontosabb beszédet tartott. Az egyiket az 1837 február 12-i ülésben a szász nemzet szabad választási jogának fenntartása ügyében. Ezt azonban úgy kívánta biztosítani, hogy a szászok sérelmének orvoslása végett a fejedelemezhetlerjesztendő felirat a három nemzet uniója értelmében az országgyűlésből — tehát az erdélyi másik két nemzet hozzájárulásával — történjék. A magyar érdeknek ez a fenntartása kissé ellenkezett a szászok felfogásával, de Kemény ragaszkodott hozzá, hogy a szászok „e'béli sérelme orvoslása ne más úton és módon legyen elérendő,“ mert lehet valaha oly ivadék a tisztelt szász nemzet növekebelében, amely a tárgy eránti felszólásunkat és ezúttal készített felírásunkból való ki nem rekesztését a tisztelt nemzetnek — egykoron meg fogja köszönni.¹²

Második beszédét Kemény József összel, az október 24-i ülésben tartotta két fontos dologban: a római katolikus erdélyi püspök, meg a „nemes szász nemzet“ ispánja tanácsossága kérdéséről. Tagadja egyesek ama felfogását, hogy az erdélyi püspök ma országos választáson kívül is országos tanácsos, mert ez sem az 1691-i Leopoldi diploma 8-ik, sem az 1744-i 7-ik törvénycikk alapján nem lehetséges, habár abban a restitutio szerint számos jogot nyert a püspök. Ha

¹⁰ Erdélyi Híradó, 1834. II. 189. l.

¹¹ Ugyanott, a 245. lapon.

¹² A szebeni id. *Beszédek tára* jelzett ülési jegyzőkönyve szerint.

valaki azt mondaná, miért szólalt fel e tárgyban katolikus létére, annak azt feleli, hogy vallása azt épenséggel nem tiltja e tárgy aránti polgári nézeteinek nyilvános és őszinte kijelentését, és mivel szent vallását nem annyira a hierarchiának külső fényéért s a püspök született tanácsosságáért, hanem erkölcsi tudományának (moráljának) jelességeért követi s tiszteli.

Ami a szász nemzet ispánjának országos tanácsosságát illeti, az a Leopoldi kötéslevél értelmében az ország választásán kívül született szebeni királybíró-t illeti s azóta is a szebeni királybíró-ság a nemzeti ispánsággal mindig egybe van kötve. Ha tehát a szász nemzet azt kívánja, hogy ispánja országos választáson kívüli tanácsos is legyen, azt csak úgy érheti el törvényesen, ha ispánja egyszermind szebeni királybíró is. Ezért nem fogadhatja el Szebenszék követének, Schreiber Simonnak, e teremben október 5-én tett tiltakozását e kérdésben, sőt nem is érti, miként szólhatott fel ez ügyben. De mivel személyét igen nagyra becsüli, ajánlja, hogy választassa meg magát szebeni királybíróvá is, egyben pedig ne feledje, hogy: egy hajóban evezünk, egy köz partra t. i. hazánk javára és törvényeinknek védjére törekedünk mindketten, — rokon az érzés, légyen rokon szívességünk édes hazánk szirtjei között is, s következőleg e szent teremben is, melybe fejedelmünk által azért hivattattunk öszve, hogy közös iparral és türelemmel a köz jóra törekedjünk.¹³

Ezután évekig nem volt megint országgyűlés, holott a Pesten hangoztatott reformok Erdélyben is kedvező talajra találtak. A szabad-
elvűbb lapok naponta tárgyalták az egymást követő röpiratokban foglalt országos fontosságú eszméket, kivált mikor Kemény Zsigmond vette át az „Erdélyi Híradó“ vezetését, melynek hasábjain fényes publicisztikai működését megkezdte. A megyei tisztújítások is megélénkültek az ellenzéki férfiak szónoklataitól, melyekkel a sérelmek orvoslását ki akarták erőszakolni. Ily hangulatban nyílt meg Kolozsvárt 1841 november 25-én a majdnem tizenöt hónapig tartott hosszú országgyűlés. Ezen Kemény József is résztvett gyakori felszólalásaival, sőt beválaszták a „Vallási és közműveltségi osztály“ tagjai közé is, amely azonban működését meg sem kezdhetette, mivel a tagok megerősítése megkésve érkezett le Bécsből.¹⁴ Nem sokat végzett maga az országgyűlés sem, de egy érdeme megvolt: törvénybe iktatta a magyar nyelv használatát, amely egyszerre oly általánossá lett, hogy bár a felterjesztések és törvényjavaslatok latin nyelven mentek fel az udvarba, soha még a szász képviselőknek sem jutott eszükbe, hogy latinul, annál kevésbbé, hogy németül szónokoljanak. Így aztán a közigazgatás és nevelés is magyarrá vált, jóformán egyik napról a másikra.¹⁵

De ha Kemény József ezen az országgyűlésen lényegbe vágó kérdésekben nem is vett részt, sőt egy kijelentése szerint azon egyetlen szót sem szólt, annál több dolga akadt annak berekesztése után. A bead-

¹³ Beszéde közölve ugyanott, az 531—541. lapokon.

¹⁴ A Bécsben, 1842 december 22-én kelt királyi leirat, amely e bizottság 12 tagját megerősíté, megjelent az Erdélyi Híradó 1843. évf. 9. l.

¹⁵ Kővári László: *Erdély történelme*, VI. (Kolozsvártt, 1866.) 221. l.

ványok közül neki osztották ki ugyanis fedolgozásra a vallásügyeket, úgyhogy — miként tréfásan megjegyzé — még a teológiát is tanulmányoznia kellett. A kapott akták közt legnevezetesebb volt a két erdélyi román püspök: Lemény és Moga szászok elleni ismeretes panaszirata, melyről Kemény egész tanulmányá bővült jelentést írt 1844 április elején, megelőzvéen vele a szászok válaszát. Jobb szakemberre ezt a fontos ügyet igazán nem lehetett volna bízni s valóban nincs benne hívalkodás, ha Kemény akkoriban magáról azt mondja, hogyha a guberniumnál valami régi diplomatikai vagy történelmi kérdés kerül szónyegre, mindig őt rántják elő.

Új világban és viszonyok közt gyűltek össze Kolozsvárt a követek a következő országgyűlésre, amelyet a hatalom 1846 szeptember 9-ikére hirdetett. Ez most a reform-eszmék megvalósítása jegyében nyílt meg, remélve, hogy amit a magyarországi testvérek megvalósítottak, azt itt is sikerülni fog keresztülvinni. Egyik legfontosabb és elodázhatatlan tárgya volt az úrbér kérdése; fontos a jobbágyság szempontjából, amely sokat szenvedett a földesurak önkényétől, de fontos ezek szempontjából is, mivel utóbbi időben a földek hozama és jövedelme megapadt épen a földműves nép kihasználása, sok helyt bizony kiuzsorázása miatt, amely aztán úgy védekezett, hogy jóformán csak annyi földet művelt meg, amelyből maga megélhetett. Ezeket a viszonyokat Kemény József is jól ismerte s mikor már jó medrében folyt a vita, az országgyűlés 26-ik ülésében, 1847 január 28-án, maga is hozzászólt, miután beszédét hetek óta zsebében hordta. Elvben ugyan híve volt az úrbér-rendezésnek, de kijelenté, hogy az nem terjeszthető ki az egész Székelyföldre, mert beleütközik a székelyek régi kiváltságaiba, okleveles anyaggal bizonyítván, hogy a Székelyföldön miért nincs úrbériség.

Kemény a jobbágyság és adó eredetéről szólván, a Székelyföld jogtermészetéről beszélt, törvénycikkekre és történelmi tényekre hivatkozva lépten-nyomon. Beszéde első részében azt fejtegette, hogy nagy különbség van a magyar földön és a Székelyföldön létező jobbágyság eredete közt. Jobbágyság eleinte nem is volt a székelyek közt, akik a királynak sokáig csupán az u. n. ökörsütéssel tartoztak, amely régen-tén 80.000 ökörből állott, de már a XVI. század közepén alig adhattak 10—12 ezernél többet. Hanem mivel a székely állandóan fegyverben állott a keletről fenyegető folytonos idegen betörésektől való rette-gésében, annyira hogy „a csendesebb állapotban lévő magyar földnek és nemzetnek védő angyala lett,” nem lett volna igazságos adóval is terhelni s következésképpen földjére colonicaturát behozni, miként a „magyar nemzet“ földjén volt. Ezért a székelyek az egy subsidiumon kívül, melyet önkéntesen és csakis néha vállaltak magukra, egyebet nem fizettek. Földadó még a fejedelmek korában sem volt, sőt Székelyföldön még porta sem volt allodiális tekintetben. Így a székely csupán vármegyei birtoka — colonicaturája — után fizetett adót, tehát státus-adót nem fizetett az ő székelyföldi birtokáról. Ennek oka az volt, hogy „az egész székelyföld az ország termében úgy tekintetik, mint allodium, mert hiszen fejedelmeink idejében csak az allodium volt egye-

dül ment az adóteherből, csak az nem iratott kapuk számába.“ A székeltek e kiváltságát még az ausztriai ház erdélyi uralkodásra jutásakor is biztosították s így jogtalan volna most a székelyföldi birtokok egy részét colonicaturává tenni s adó alá vetni, mert ez annyit tenne, mint azt legrégibb, legszebb természetéből kivetköztetni, annyit tenne, mint: azt a több allodiális földek tömegéből a tiszta törvény és igazság ellenére kitörülni; annyit tenne, mint: az idő szellemével, s köz kívánatával homlokegyenest cselekedni, mert hiszen a jelen kornak iránya: a hűbéres földeket a hűbéri súlytól kimenteni és allodiummá, szabad földé tenni. Am a székeltek kiváltságát védve, korántsem célja a földesúri önkénynek szabad és korlátlan mezőt engedni a Székelyföldön, sőt kéri annak tételes megszabolását, kimondatván, hogyha a székely földesúr zsoldosának, jobbágynak annyit vagy ennyit adna földéből, akkor tőle annál több szolgálatot ne kívánjon, mint amennyi ama föld után jár. Ha a Rendek ily szellemben értik az úrbériséget a Székelyföldre nézve is kiterjeszteni, akkor ő is pártolja annak behozatalát, de azon értelemben, melynek vétetik az úrbériség a vármegyei magyar földre nézve, azt a székely földre alkalmaztatva teljességgel nem pártolhatja.

Az általános élénkséget keltett okos, tanulságos beszédet az egykorú tudósító szavai szerint „hosszas időig tartott éljenzés és kardcsörgetés“ követte.¹⁶

A Karok és Rendek következő ülésén többen pártolták Kemény József beszédét, ám gróf Teleki Domokos azt gúnyos megjegyzésekkel kísérte. Elismerte ugyan Kemény tudását és tudós voltát, de meglehetősen tapintatlanságra ragadtatta magát, midőn azt mondá, hogy bár a kutatás „sok titkos dolgok felfedezésére vezet az embert, mint felteszem a kutyabőrnek megszaglása vagy nyelvével való illetve által meg tudná mondani, hogy hányadik századból való kutyabőr az; de megvallja, hogy bármily büvös bélértéssel is bajosan látná bém bizonyíthatóan azt, hogy akkor, midőn a székeltek földeiket elfoglalták, ott teljességgel semmi nemzet nem lett volna.“ E nem éppen találó kitéréstől eltekintve, Teleki helyesen mutatott Kemény állításainak némely következetlenségére, amennyiben a földesurat védve nem igazolta, miként védhetjük meg az úrbérest, hogy annak földjét a földesúr akár mikor vissza ne vehesse, sőt hogy az úr az úrbérest meg ne verthesse. Egyébként is az 1791-i XXVII-ik törvényeikk, amely úrbériségi törvényeikk volt, nem tesz különbséget a székely nemzetre nézve. Ő ugyan helyesli, hogy a törvényhozás tekintettel legyen a Székelyföldön lévő némely különös körülményre, mint például arra, hogy azon dézma nincsen, meg hogy a székely jobbág most is minden regaléban részesül, de nem pártolhatja azt a veszélyes és káros elvet, hogy a Székelyföldön úrbériség ne legyen és azon az úrbériséget behozni ne lehessen.

¹⁶ A beszéd teljes szövege megjelent a kolozsvári Mult és Jelen 1847 febr. 4-i 10. száma 60—62 lapján; kivonatosan már az Erdélyi Híradó 1847 január 31-i 218. sz. 69—70. lapján, meg a Nemzeti Ujság 1847 febr. 14-i 437. sz. 102—103. és 438. sz. 106—107. l. Németül megjelent a brassói Satellit 1847. évf. 17—18. és 21-ik számaiban.

Az egyfelől helyesléssel, másfelől rosszalással fogadott beszédre előbb Udvarhelyszék követe felelt, kijelentvén, hogy küldöik hajlandók a Székelyföldön is elfogadni az úrbért, hogy rajta ott is nyugtot találjon mind a földesúr, mind az úrbéres; mert hiába erősítjük, hogy a Székelyföldön nem volt s nincs úrbériség, mivel annak ellenében az idő és kormány mást felelnek, s a mellett igen furcsa és jövőre nézve is káros lenne, hogy a *magyar* székely atyjafiával az egész hon jólétének kérdéseinél némely apróbb jogok felett vitázná.

Most Kemény József szólalt újból fel, visszautasítván Teleki Domokos amaz „aljas mókáit,” amelyeket használt, őt szaglászó kutyával hasonlított össze, mert az nem illik sem a szőnyegen lévő tárgy, sem a tanácskozás, sem az országgyűlés, sem a Karok és Rendek méltóságához: és szólót, mint barátját is ünnepélyesen kéri, hogy jövőben e használt hasonlatoktól tartózkodjék; sőt megkívánja, hogy a legszigorubb cáfolatok közben is legyenek méltányosak a beszélők egymásnak személyei irányában, mert különben a beszélésből is egy bizonyos neme a terrorizmusnak fejlődhetik és fejlődnek ki.¹⁷

A tetszéssel és a „helyeslés harsány kitöréseivel kísért” felszólalás sok hívet szerzett Kemény Józsefnek, kinek beszédére a következő két ülésben is rátértek a követek, sőt véleményéhez az egyik ítélmester is hozzájárult.¹⁸

A beszédnek még az irodalomban is támadt visszhangja, amennyiben azt szöszzerinti terjedelmében közölte az egyik brassai német lap, Krizbay Miklós pedig egy pesti hírlapban megjelent oklevél-kiadvását ajánlta Kemény Józsefnek, „a székely szabadság hű pártfogójának.”¹⁹ Am ha Kemény a székely szabadság védelmezője volt is, ő már ez országgyűlésen nyíltan konzervatívnak vallotta magát, s a kormány-pártiak közt is foglalt helyet. Ezek most egyébként is többségben voltak már a múlt, 1841-i országgyűlés óta, amelynek 318 tagja közül 96 választott képviselő, 222 kinevezett regalista volt. Ezek a díszmagyarban, kardosan megjelenő s a gyűlésterem nagyobbik részét elfoglaló regalisták valósággal külön kasztot alkottak. Hisz — egy bírálójuk finom megjegyzése szerint — a többséget, a fennállóhoz való ragaszkodást képviselték, bár állásukat soha sem használták fel makacs főnnakasztásra, legfőlebb mérséklésre... Így a vitatkozásokat mindig a képviselői kar indítá meg a regalista-kar passzivitásával szemben, amely minden kérdésben engedte kiforni a véleményeket s csatlakozásával dönté el a határozatra megérlelt vitatkozást. A regalisták kara passzív ellenállásban lelte fel dicsőségét,²⁰ íme tehát természetes magyarázata Kemény József hallgatásának. Különben is Keménynek mind jobban kelle tapasztalnia, amit már 1836-ban papírra vetett egy

¹⁷ A Múlt és Jelen id. 1847. évf. 65. l.

¹⁸ Ugyanott, a 84. lapon.

¹⁹ Báthory Zsigmond fejedelemnek 1595-beli oklevelei a székely szabadság iránt, ajánlva gr. Kemény Józsefnek, a székely szabadság hű pártfogójának; a Nemzeti Ujság 1847. aug. 13—15-i száma 511. és 515. l.

²⁰ Az országgyűlési pártokat ismertető névtelen, az ellenzéki érzelmű Erdélyi Híradó 1843. február 28-i 17. száma 97—98. l.

izben, hogy erőtlenségében: a magyar nemzet boldogsága egybe vagydon köttetve az ausztriai uralkodó házhoz és atyai szívéhez, úgyhogy az „uralkodó“ joggal elmondhatta, amit hajdan Nagy Sándor mondott: Jól tudhatjátok azt is, mit ér a sereg király nélkül s azt is, minő támasz rejlik egymagamban.²¹ Ám ha ezt a felfogást sokan osztották is, abból még nem következett okvetlen, hogy teljesen visszavonuljon a közügyektől, amint tette. Igaz ugyan, hogy az 1848 május 30-ikára hirdetett kolozsvári országgyűlésen is mint „királyi hivatalos“ jelent meg, de azért semmivel sem indokolt, hogy e nevezetes dietán, amelynek egyetlen célja az unió kimondása volt, néma bábként vegyen részt. Ez a rideg magatartása még multjával is ellenkezett, hisz hajdan két tanulmányt is irt az unió-gondolat multjáról, s ha egyebet nem tesz vala, minthogy azokból mutasson be áttekintő részleteket az országgyűlésen, már avval is nagy szolgálatot tett volna a hazafias ügynek. Ez mulasztás volt részéről, kivált hogy az uniót maga a bécsi udvar is pártolta és felfogását királyi leiratban adá tudtára az országgyűlésnek. Ennek üléseit valóságos ünneppé avatták azok a szónokok, akik az unió egyhangú elfogadására tüzelték a követeket. Beszédeiket előkelő közönség hallgatá, amelynek egyes tagjai egész életre megmaradó emlékként őrizték meg azokat a benyomásokat, amelyeket egy Wesselényi Miklós, Kemény Dénes, Bethlen János, Teleki Domokos, Zeyk József, Veér Farkas, Berzenczey László vagy a tudós jogász, Szász Károly, lelkes szónoklata gyakorolt lelkükre. Az idők nagyszerűségétől mindenki át volt hatva, hálát adva Istennek, hogy az unió kimondásának felséges napját megérhette. Át volt hatva nyilván maga Kemény József is, ha nem is beszélt s neve nem is szerepel, csupán annak a bizottságnak a tagjai sorában, melyet a június 3-i ülés küldött ki, hogy átadja a királyi biztosnak azt a feliratot, mely a képviseleti rendszerről, a fegyveres erő alakításáról szóló törvénycikket, valamint a királynak Budára leendő jövetele iránti kérést foglalja magában.²²

Az 1848 június 18-án eloszlott utolsó erdélyi országgyűlés főúri tagjai a pesti országgyűlés felsőházának hivatalból lettek tagjai, míg az alsóházba választás útján juthattak a képviselők, aminek zajától visszhangzott az egész kis ország. Kolozsvár soha nem látott élénkséget mutatott, a boltok tele voltak vásárlókkal, a gyorskocsi-vállalatot meg helyekért ostromolták. Ezeket napokkal s hetekkel előre kelle biztosítani, de így is kettős-hármas indítás vált szükségessé minden nap. Kemény is csupán június 29-ikére kapott helyet. Úgy látszik előző nap jött be Gerendről, de annyi lótás-futása volt, hogy alig bírt elkészülni az útra hajnali négyre, amikor a delizsánsz indult. Tán nem is aludt. Arra mutat legalább feleségéhez irt kúsza írása, telve aggasztó hírekkel. *Isten tudja, mit fogunk még megérni*, — sóhajt fel benne, de azért biztosítá, hogy hamarosan hazatér. Nem így lett, mert veleszületett kötelességérzete s az események forgataga nem engedték.

²¹ A Szemléző 1836. évf. 468. lapján: Tam autem scietis et quantum sine Rege valeat exercitus, et quid opis in me uno sit. (Curtius.)

²² *Erdély-nagyfejedelemség 1848-ik évi... országgyűlésének jegyző- és irománkönyve* (Kolozsvárt, 1861) 20. l.

A pesti országgyűlés új ülészaka július 5-én nyílt meg. A felsőház nevezetesebb ülésein Kemény József is résztvett, de soha semmi-
ben fel nem szólalt. Idejét a múzeumi könyvtárban vagy a kamarai
levéltárban töltte, ahová neki bejárása volt. Az országos dolgokban nem
vett tevékeny részt, keserű megadással várva a nemzeti harc végét,
melynek diadalában nyilván keveset bízott. Tudjuk, hogy a „nemzet-
gyűlés“ a Pestet fenyegető osztrák túlerő elől az év utolsó napján ha-
tározta el, hogy a kormánnyal együtt Debrecenbe helyezze át székhelyét
s ott 1849 január 9-én tartotta első ülését. Kemény ezen s a többiek-
en is hűségesen résztvett, de hogy vállalt-e bennök valamelyes szerepet,
arról nincsenek adataink. Neve a felszólalók közt sem fordul elő. Csak
azt tudjuk, hogy midőn a kormány június 4-én újra Pestre költözött,
ő, úgy látszik, egy kis szabadságolással két hétre hazaszaladt Gerendre
s csak június 19-én indult fel Pestre, hogy résztvehessen az üléseken.
Innen figyelte bánatos szívvel az összeomlás gyorsan egymásra követ-
kezett jeleneteit, s mikor mindennek vége volt, szeptember 18-án indult
haza birtokára. Hol húzódtott meg s mit művelt ez ötheti idő alatt,
amely a világsi fegyverletétel óta eltelt? Miként sikerült elkerülnie
a „hatalom“ bosszúját s hogyan purifikálta magát, amint ezidőben
mondogatták? Nem lehetetlen, hogy ebben Geringerrel való szoros
barátsága is használt s úgy juthatott bántatlanul haza. Feljegyzéseink
nincsenek, csak azt látjuk, hogy az ősz és telet otthon töltötte, arany-
eres bántalmaitól gyötörve. De mikor fölkelhetett és könnyebb napjai
voltak, a forradalom alatt halomra hányt iratai rendezgetésével fog-
lalkozott.

Tavasszal, 1850 április végén Szebenbe hívták s ott értesült a csá-
szári kormány leiratáról, amellyel őt is bizalmi férfiúnak hívták fel
Bécsbe. Oda május végén indult, úgy látszik egyedül. Havi 186 forint-
nyi napidíjat húzott s főleg erdélyi kincstári ügyekben vették ismere-
teinek jó hasznát, majdnem három esztendőn keresztül.²³ Közben haza
is ellátogatott, mert 1852 november elején Gerenden találjuk, irataival
bibelődve s valószínűen, tartós szabadságolással — tekintettel beteges
állapotára — végleg otthon is maradt. Legalább 1853 február havában
még mindig Gerendről ír. Innen másfél esztendeig ki sem mozdult,
még Kolozsvárig sem, mert dolgai nem engedték. Betegeskedése ugyan
szobához kötötte, de ennek a tudomány látta hasznát, mert hihetetlen
sokat dolgozott s dolgozhatott is, mivel igen sok adatot hozott magával
Bécsből, főleg a kamarai meg a hadi levéltárból. Meg is jegyezhetjük,
hogy ő volt az első magyar történetíró, aki azok végtelen gazdagságából
meríthetett.

Kemény József e rendkívüli irodalmi tevékenységéről az alábbiak
nyújthatnak némi tájékozást.

Még 1853 nyarán megírta és augusztus 17-én fejezte be a gróf
Lázár-család történetét, latinul.²⁴ Aztán németül írt a szebeni Archiv

²³ Nyugtái legalább 1853 február végéig maradtak fenn gyűjteményében.

²⁴ Gróf Lázár Miklós: *A gróf Lázár-család története*. Kolozsvár, 1858.
Művét gr. Kemény József ama latin munkája alapján írta, melyet Gerenden
1853 augusztus 17-én fejezett be és ugyancsak onnan 1854 május 13-án kül-
dött meg barátjának. (Id. mű 44. l.)

új folyama részére Csáky Mihály erdélyi kancellár származásáról,²⁵ könyvismertetések mellett.²⁶ De mintha anyanyelvével szemben elkövetett régebbi mulasztását akarta volna helyrehozni, egyidejűleg magyarul is kezdett írni Toldy Ferenc kívánságára az Új Magyar Múzeum számára. Ebben 1854 elején lépett fel és másfél esztendő alatt további tizenkét cikket közölt.²⁷ Apróságok ezek és vegyes cikkekcskék, de olyanok, melyek mindíg valami új adattal bővítették tudásunkat. Kemény e cikkeit nagy előszeretettel irogatta, maga Toldy meg annyira szerette, hogy midőn Kemény halálával hátramaradt egyéb hasonló apróságaihoz is hozzájuthatott, négy álló esztendeig tartott, amíg azokat folyóiratában egyvégtében kiadhatta s az irodalom-történetíró éles szemével értékelte, mikor 1861 nyarán külön kötetben is kibocsátotta őket. Kemény ez 56 kisebb-nagyobb cikke a magyar művelődéstörténelem és könyvészet XV—XVII. századi legkülönbözőbb tárgyát és alakját mutatja be új adatok világánál.²⁸ Forrásértékük el-évülhetetlen. E kötetben azonban nincs benn Kemény valamennyi Múzeumi-kielése, sőt maradt belőlük kéziratban is.²⁹

Fenti dolgozatait Toldynak Vass József kolozsvári kegyesrendi tanár bocsátotta rendelkezésére, miután ő azokat Keménynél tett második látogatása alkalmával, 1855 február 3-án kapta tőle emlékül. A fokok füzete címe „Bibliographiai Emlény“ volt s a beteges Kemény jól sejtette, hogy biztos kézre bízza, amely sajtó alá rendezését is gondozta.³⁰ A tanult Vass Józseffel Kemény az előző év őszén ismerkedett meg, midőn az őt gerendi kastélyában felkereste. Hódoló tisztelet vezérelte volt a magányában dolgozó grófhoz, akit írásai alapján

²⁵ Az id. Archiv új folyama 1854. II. 75—127. l.

²⁶ Itt a Szinnyei József „Magyar írók élete és munkái“ V. k. 1440. l. olvasható ama tévedést kell helyreigazítanom, mintha a Pester Lloyd 1855. évf. 128., 180. és 228. számaiban a hornyákok házassági szokásairól szóló cikkeket Kemény József írta volna, mivel azok nem tőle valók, illetve az utóbbi egy Kemény haláláról való megemlékezés.

²⁷ Ekkori másolatait 1854 nyárhó első napján küldte meg Bécsből az Új Magyar Múzeum szerkesztőjének; ld. az 1854. évf. II. 194. l.

²⁸ Megjelent *Történelmi és irodalmi kalászatok* címen Budapesten, 1861-ben, 8-rétű VI és 254 lapon.

²⁹ Ebből egy a *Magyar Történelmi Tár* 1857. III. 119—188. lapján, kettőt pedig magam adtam ki az Erdélyi Múzeum 1910. évfolyamában. Viszont kiadatlan még az Apafi Mihály 1663-i magyarországi útjáról szóló, amelyről Toldy jóhiszeműleg azt hívsen, hogy azonos a „Hon és Külföld“ 1842. évf. 29—40. lapján megjelent Rosnyai Dávid-féle leírással, mellőzte.

³⁰ Vass József cikke erről *Két napom Gerenden* címen (1854 október 29—30.) az Új Magyar Múzeum 1855. I. 148—152. és 185—191. l. jelent meg. A Gerenden, 1847 december 26-án keltezett füzet ma is megvan a M. Tud. Akadémia könyvtárában, M. Irod. (Bibliographia) 4-rétű 4. sz. a. Az Új Magyar Múzeumba tehát ebből szedték fel az egyes cikkeket a szerint, hogy mennyi hely állott rendelkezésre. Ezért is maradt ki a cikkek közül kettő, hogy őket aztán Toldy bevegye a kötetbe, amint a tévedést észrevette.

már régóta becsült,³¹ most meg gróf Mikó Imre társaságában jött ki újból. Mikót láthatólag meglepte a kastély keleti szárnya három szobájában felállított nagyszerű könyv- és kéziratár.³² Kívánságára Kemény nemcsak megengedte, hogy a sajtó alá adott *Erdélyi Történelmi Adatok* számára összeírják és kiválasszák belőle a fontosabb emlékeket, hanem „szíves volt önként felajánlani“ azokat Mikónak.³³ Ekkor határozták el az E. M. E. alapítását is,³⁴ melyen Kemény immár húsz esztendeje csüggött.

Kemény József betegsége 1854 tavaszán vált komollyá s magára nézve is terhessé. Korán elbetegeskedett, hisz már 1831-ben Karlsbadban jár s nyári fürdőzését azontúl soha el nem hagyta. Betegségét ő maga ülő-foglalkozásának tulajdonította, s minthogy az írást el nem hagyta, a betegség is végig vele maradt. Egészsége így hol jobb, hol rosszabb volt, de soha sem kielégítő. Rosszabbodott is 1839-ben, midőn heves fájdalmak gyötörték és orvosai májdugulást állapítottak meg, ami lassacskán gyógyult s fokozatosan gyengítette testét. Levelei is telvék betegséggel és panasszal. Korábbi bajaihoz köszvény is járult, amitől kivált télen szenvedett sokat. Ez aztán mind jobban elhatalmasodott rajta, s nemcsak tudományos munkásságában gátolta, de abban is, hogy gazdaságával kellően foglalkozzék. Ennek következtében mind gyakrabban szorult meg pénz-dolgában, s mivel így adóssága is egyre növekedett, magához hívatta három unokatestvérét s azokkal a következőképen egyezett meg: Báró Kemény Domokos, György és Albert átveszik jószágait meg 58.347 forintnyi adósságát és adnak neki két részletben 18.000 forint évjáradékot, halála után egy év alatt pedig fizetnek feleségének ötvenezer forintot.³⁵ Keménynek ép huszonhét faluban volt kisebb-nagyobb részbirtoka,³⁶ melyeknek értékét ugyan csak 120.000 forintra becsülték, de viszont az évjáradék hozama elég

³¹ E munkájáról az unitárius Mike Sándor 1854 november 19-i levelében Kolozsvárról a következőkben értesíté Kemény Józsefet: A szorgalmas Vass József barátunk leírta a Gerenden töltött boldog óráit; a jövő hóbeli Új Magyar Múzeumban olvasni fogja Nagyságod is. Elragadtatva szól a Nagyságod gyűjteményéről, mint illik egy poétához; sok élvezetem van ezen jó pártterrel. Adna az Isten sok ilyen papista papot.

³² Ezt Jakab Elek tárcacikkéből tudjuk; azt meg, hogy könyvtára a kastély keleti felében volt felállítva, Vass említi emlékbeszédében.

³³ Vass e második kirándulását *Újabb két napom Gerenden* címen (1855 február 2—3) ugyancsak az Új Magyar Múzeum 1855. I. 305—345. I. ismertette. Beccses jegyzeteket nyújtván Kemény gyűjteményéről és egyes fontosabb darabjairól meg okleveleiről.

³⁴ Jakab Elek ugyan (id. fenti tárcacikkében) Mikó e látogatását 1854-re teszi, de emlékezete — 1881-ben — egy esztendővel könnyen tévedhetett; hogy azonban jelen lett volna Jakab is, amint ezt magáról írja, azt Vass egykorú beszámoló cikke egy szóval sem említi.

³⁵ Az egyezés Gerenden 1854 május havában jött létre. (Napja hiányzik a gróf sajtókezű fennmaradt tisztázatán.)

³⁶ Jóságai voltak: Gerend, Sós Szent-Márton, Vajdaszeg, Hadrév, Kece, Aranyoslóna, Felső- és Alsó Füged, Orke, Gerend-Keresztur, Cikud, Felső- és Alsó Répa, Magyar-Bükkös, Gambuc, Lándor, Péterlaka, Szent-Erzsébet, Zsáklad, Sárd, Héjjasfalva, Asalád, Sarmaság, Kövesd, Dershida, Majád és Zálnok községekben.

magasan volt megállapítva 15 százalékban. A gróf egészségi állapota másfelől ekkor már oly gyenge volt, hogy a három rokon bátran s minden különösebb kockázat nélkül ígérhetett annyit, hisz azt előreláthatólag nem sokáig kell majd fizetniök.

Enyhülést remelve, Kemény József 1854 május végén Bécsbe indult,³⁷ hogy az ottani orvosok véleményét is meghallgassa. Azok tanácsára Badenbe ment s az egész nyarat ott töltötte. Kénes „feredőit“ használta, a nap nagyrészt heveréssel töltvén, mivel lábai igen elgyengültek. Onnan szeptember végén indult haza, Pesten megpihenve s barátait meglátogatva.³⁸ De a telet nyugtalanul töltötte. Így a rákövetkező 1855. év tavasza sem hozott megkönnyebbülést, mivel a gróf hűsvét után hirtelen oly rosszúl lett, hogy környezete majdnem lemondott életéről. Általános gyengeség lepte meg, alig bírt járni. Minden tíz lépésre meg-megállt és köszvényfájdalmi miatt gyakran lethargiába esett, ami napokig, sőt hetekig tartott. Súlyosbító állapotát, hogy maga is érzé élete végét, bár szelleme még friss volt; csupán leveleire nem igen bírt idejében felelgetni.³⁹ Május közepére némi javulás mutatkozott s keveset írhatott is. Hanem azért annyira gyenge volt, hogy nem mehetett a báznai fürdőbe, ahová vágyakozott, jótékony vizét ezért hordóban hozatták el s abban fürdőzött. Csakhogy a rázás következtében a víz szénsavtartalmának nagyrésze útközben elillant s már nem lehetett elég hatásos. Így július 23-án átkocsiztak a beteggel Bázniára, de ott egyszer oly gyengeség lepte meg, hogy hanyatthomlok kellett visszavinni Gerendre, ahol elájult. Magához tért ugyan, de bántotta, hogy nem bír olvasni s mindegyre Kovács István barátját kívánta látni.⁴⁰ Mégis szinte megfoghatatlan, hogy nem sietett ki hozzá s nem bírt magának bár egy napi időt szakítani arra, hogy a szegény grófot meglátogathassa. Az pedig ismételten emlegette s e sűrű emlegetésben halála, szeretete és nemeslelkűsége nyilvánult meg derék munkatársa iránt. A nagy beteg ereje azonban napról-napra hanyatlott, állapota szeptember elején már reménytelenül vált, mert előrehaladt köszvénye szívét támadta meg, minek folytán gyenge szívműködése és vizenyössége támadt, ami megölte. Halála szeptember 12-én délelőtt féltizenegykor következett be, aznap, amelyen életének hatvanadik évét betöltötte. Minden haláltusa és látható szenvedés nélkül csendesén hunyt el, amint rendszeren az ilyen betegek szoktak. Elmulta mégis váratlanul érte környezetét, mert reggeli öt óraker meg Kovácsot emlegette, ki után kocsit is akart küldetni, mivel sok megbeszélőnivalója lett volna vele. Szemét hűsége régi káplánja, Antalffi páter fogta le, miután meggyóntatta s feladta neki az utolsó kenetet.

³⁷ A Csákyakról szóló harmadik levél végén írja ugyanis, hogy 1854 május 28-án indul Bécsbe; a szebeni Archiv id. helyén.

³⁸ Toldy Ferenchez Badenből 1854 aug. 1-én írt levelében.

³⁹ Gróf Kemény Józsefné rokona, Mály (Steinau Amália) német levele N. Kovács Istvánhoz Gerendről 1855 május 2-án, Kovács István levelezésében a kolozsvári unitárius kollégium levéltárában.

⁴⁰ Mály 1855 május 15-i és augusztus 4-i levele nyomán.

Ezzel háláját róta le egyúttal iránta annyi sokévi bizalmaért, midőn kívánságára visszatért abba a házba, melyből a német grófné 1851-ben, amíg Kemény Bécsben élt, úgyszólván kiüzte.⁴¹

Kemény József két gyermeke már rég porladozott, s mivel az úgynevezett felsődvarbéli nagy kastélyban lakó unokaöccse, Kemény Sámuel, nőtlen maradt, ennek halálával 1861-ben kihalt családjának grófi ága.⁴² Samuval azonban Kemény József már évek előtt meghasonlott⁴³ s így most holtteste nem a családi kriptába jutott, hanem — rendelkezése szerint — a gerendi köztemetőbe.⁴⁴ Özvegye temette ide, ő adván ki gyászjelentését is, benne azzal az érdekes, bár túlzott kijelentéssel, hogy Kemény életét „az aszaló tudományok műhelye hervasztá és fogyasztá el.” Nem túlzás azonban a szomorújelentés többi szava, hogy tudnillik Kemény: mint bölcs a hiú máznak soha nem szolgált, hanem tettelesen törekedett az égre, melyet magos lelke a test falai közül kitörve kért... s neve magával nem fog elenyészni... mert élete a hazának volt szentelve s mivel a hazáért vérzett el, halhatatlan, mert a nemzetért élt.⁴⁵

Amit Kemény Józsefről gyászjelentése hirdet, az ma — nyolc év-tizeddel halála után — is elmondható egyszerűbb, kevésbé fellengzős szavakkal. Méltatói közül báró Jósika Miklós szerint Kemény József „Erdély legkitünőbb s legmíveltebb férfiúi egyike volt, kiről el lehet mondani, hogy a tudományoknak élt csak.”⁴⁶ Egy névtelen erdélyi szász író kiemeli, hogy benne Erdély olyan férfit vesztett, aki régi és élő történetbúvárai között leginkább érdemelte ki az érdem koronáját... s ha valamikor elkészül az ország hű története, azon épületeknek nélkül, melyeket Kemény Gerenden hosszú évek során összegyűjtött, egy mester sem leendő képes az erdélyi történetek házáat felépíteni.⁴⁷ Ezt az érdemét Salamon Ferenc is nyomatékosan hangsúlyozta, mert maga is

⁴¹ Ugyanannak Kemény József halála után, 1855 szeptember 28-án írt leveléből.

⁴² Gróf Kemény Sámuel meghalt életének 59-ik évében Kolozsvárt, 1861 július 25-én és 27-én vitték Gerendre a családi sírboltba, amely vele örökre be is zárult.

⁴³ A rideg, gögös gr. Kemény Sámuel a falusiak sem szerették s ez a magyarázata annak, hogy a forradalom alatt a gerendi románok az ő kastélyát feldúlták, Kemény Józsefét pedig nem bántották annyira, mint am azt. Erről az egykorú Kóváry László így írt: Gróf Kemény Sámuel gerendi kastélya 1848 november 14-én dulatott fel. Könyvtára, könyvszekrényei feltörttek. A becses könyvek, kéziratok egy részével, mert hideg volt, a malomban tüzeltek, más részéből a ritka kiadású foliánsokból, mert sár volt, a nép magának az utcákon végig járdát készített, a többit elszórta... Gróf Kemény József ismeretes könyvtára s ismeretlenségénél fogva oly becses kéziratgyűjteménye bántatlanul maradt. Csak érmeiből vittek el. (Az 1854-re szóló Erdélyi Képes Naptár 116. l.)

⁴⁴ Ezt Mály id. 1855 szeptember 28-i leveléből tudjuk.

⁴⁵ Szomorújelentése szövegéből, amely a Magyar Sajtó 1855 október 17-i 90. számában is megjelent. Vass cikke elején. Német gyászjelentése lenyomatva a Transsilvania 1855. évf. 52. l.

⁴⁶ Jósika Miklós *Emlékiratai*, I. 99. l.

⁴⁷ A szebeni Transsilvania id. nekrológja szavaival, a Pesti Napló már idézett 1855 október 3-i 86—1669. számában.

gyakran hirdette, hogy „anyagok nélkül még a legnagyobb lángész sem képes teremteni és legkevesebbé a történetben.“ Kemény ezt korán belátta s „hogy egész életét e rendkívül nehéz feladatnak szentelte és élte fogytaig azon téren működött, e dicsőségben történészeink közt igen kevesen osztoznak; de élete például szolgálhat a fényesebb családoknak is, mert azon a pályán, melyet gróf Kemény József oly dicsően futott be, ők működhetnek legnagyobb sikerrel, mert nekik van legtöbb módjuk történeti okmányaikat a családi levéltárak poraiból előhozván, közkinccsökké tenni.“⁴⁸

Vass József Keményben méltán tisztelte „Erdély Benkőjét s Magyarország Kovachichát egy személyben“⁴⁹ és elhíhetjük a rajongó tanítványnak, hogy „a fájdalom kínzó gyötrelme közt“ írt nekrológot arról, akit másodszori látogatásakor lankadtan és előre görbedő testtel talált, „mintha bággyadt szemeivel a sír mélyét keresné“ szelid arcán a hervadás halvány színével. Keblét halálsejtelem szállotta meg s hogy még egyszer üdvözölhesse „a mestert, a nagy tudóst“, 1855 nyarán Vass négy főúri tanítványával újra felkereste Keményt. Bánatára nem találta otthon, mert a báznai fürdőben keresett enyhülést, melyet fáradt tagjainak már csak a halál adhatott meg.⁵⁰ Am jelentőségét valamennyi méltatója közül legjobban Jakab Elek találta el, midőn kijelenté Kemény Józsefről, hogy: „Dolgozott egyedül egész osztálya helyett, kipótolta egy század mulasztását, jóvátette lethargiába merült nemzete hibáját, megmentett sok veszendőbe ment régiséget, iratot, egyedül volt ébren a nagy álom korszakában; jós lelke látta, hogy be fog következni az idő, midőn a nemzet újjáteremtése eszközeit régi irodalmi és történelmi hagyományaiból merítendő. És ez a nagy provizórium alatt szívesen bekövetkezett...“ Amint Kemény lehunytá szeméit, Mikó Imre két esztendei fáradozással keresztülvitte hagyatékának behozatalát Kolozsvárra⁵¹ és 5000 kötetet meghaladó anyagával ez méltán lehetett alapja az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek,⁵² mely négy esztendő múlva létrejött a legnehezebb időben.⁵³

⁴⁸ Salamon Ferenc cikke Kemény Józsefről a Budapesti Hirlap 1855 október 16-i 846. száma tárcájában.

⁴⁹ Id. cikkében, az Új Magyar Múzeum 1855. I. 151. l.

⁵⁰ Vass József tárcacikke a Magyar Sajtó 1855 október 17-i 90. számában.

⁵¹ Jakab Elek id. cikke a Magyar Polgár 1881. évf. 57. számában.

⁵² Kemény József könyvtárát 1857 augusztus 26-án hozták be Gerendről Kolozsvárra 36 szekeren s a Múzeum nevében Mike Sándor levéltárnok meg Gyergyai Ferenc vette át, a törvényszék kirendeltje, Gruz Albert, kíséretében. (Kolozsvári Közlöny 1857. évf. 115. sz.) Kemény József beadott gyűjteménye, leltárszerű átvétele után, a kéziratokon és okleveleken kívül 5074 kötetre ment. (Ugyanott, az 1860 június 7-i 46. számában.)

⁵³ Kemény gyűjteményét Mike Sándor rendezte és állította fel, amiről az irodalomban veje, Jakab Elek, emlékezett meg a Századok 1867. évf. 268—269. l. Mike felállítása kereteinek nagyjában való megtartása mellett véglegesen magam rendeztem (az 1903—1914 közti évek folyamán), számos fel nem állított darabját osztván be a gyűjteménybe. De érdekes, hogy annak idején a gerendi ház padlásán nem igen kotorásztak Mikóék, mert onnan napjainkban (a kastély későbbi tulajdonosai) valami 22 mázsányi régi iratot és oklevelet adtak el csomagolópapíros gyanánt, melynek egyrésze 1907-ben az Erdélyi Múzeumba jutott, aminek történetét ld. a Századok 1909. évf. 136—137. l.

Ezt az epedve várt nagy napot Kemény nem érthette meg s így az alapítás érdeme egészen Mikó nevéhez tapad. Keményről megfélekedtek⁵⁴ s nem emlékeztek meg kezdeményező fáradozásáról sem most, sem később, egészen az Egyesület félszázados jubileumáig. Okozta ezt részben Kemény József népszerűtlensége is. Hisz tudományát honfitársai ugyan elismerték, de konzervatív meggyőződéseért valósággal gyűlölték a tüzeesebb — ellenzéki — hazafiak, akiket elpártolásával faképnél hagyott. Ám nem szerették a konzervatívek sem a nemzetiségekkel való barátkozásáért. Pedig őt dinasztikus érzelmeiben úgyszólván a családi hagyomány irányította, a nemzetiségek iránti szabadabb gondolkodásában ellenben pusztá igazságérzet és tisztán tudományos érdek vezérelte. Ezt azonban kortársai nem értették meg, hisz még azért is gyanús szemmel tekintettek reá, hogy könyvet kölcsönzött a szász Bedeusnak, Trauschnak, Kurznak vagy a román Lemény püspöknek, akikkel munkái érdekében levélváltásban állott; de megfélekedtek arról, hogy „a tudományos műveltség valóban liberálisabb tesz.”⁵⁵

Keményt a tudományos kutatás valóban azzá tette, mert amint munka közben tisztán csak az igazságot kereste, nem tett különbséget emberek és népek közt fajuk, vallásuk vagy származásuk tekintetében. Ezt a nem-magyar polgárok annyira tudták róla, hogy például az erdélyi zsidók nyilvános iratban kérték fel, hogy kutatásai közben történetökre is figyeljen.⁵⁶ Ezt Kemény meg is tette. Csakhogy ugyanezt a szabadelvű gondolkozást követelte meg a nem-magyar származású tudósoktól is. Így midőn 1847-ben a szász Schuller J. Károly történelmi tanulmányait bírálta, szigorúan elítélte amiért a magyar irodalmat nem használta, méltó felháborodással utasítván vissza, hogy az embertelen módon szított nyelvharc következtében a magyar nyelvű történelmi művek és értekezések a „graeca sunt, non leguntur” fajták közé tartozzanak, még akkor is, ha a tárgyalt kérdést illetik. Ez Keményt nemcsak azért bosszantotta, mert az író igen fontos magyar művek használatát mellőzte, hanem azért is, mert ismerte Schuller magyargyűlöletét. A tudomány érdekén kívül a nemzetét is védte hát Kemény, amikor nyíltan szemébe vágta, hogy ő bizony szívesen olvassa a szász történetírók műveit, sőt ír is németül, bár törzsökös magyar ember és megkívánja a „vicem pro vice” elvét másoktól is.⁵⁷

Ennyire szigorú volt felfogásában és munkájában a mindig teljességre törekvő Kemény, a szerénység és készség mintaképe. Hiszen halála előtti évében jelentette ki magáról, hogy csak munkás, nem zseniális építő lehetett, mert tanulmányaiban a történelem segédtudományait is felölelte s ezért kimerítő művet nem alkothatott. Tudományos hiúsága volt, hogy testi gyengesége mellett is munkásságával és gyűjtésével a történetírásnak vélt használni, de elnézést kért leendő élet-

⁵⁴ Jakab Elek észrevétele.

⁵⁵ Ugyancsak az ő visszaemlékezése nyomán.

⁵⁶ Kérvényük „Mehre Israeliten aus Siebenbürgen” aláírással a *Blätter für Geist* 1846. január 26-i 5. számában jelent meg.

⁵⁷ Kemény József szavai, *Kurz: Magazin*, I. 218. l.

írójától, ha úgy ítélne róla, hogy: Többet tehetett volna, ha nem akart volna annyit tudni.⁵⁸ Amennyi önmegtágadás, annyi fájdalom csendül felénk e szerény nyilatkozatából: „egy föláldozott élet bánatos visszatekintése”,⁵⁹ miként Kóváry mondá, mert Kemény valóban önzetlen és önfeláldozó volt, ami történetírók és gyűjtők táborában vajmi ritka erény.

V.

Önfeláldozó és önzetlen természete tűnik ki Kemény József leveleiből és levélváltásából is, aminek ismerete nélkül róla írt tanulmányunk csonka és hézagos maradna. Ő mint levélíró is szorgalmas volt. A levélírás nála ugyan csak eszköz, nem cél, de ha nem is gyakorolta azt műfajként, levelei mindig oktatóak és tanuságosak, olykor szellemesek s igen gyakran tréfásak. Levelei kétfélék: olyanok, amelyek által valami kéziratot, oklevelet, illetőleg könyvet vagy régiséget nyomoz és szerez; meg olyanok, amelyekben hozzáintézett kérdésekre felel. E feleletei aztán sokszor egész tudományos értekezésekké bővülnek, s oly kimerítőek, hogy ívekre terjednek.

Kemény József levelei közül idők folyamán kétszáznál többet sikerült összeszededgetnem.¹ Ez a gyűjtemény így is hézagos, holott még azokat is felöleli, amelyek alkalmilag folyóiratainkban szétszórtan jelentek. Am ha ez nem is túl nagy, a levélesomó mégis elegendő arra, hogy hű képet nyerjünk belőle arról, hogy Kemény kikkel s mily kérdések körül állott szellemi összeköttetésben.

Az értékes „epistolarium” legrégibb darabja egy 1817 végén Fessler Ignác Aurélhez intézett hódoló levél, amelyet huszonnégy éves korában ékes latin nyelven fogalmazva e németül író jeles historikusunknak küldött Oroszországba, kinek munkái és tudományossága elsőként hatottak ifjú lelkére.²

Deák nyelven írt Fejér Györgynek is 1840. őszén, kinek négy éve első munkáját ajánlta volt, midőn felszólítására nagy diplomatariuma számára harminc erdélyi oklevél-másolattal kedveskedett neki az 1400—1407 közti évekből, további százat helyezvén kilátásba az 1408-tól 1440-ig terjedő időből. Nemsokára személyesen is felkereste pesti szállásán a tudós papot,³ aki egyúttal az Egyetemi könyvtárnak

⁵⁸ A nagyszombati Archiv id. II. köt. 127. lapján, így: Handlanger, kein genialer Baumeister... vanitas erudita... fragilitas humana; etc.

⁵⁹ Kóváry nyilatkozata, az id. Délibáb-naptár 79. l.

¹ Ezeket részint fogalmazványban és eredetiben, de nagyjából mássalban gyűjtöttem össze s most csinosan bekötve, Kemény József iránti hódoló tiszteletem jeléül az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratárának ajánlom fel, hogy az Kemény József gyűjteménye kiegészítésül annak utolsó köteteként őriztessék s valamikor kiadható lehessen nyomtatásban, ami igen hasznos és tanulságos lenne.

² Sajátkezű fogalmazványának kelte: Dabam Claudiopoli XVIII. Cal. Dec. Anno Christianae Millesimo Octingentesimo Decimo Septimo.

³ Ez a látogatása ugyancsak 1840-ben volt; Kemény József: *Történelmi és irodalmi kalászkok*, 23. l.

is igazgatója volt. Kemény ettől kezdve annyira tisztelte e magáéhoz hasonló munkásságot folytató tudóst, hogy bárkinek írt Pestre, el nem mulasztá őt külön üdvözlötni.

A pestiek közül Kemény József elsősorban a Magyar Tudós Társaság „titoknokával,” Toldy (Schaedel) Ferencsel, levelezett 1831 tavaszától kezdve, amikor taggá választását neki megköszönte. Ettől az időtől haláláig tartó irodalmi levelezés fejlődött ki köztük, melynek darabjai sok beces adatot tartalmaznak. Toldy Kemény Józsefet eleinte ritka könyveknek az Akadémia számára való gyűjtésére szólítá fel, így remélvén a könyvtárt erdélyi nyomtatványokkal gyarapítani. Kemény a felszólítást megtiszteltetésnek véve, mindig nagy önmegtartózkodással teljesíté. A szerenese is kedvezett kutatásaiban, mert például az első nyomtatásban megjelent magyar könyvet ő szerezte meg az Akadémiának.⁴ Az erdélyiek különben annyira reákapnak, hogyha minden régi könyvet vagy kéziratot készpénzen kellett volna megvennie, előbb — úgymond — egy aranybánya megszerzésére kellene törekednie. Ezért könyv-vadászatain valóságos cserekereskedést folytatott. Így például Du Cange ismert nagy latin szótárát gabonán és borsón szerezte meg, az erdélyi országgyűlési végzéseket tartalmazó kötetért meg ménesének legjobb két anyakancáját kérték. Régi könyveken kívül az erdélyi magyar s kivált szász irodalom termékeit is minden év végén felküldte az Akadémiának ajándékkul, mivel azokat Pesten nehezen lehetett megszerezni. Irodalmi hírekkel is szolgált Toldynak, amikor pedig (1842 elején) az iránt intézett hozzá kérdést, vajjon igaz-e az a róla szárnyra kelt szóbeszéd, hogy egy Görgei nevű székelytől az Aranybullának egyik eredeti példányát sikerült megszereznie, nyíltan visszautasítá ezt a mesét. Ennek kapcsán érdekesen ismertette, miként szerezte ritkaságait és régiségeit; egy másik kérdésére pedig a szász Honter Jánosról és munkáiról írt valóságos bibliografiai értekezést.

Ezután évekig hallgat, de midőn Toldy az Új Magyar Múzeumot megindította, 1853 végén ő is egyszerre három cikkét küldte meg az ügybuzgó szerkesztőnek. Toldynak e sok új adalékokat tartalmazó közlemények igen tetszettek; mivel írójuk úgy nyilatkozott, hogy ilyesmije bőségen túl van, felszólítására egy egész kötetnyit bocsátott rendelkezésére. Kemény betegen hordta össze e változatos cikkek adatait az 1854-ik év folyamán, még badeni fürdőzése alatt is pepecselve velök, mert a köszvény gyilkosan kínozta és szemei is nagyon elgyengültek. E „diplomataikai” közlemények írását — miként azokat nevezte — Kemény haláláig folytatta s a kész anyag Vass közvetítésével látott napvilágot.

⁴ Az első magyar könyv *Pál apostol* Krakóban 1533-ban megjelent *levelei* voltak. A Kemény által talált könyv ugyancsak ott 1535-ben megjelent második magyar nyomtatvány, Ozorai Imre Krisztusról és egyházárról írt műve volt, aminek címlapja hiányozván, Kemény azt egyéb adatokból állapította meg, abban a hitben, hogy a legelső nyomtatványt sikerült felfedeznie.

Fontos és bizalmasabb levelezésben állott Kemény József (1836-tól kezdve) nagyjait Kovács Istvánnal, akivel két kötetnyi magyar forráskiadványát készítette elő s akihez való viszonya haláláig tartó mély baráti szeretetté vált. Így minden örömét, tervét közlé vele, hogy gyönyörködtesse és kiadványukat minél változatosabbá tegye. Boldog volt, midőn Rosnyai Dávid török íródiák krónikájához jutott, de valósággal ujjongott, mikor (1839 végén) megszerezhetette az erdélyi *Approbaták* 1653-i amúgy is ritka első kiadásának II. Rákóczy György aláírásával és pecsétjével megerősített példányát. Teljes tudatában volt annak, mily ritkasághoz jutott, de azért szívesen megküldte barátjának, hadd örüljön ő is neki. Amit gyűjtött, azt egyébként személyesen szerette neki megmutogatni, mert minden évben meghívta s kihozatta magához kocsiján Kolozsvárról, még télidőben is. Később, 1841 nvarán együtt utazták be Hunyadmegyét, gyűjtve, jegyezgetve, amit láttak s felkutathattak területén. Máskor meg vándorgyűlésekre hívogatta, tréfásan erőszakoskodván, hogy soha többé jószemmel rá nem néz, ha nem tart vele; de figyelmezteté, hozzon magával valami lágy párnát is, mert a „gyors-szekér“ ülése bizony meglehetősen kemény Pestig s onnan tovább Pécsig. Képzeltető, mily nagy öröm fogta el a kebleket, mikor híre jött Pestről, hogy a vasút már Szolnokig kiépült.

Az irodalmi felbuzdulás és úiraébredés felvidéki lelkes híve, Kovacsóczy Mihály, kassai tanár felszólítását is szívesen honorálta Kemény József. Így küld neki cikket „Szemlélő“ című hetilapjába, mikor pedig a „Tekintetes Úr“ 1833-ban történeti évkönyvet indított Árpádia címmel, Kemény hosszabb munkával „udvarolt“ neki, sőt a még Erdélyben is kapóssá vált kiadvány következő két kötete nagyobbobbszt az ő értekezéseivel telt meg. E cikkek nélkül kötetei meg sem jelenhetek volna, de az áldozatkész kiadó nyilván épúgy örült a Kemény által gyűjtött előfizetőknek is.

Őszinte meleg barátság fűzte Kemény Józsefet Mike Sándorhoz, az erdélyi gubernium tudós levéltárosához, aki már munkakörénél fogva is sok adalékkal gyarapíthatta tudását és számtalan másolattal gyűjteményét. Levelei mégis csupán 1847 óta maradtak meg az „Édes kedves Mike Bácsi“ iratai közt, miként őt Kemény szólítja, mint házának oly bizalmasát, aki nem-tudományos megbízásait s a grófnő kolozsvári kommisszióit is mindig lelkiismeretesen elintézte. Ez apró-cseprő szívességeiért Kemény aztán annyira hálás volt iránta, hogy mindenünnen megemlékezett róla, ahová eljutott. Midőn például 1847 nvarán a természetvizsgálók soproni fénves vándorgyűlése után Bécs, Prága és Teplitz érintésével Lipcséig felment, Drezdából (augusztus 30-án) csak azért írt neki, hogy lássa, hogy „a külföldön is nem tud jó barátairól elfelejtkezni“ elvárván, hogy ő se felejtkezzék meg az ő „szíves tisztelő, kutyabőrös barátjáról.“ A nemes gróf e levele azért is érdekes, mivel benne azt írja, hogy két hét múlva Velencében akar lenni. Ott t. i. szeptember 15-ikére az olasz írók kongresszusára készültek, amelyre Kemény még az év elején jelentkezett, célja lévén azt megelőzőleg Rómát, Firenzét, Parmát és Milanót is megjárni. Erre az útra kora-ifjúságától vágyott, s mily keserves érzés, hogy e régi vágya

amely öt annyi lelkesedéssel hevíté egy életen keresztül, elérhetetlen maradt — sok egyéb tervével együtt — nyomorult pénzhiány miatt, amiről leveleiben gyakran panaszkodik. Ez annyival inkább meglepő, mert még élete utolsó esztendejében is Erdély öt vármegyéjében volt birtoka, olyikban egynél több is!

Németországi útjából késő ősszel ért haza felfrissülten, hogy újból irogatásainak élhessen gerendi házában, melynél nagyobb kényelmet — saját szavai szerint — sehol nem élvezhetett. Munkálkodásában Mike bácsi is szokott módon támogatta, ha pedig maga nem érkezhett, gondoskodott olesó másolóról, amire Keménytől mindig volt nehány forintja. Most a Petki-család történetét, meg a Pataki Dániel orvos családjáról szóló értekezést nézte át s egészíté ki tudása adalékaival. De mekkora volt csodálkozása Kemény szorgalmán, hogy (1853 telén) még az erdélyi nevezetesebb szász családok genealógiájára is ráadta magát, meg azon, hogy érdeklődését az erdélyi indigenák: a Németországból bevándorolt báró Rauber s a Dániából származó báró Löwenthal-család története is képes volt lekötöni.

Ezutáni leveleiben Kemény József a Hora-mozgalom írott és nyomtatott emlékeiről, Szacsvai Sándorról, a bécsi „Magyar Kurir“ szerkesztőjéről, Benkő Józsefről, a Mátyás király idejében élt Gábor mester magyar verselőről, a Béli-codexről,⁵ Bornemisza Péterről meg a Báthory-féle első magyar bibliáról írogatott össze annyi beces adalékot, hogy azokat halála után Toldy kész örömmel nyomatta ki folyóiratában, habár egyik-másik mind a mai napig kiadatlan maradt. Így ment ez végeszakadatlan. Feljegyzésre méltó, hogy Kemény József utolsó (Gerenden, 1855 június 1-én írt) levele is a jó Mike bácsinak szólt, aki soknemű fáradozásaiért soha semmit Keménytől nem kívánt; egy ízben egypár külföldről magával hozott angol borotvát is csak nagynehezen birt emlékül rátukmálni.

Magyar kortársai közül Kemény József alkalmilag még Jerney Jánosnak írt 1837-ben, Döbrentei Gábornak 1841-ben, gróf Teleki Józsefnek, az Akadémia elnökének, 1842-ben, hilibi Gál Lászlónak 1843-ban. Kubinyi Ágostonnak 1845-ben, gróf Mailáth Jánosnak 1846-ban és másoknak, akik hozzáfordultak.

A szász írók közül Kemény eleinte a brassai Trausch Józseffel állott összeköttetésben 1836-tól kezdve, főleg az erdélyi országgyűlési végzések kiegészítését remélvén tőle. Amiben lehetett, segített is másolatokkal. Ezt Kemény avval viszonzta, hogy saját kézírataiból hónapokra terjedő időre is kölcsönzött neki.

A szebeni Bedeus Józseffel (1839 nyarán) az hozta össze, hogy Kemény Józseftől adalékokat kért Magyar- és Erdélyország régi helynévtárához, amelybe Bedeus még a folyók, tavak, hegyek és dűlők nevét is felvette. Ezt Kemény szívesen ígérte, hisz a fejeérvári káptalan levéltáráról írt művében elsőül ő közölt hasonló adalékokat. Bevezetésül most Farkod, Újvár, Faludi és Kuncedújvár eredetéről nyújtott

⁵ A kódexet aztán Vass József ismertette a *Kolozsvári róm. kath. gymnasium 1852—3-i Évkönyvében*, ahonnan Toldy lenyomatta az Új Magyar Múzeum 1853. I. 413—443. l.

értékes felvilágosításokat; de figyelmezteté Bedeust, hogy szorítkozzék csupán Erdély toponimiájára, hisz a feladat oly óriási, hogy még így is sok helynév fog megfejtethetlen maradni.

E „nobile officium“ teljesítésére tudása mellett szabadideje is elég volt a tudományos dolgokban ritka előzékeny grófnak, sőt ki is jelenté Bedeusnak, hogy hiába is tiltakoznék közléseivel szemben, mert ily kérdésekben a tolakodásig készséges, meg lévén győződve, hogy ahol ismeretei cserben hagyják, avagy következtetései nem helytállók, elnéző lesz velök szemben s kellő felvilágosítással fog neki szolgálni. Ezek a felvilágosítások Kemény részéről patakként folytak, meglepő új adalékokat nyújtva kérőjüknek. De hogy a hálás Bedeus meg ne rémüljön a testes levélborítékoktól, 1840 karácsony másodnapján írt tréfáshangú leveléhez egy rézmetszetet csatolt, amely Don Quixottét ábrázolja egy ócska fóliánsra görbedve, amely alá németül ezt írta: Gróf Kemény József, a Magyar Tudós Társaság tagja, régészeti kutatásokat végezve, vajjon Szent István vörös, sárga színű eszímát vilselt, avagy semmifélt?

E két szász barátjával Kemény József az erdélyi országgyűléseken is találkozott s alkalmilag gerendi házában is szívesen látta őket. E találkozások tudományos szempontból is igen gyümölcsözőek voltak, mert kölcsönösen tanultak egymástól és huzdították egymást történelmi kutatásaik és gyűjtéseik folytatására és kiegészítésére. A szász írók azonban Kemény Józsefet nemcsak általános tudományos munkásságáért tisztelték, hanem azért is, hogy róluk mindig elfogulatlanul írt s két kötetnyi német kiadványában sok szász krónikással ismertette meg a világot. Kemény persze szerényen elhárítá magától a szászok részéről kapott dicséreteket, azt vallván, hogy kötelességét teljesíté, mert az erdélyi szászok a haza, az ipar és történelem érdekében századok folyamán annyi érdemet szereztek, hogy arról egész kommentárokat lehetne írni.

Legsűrűbb levelezésben állott — németül — titkárával, Kurz Antallal, 1843 eleje óta, amikor az gerendi vendégszerető otthonát elhagyva, Brassóba távozott lapszerkesztőnek. Ettől kezdve 1847 végéig hozzáintézett 61 levele nyomtatásban is megjelent⁶ s e levelek — kiadójuk szerint — nemcsak írójuk politikai felfogásáról, éleselmjűségéről és tudományos törekvéseiről nyujtanak bizonyosságot, hanem egyúttal jellemtisztaságáról, egészséges humoráról és prófétaí látásáról is.⁷ Ezt a szász kiadó Kemény József nyilván 1843 május 2-i levelében olvasható böles nyilatkozatára értette, hogy a szászok rosszul tették, hogy az ú. n. nyelvkerdést annyira élére állították hírlapjaikban, meg az országgyűlésen. Hisz a magyar nyelvnek az ország hivatalos nyelvévélő nyilvánítása mellett a szász hatóságok továbbra is szabadon levelezhetek volna maguk közt németül, mert szó sem volt senkinél a német nyelv kiirtásáról, mivel ennek örökös fennmaradását nem az biz-

⁶ Eugen von Trauschenfels *Magazin*-ja II. kötete (Kronstadt, 1860) 76—128. és 180—243. lapján.

⁷ Trauschenfels szavai a fenti kiadvány 77. lapján.

tosítja, hogy a szászok németül levelezhetnek a guberniummal, hanem a német irodalom kiválósága. Épp ily helytelen a szászok küzdelme Magyarországgal való uniója ellen, amit ma már az általános európai politika s elsősorban a fenyegető orosz terjeszkedési veszedelemmel szemben való védekezés is megkíván.

Kemény kijelenté azonban, hogy nem foglalkozik politikával s Kurzhoz intézett levelei valóban csak irodalmi kérdéseket tárgyalnak. Ezek legfontosabbika most egy német történelmi folyóirat megindítása volt. Az év őszén ugyanis Kemény egyik levelében azt tanácsolta Kurznak, hogy ne közöljön többé történelmi és honismertető cikket a brassyói hetilap „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde“ hosszú nevű mellékletében, mint eddig volt helytelenül, mivel abban a komoly, maradandó tanulmányok egyszerűen elvesznek a múltó értékű versek és novellák tömkelegében; hanem adja ki azokat egy külön időközi kiadványban. Ez a kiadó nyomdának még túlkidást sem okozna, mert a „Blätter“ terjedelme ezentúl kisebb lehetne, az új folyóiratra meg olyanok fizetnének elő, akiket a szépirodalom kevésbé érdekel. Ajánlatához Kemény egyszerre négy értekezést is csatolt s nehogy Kurz attól tartson, hogy nem lesz majd elég kézírata, továbbiakat is ígért.

Az életrevaló ötlet Brassóban nagy visszhangra talált mind a kiadó-nál, mind Kurznál, de mielőtt még arról nyilatkozhatott volna, egy hét múlva újabb hat cikket kapott a lelkes gróftól. Nyomdájával így nem volt nehéz megegyeznie a kiadás dolgában, annyival kevésbé, hogy értekezéseiért Kemény nem kívánt semmiféle tiszteletdíjat, illetve arról lemondott a szerkesztő javára. Hasznos eszméjén Kemény József oly lelkesedéssel csüggött, hogy két hét alatt további tíz cikket írt a legkülönbözőbb tárgyakról. Ily nem remélt bő anyag birtokában november 23-án az új folyóirat előfizetési felhívása is megjelentetett, Kemény tizennégy értekezése címével. A honismerető kiadvány címe egyszerűen „Album“ lenne és havi füzetekben jelennek meg a főlap mellékleteként olcsó előfizetési áron, hogy minél jobban elterjedhessen. Kiadója őszintén be is vallá, hogy soha nem merészelt volna ily hatalmas vállalkozásba fogni, ha Kemény József gróf nem buzdította volna e hazafias vállalkozás megindítására, nemcsak önzetlen támogatását ígervén, hanem tényleg be is küldte a felsorolt munkák kéziratát, amelyek az egész első évfolyamot megtöltik, s az ezentúliak megjelenését is biztosítják.⁸

A szép felhívás után Kemény József hihetetlen gyorsasággal írogatta további cikkeit a kiadvány számára. De annak megjelenése nem remélt késedelmet szenvedett a cenzura-hivatal miatt, amely nem engedélyezte az „Album“ címet s így az „Magazin“ néven indulhatott meg. Az e körüli tárgyalásokkal azonban hónapok teltek el, úgyhogy az első füzet csupán 1844 április közepén jelenhetett meg. Ez úgy gazdag tartalmával, mint esinos kiállításával mindenfelé nagy feltűnést

⁸ Megjelent a brassai „Siebenbürger Wochenblatt“ 1843 november 23-i 94. száma 455–456. lapján.

keltett s a történettudomány barátjai őszinte meglepedéssel fogadták következő füzeteit is, mert azok még könyomatosan sokszorosított mellékleteket is közöltek. Leglelkesebb híve volt persze maga Kemény, hisz cikkeinek háromnegyed része az ő keze alól került ki, s azok mellékleteit a maga költségén készítette kolozsvári könyomdájában. A minden szépért lelkesedő gróf atyai féltő gonddal rajongott a szép évnegyedes folyóiratért, melynek számaait olykor négyszer is átolvasgatta. Az eleinte 500 példányban készült folyóirat második évfolyama már 700 példányban jelent meg, s habár annak tartalmát Keményen és Kurzén kívül más írók cikkei is gazdagították, 1846 őszén túl kiadója kénytelen volt megszüntetni, mivel a majdnem érthetetlen módon egyre ritkuló megrendelők csekély száma miatt nem győzte tovább a ráfizetést.

Ily szomorú kimúlása volt az oly jól indult Magazin-nak, melynek két szép kötetében Kemény Józsefnek nem kevesebb, mint 19 értekezése meg 22 kisebb cikke és könyvismertetése jelent meg. Am ezekhez kell vennünk még a Hunyadi János származásáról írt kitűnő tanulmányát, amely 1843 május 5-én Kurzhoz intézett levelét betölti, kivált azért, mert abban kimutatja, miért nem lehetett Zsigmond természetes fia? Ennek bizonyítása — szemben a Heltai Gáspár által leírt vagy tán koholt hagyománnyal — ekkoriban még teljesen új volt. Kurz ezért lapjában egész terjedelmében kiadta Kemény levele e részét, a Hunyadiak leszármazási táblájával együtt, amit először szintén ő állított össze.⁹ Szerencsés kutatásai alapján Kemény később arra is rájött, hogy Hunyadi tulajdonképpen bolgár származású és anyai ágon Árpád-ivadék,¹⁰ de örök kár, hogy sok irányú és tárgyú cikkírása közben ezt bővebben kifejteni elmulasztotta. Ez azért kár, mivel nemzetségének bolgár kapcsolatáról maga Mátyás király emlékezik egyik oklevelében, de anyjának az Árpádokkal való összeköttetésének ténye mind a mai napig ismeretlen. Sajnos, ez a nagy fontosságú téma is feldolgozatlan maradt, mint annyi sok más, ami írásközben Kemény tollára került, hogy esetleg másnap másnak adjon helyet kohóként égő, folytonos működésben álló agyában.

Nem kevésbé értékes Kemény Kurzhoz 1848 március közepéig írt folytatólagos öt levele, melyek elküldetlenül, sajátosképen gyűjteményében maradtak fenn, nyilván azért, mert nem lehetett őket továbbítani és címzettjüknek kézbesíteni. A bécsi szüületésű, de Kemény oldalán folytatott történelmi tanulmányai hatása alatt magyar érzésűvé vált Kurz Antal ugyanis a negyvennyolcas mozgalmak elején elhagyta hírlapjait és Bemhez utazott, kinek később Erdélybe jövésekor őrnagyi ranggal hadsegéde és német titkára lett, amolyan összekötő tiszt közte meg a magyarok közt, kikkel a lengyel hadvezér tolmács nélkül nem érintkezhetett. Mint ilyen, hűségesen kitartott mellette s a magyar ügy mellett, amelynek vértanuja is lett, amennyiben a segesvári (1849 július

⁹ A Blätter für Geist 1846-i 38. számában, Hunyadi János leszármazási táblája annak 364-ik lapján.

¹⁰ Gerendről, 1845 február 4-én írt levelében; Trauschenfels: Magazin II. kötete 207. l.

31-i) csatából szabadulva, midőn a hirtelen elfoglalt Szebenből másnap, augusztus 6-án Bemmel együtt kocsin menekülnie kellett, egy száz, mint — szerinte — renegátat agyonlőtte.¹¹

E levelek természetesen szintén irodalmi kérdéseket tárgyalnak. Legfontosabb azok közt a Mátyás király származásáról és nemzetségéről írt genealógiai értekezés, melyet a bécsi Akadémiának szánt: talán épp az, melyről fentebb szó esett. Ez az írása lassacskán egész kötetté bővült, miután meggyőződött róla, mily felületesen tárgyalták ezt a nevezetes kérdést elődjei: Pray, Katona, Kaprinai, Fejér és mások. De elkészült-e vele s ha eljutott Kurzhoz, volt-e ennek az idők forгатagában módja átnéznie avagy végzetes halála után ez is elkallódott Kemény egyéb sok kész tanulmányával együtt, nem tudjuk.

Ez első kiadatlan levelében Kemény még Cserepovics Miklósról közöl adatokat Kurzezal, abból az alkalomból, hogy az annak lányáról, a Péter havasalföldi vajda feleségévé vált híres-neves Ilonáról cikket írt volt a bukaresti német újságba. Kivételesen még napiérdekű dologról: a Tordán megejtendő görög-keleti püspökválasztásról is tudósítá. Ennek két jelöltje volt: Popazu, a nép kedveltje, és Saguna András, akit viszont a mágnások s a nagy klerus támogatott, de maga a gubernium is pártolt, elismerésül a hírhedt Varga Katalin szerencsés elfogatásáért.

Különösen érdekes Kemény utolsó (1848 március 17-én írt) levele, amelyben arról szól, hogy a szászok Landeskunde-Verein-ja megbízásából szorgalmasan dolgozik a nagy Erdélyi oklevéltár (Codex Diplomaticus Transsilvaniae) első kötetén.¹² Ennek minden egyes darabját bő magyarázatokkal és felvilágosító jegyzetekkel szándékozott kísélni, bármennyi gondot és utánjárást is kíván ez a munka. Ebben az I. kötetben előkelő hely jutott a szászok kiváltságait magában foglaló Andream-nak vagyis II. Endre király 1224-i fontos oklevelének, főleg azért mivel eddigi kiadónak magyarázatai nem kielégítőek, sőt károsak a szászokra nézve. Mily badarság például e kitételét: „a Varas usque in Boralth“ a mai Szászvárosra érteni, ami azt jelentené, hogy az volt a szászföld legnyugatibb határvárosa, holott a kezei közt lévő számos határjárólevél (metales) segélyével fogja bizonyítani, hogy az a „Varas“ nevű hely

¹¹ Kurz Egressy Gábor törökországi naplója szerint a segesvári csatában esett el, Czetz János feljegyzése szerint meg Szebenből való menekülése alkalmával lőtték agyon. Ez utóbbi adatot azért tartom valószínűbbnek, mivel a Kemény József haláláról szóló megemlékezésében Toldy Ferenc is azt írja, hogy Kurz Szeben alatt esett el.

¹² Kemény e művének kézírata a Vereinnál maradván, belőle a Teutsch és Firnhaber által szerkesztett és 1857-ben megjelent „Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens“ című forrásmunkába jóhiszeműleg átvett 1231-i, 1306-i, 1320-i, 1321-i, 1324-i, két 1326-i meg egy 1336-i Tagányi Károly szerint koholt; Századok 1893. évf. 53–56. l. Átvette őket Karácsonyi is, id. m. 81, 143. és 175. sz. a.

Szászvároson túl feküdt.¹³ Ehhez hasonló egyéb kétséges helyeket is sikerült tisztázni. Tudja ugyan, hogy ezekért majd a magyarok és székelyek őt *szász-barátsággal* fogják vádolni, de ő nem szász-barát, hanem a *történeti igazság szigorú barátja* kíván lenni, annyira, hogyha a történeti igazság nem a szászok oldalára esnék, époly szigoruan lépne fel a szászokkal szemben, mint bárki más. Nekem a szászoktól semmim sincsen, — úgymond — nem is kívánok tőlük, sőt nem is adhatnak nekem semmit, sem tőlem el nem vehetnek, mert *csak az igazságnak* hódolok; ha nyíltan el is ismerem, hogy az erdélyi szászoknak teljes joguk van kiváltságaikhoz ragaszkodniok és Isten ments, hogy őket e jogaiktól valamely erőszak megfossza!

Nagy kár, hogy Keménynek legalább ez utolsó levele nem juthatott Kurzhoz, kivált hogy ahhoz egy a nyilvánosságnak szánt nyilatkozat is csatolva vala, amely ekként nem jelenhetett meg. Az történt ugyanis, hogy a temesvári német lap 1848 március 4-i száma feltűnő betűkkel nyomtatott cikket írt arról, hogy gróf Kemény József nem fogadta el a bécsi Tudományos Akadémiába való megválasztatását. Ez a választás, illetve valóságos taggá való legfelső kinevezése még az uralkodó által újjáalakított Akadémia 1847 május 14-i ünnepi ülésén ment végbe, amit Kemény írásban is sietett megköszönni. A lap támadása tehát nem indokolt, mert ily magas uralkodói kegyet józan ésszel visszautasítani nem lehet, sőt az minden hű alattvalót kötelességeinek fokozottabb teljesítésére ösztönöz. Hogy azonban az Akadémia ezidei február 2-án végbement ünnepies megnyitására nem utazhatott fel, abban csakis gyenge egészségi állapota akadályozta; de reméli, hogy a május 30-án tartandó ünnepi ülésen és tárgyalásain résztvehet.¹⁴ Erre az Akadémia ismételtlen hívta, 200 forint utiköltséget, meg tíz forint rapidíjat is felajánlván neki; sőt a M. Tud. Akadémia is felkérte, hogy legyen aki ott képviselje. Kemény tényleg május 14-én kívánt útrakelni, hogy majd a bécsi tudományos ülések után júliusban a szliácsi fürdön üdülhessen. A politikai viszonyok azonban hirtelen úgy alakultak, hogy Kemény június vége előtt nem távozhatott. Pestre érve viszont a nemzetgyűlés tárgyalásain kelle résztvennie s így ez a két forró vágya sem teljesülhetett.

Távolmaradását a bécsi császári akadémiához intézett érdekes levéllel menté ki. Ebben kijelenté, hogy nem maradhat el a május 29-én megnyíló erdélyi országgyűlésről. Hisz a majdnem egész Európát váratlanul átalakított események Erdélybe is eljutottak, ahol a jobbágyság túlgyors ütemben való felszabadítása és az Erdélynek Magyarországgal való egyesítését kívánó hatalmas „magyar párt“ az ország régi alkot-

¹³ Minthogy a tervezett nagy kiadvány a közbejött nehéz időkben nem jelenhetett meg, ez a kérdés mainapig sincs ily értelemben eldöntve s nagy kár, hogy Kemény e kézírata nincs már meg vagy lappang. A kérdés körüli különböző véleményeket igen tisztán összeállítá egyébként dr. Heinrich Müller „A Varos usque in Boralt“ c. kis cikkében, a szebeni *Korrespondenzblatt* 1893. évf. 36—39. és 49—57. l.

¹⁴ A Gerenden, 1848 március 17-én írt „Erläuterung“ sajátkezü fogalmazványa Kemény magániratai közt.

mányát megingatta s annak Ausztriához fűző kötelekeit meglazította. A szászok, akik Erdély alkotmányos épületének harmadát alkotják, nemzetiségük elvesztését féltve, ellenzik az uniót s emiatt napirenden vannak a surlódások. Nem kevésbé fenyegetők a románok követelései, mivel köztük sokan izgatnak a magyar nemesség ellen. Ennek most vagyona egy részét kell majd feláldoznia, hogy másik részét, létével együtt, megmenthesse. De vannak soraikban olyanok is, akik titokban a Pruttól a Tiszáig terjedő dákoromán birodalomról álmodoznak. A kormányzati szervek napról-napra gyengülnek és megutálttá válnak. A hajdani rend felbomlóban van és hazám oly események előestéje előtt áll, — írja keserűen Kemény — amelyek többé fel nem tartóztathatók s a békés állampolgárokat is magukkal rántani fenyegetnek. Ily körülmények közt nem szabad hazámat elhagynom és kénytelen vagyok türelmesen megvárnom a jövőt, amely birtokom és vagyonom egy részét elnyelve, parancsolóan és feltartóztathatatlanul közeledik.¹⁵

Végül, különös melegséget áruznak el a soproni származású báró Geringer Károly udvari titkos tanácsoshoz intézett levelei, 1839-től kezdve. Ez nem volt íróember, de nagy érdeklődést tanúsított Erdély iránt, ahol felnőtt, mivel anyja Brukenthal-leány volt. Kemény József így minden irodalmi kezdeményezéséről tájékoztatá, sőt gyakran szívességét is igénybe vette, ha Bécsből valamire szüksége volt. Ezzel különben tegező viszonyban állott, hisz gyermekora óta ismerte és első hosszabb bécsi tartózkodása idején is állandóan érintkezett vele.

Tegeződött az ugyancsak Bécsben élő lovag Rosenfeld Károly Lajos kamarai referenssel is. Hozzá intézett levelei közül csupán egyet ismerünk. Ezt 1853 tavaszán írta neki hazulról,¹⁶ az erdélyi románok választási uniójára vonatkozó munkákról tájékoztatván, mivel Rosenfeld úgy látszik hivatalból foglalkozott a románok ügyeivel, amelyekről írogatott is. Kemény most Gánócezi Antal „Ortus et progressus unionis Valachorum in Transilvania“ című munkájára hívta fel figyelmét, amely neki 1848 előtt meg volt, de igen ritka lehetett, mert ma egyetlen példánya sem ismeretes. Aztán leveléhez csatolta Klein Sámuel „Brevi historica notitia originis et progressus nationis Daco-Romanae, seu ut quidam barbaro vocabulo appellant, Valachorum, ab initio usque ad seculum XVIII“ című még 1778-ban készült műve kéziratát, valamint Szentiványi Péter „De Unione Valachorum“ című könyvét, amely nemcsak ismeretlen, de Péter keresztnévű Szentiványi írónk nincs is. Viszont a magyar irodalmat érdekli az a megjegyzése, hogy Cserei Mihály históriájának épp ekkoriban — 1852-ben — megjelent kiadása igen hiányos, a családnevek meg sok helyütt elferdítve vannak benne nyomtatva, úgyhogy ezekről a dolgokról külön cikkben óhajt beszámolni, amire sajnós, már érkezése nem maradt.

¹⁵ Gerenden, 1848 május 15-én írt, jóslatszerű megállapításokkal telt levele az „Akademie der Wissenschaften in Wien“ irattárában.

¹⁶ A Gerenden, 1853 március 24-én kelt levél megjelent a szepeni *Korrespondenzblatt* 1927. évf. 71—76. l.

Tudása tárházát Kemény József páratlan készséggel nyitotta meg nemcsak barátainak, hanem minden érdeklődőnek, nyilvános felhívásban jelentvén ki, hogy addig is, míg gyűjteményét az Erdélyi Múzeumnak juttathatja, azt a történelem minden kedvelője használhatja nála, mert Terentius szerint: Haec diurna mihi otia, his et nocturna delecta manu.¹⁷ Alatta ekként a gerendi kastély Athenaeummá alakult, hol a bel- s külföld tudósai magyar szívességgel látott vendégek valának¹⁸ a nélkül, hogy a tudós gazdát zavarták volna, kinek gyűjteményét Kőváry méltán hasonlítja forráshoz, melyből mindenki meríthetett, még sem apadt ki.¹⁹

A tudományos érdekek ily szabadelvű ápolása mellett „boldog-boldogtalannak, laikusnak, tudósnak egyaránt felelt, értekezett, élő könyvtár volt, családi perekben meg élő levéltár s ha a tudományt valami hivatalos gyárként lehetne kezelni: gróf Kemény egy óriási irodát vagy gyárat állíthatott volna ki, honnan a tudomány, mint áldás ingyen áradott volna a világra,²⁰ miként áradt is mindenfelé dolgozatai révén.

Könnyen elképzelhető, hogy kiterjedt levelezésének folytatása és tudományos működése mennyi időt és vesződséget igényelt. Kemény azonban szellemi foglalkozásában nem kímélte magát. Egészségét ez lassanként aláásta. Alakra nézve különben is fél-gyöngye, szikár volt. „Termete magasabb a középszerűnél, kissé meghajolva a munkaasztalnál töltött negyven évtől, arca gyengéden komoly, vidámságra kész, tekintete nyájas, bizodalmat ébresztő, ajkairól tudományos társalgásban édes-kellemesen, mint mézecsseppek folytak a tanulságos igék. Szép kék szemei ekkor nekitüzesedve ragyogtak. A nemes szenvedély szikrázott ilyenkor belőlük.”²¹ Ez tűnik ki arcképeiből is.²²

Gróf Kemény József kora-ifjúságától kezdve humanista-életet élt, aki minden idejét és tehetségét a történelemnek és segédtudományainak szentelte. Tudása eleinte bámulatot keltett feleségénél, de a tudomány művelésében elmerült férfi lassanként untatni kezdte és „Nina“ nem is igen értette meg. Az ő szemében „Pepi“ csak egy tanulmányainak élő különge, beteges, hamar megöregedett alak volt, aki hajdani jó kedélyét időnap előtt elveszté s többet volt zsörtölődő, mint jókedvű. Viszont ő maga átlagműveltségű, gyenge írású nő volt, míg húga, Jozefin, természettől nagyobb értelmiségű s a mellett kedvesebb és mélyebb kedélyű.²³ Ez vezette a háztartást is. De mikor férjhez ment lem-

¹⁷ Saját kijelentése. Kurz: *Magazin*, I. 154. l.

¹⁸ Vass József megjegyzése, Kolozsvári Közlöny 1857. 396. l.

¹⁹ Kőváry szavai, az id. Délibáb-naptár 79. l.

²⁰ Ugyanott, a 80. lapon.

²¹ Vass József jellemzése, Kolozsvári Közlöny 1857. 412. l.

²² Arcképei közül az alábbiakat ismerjük: Fiatalkori arcképe, könyomtat, magyar aláírással, névtelentől. (Az Erdélyi Múzeumi levéltár gróf Lázár Miklós-féle arcképgyűjteménye, II. köt. 79. sz.) Ehrenreich A. ovális rézmetszete Hofbauer után. (Ugyanott, III. köt. 67. sz.) Erről készült Ransburger-féle művészietlen fametszet, a Délibáb Nagy Naptára 1858. 77. l. Végül az Erdélyi Múzeumi levéltár fogadótermében látható életnagyságú olajfestmény, amelyről bemutatott metszetünk is készült.

²³ Nagyajtai Kovács István megfigyelése alapján.

hényi Hankó József tordai főorvoshoz, Keményné egy kellemes nőrokon, Mály (Steianu Amália) került a házhoz, amelybe vidámságával és mindenre kiterjedő gondosságával új életet varázsolt. Ez lett Kemény kedvence és jó szelleme, aki őt feleségénél jobban megértette, tudományosságát nagyrabecsülte²⁴ s apró kedveskedéseivel életét kellemessé tette. Ezt látszik meghálálni Keménynek az a nagylelkűsége, hogy neki 20.000 forintot és évi 720 forint járadékot biztosított, míg általános örökösévé feleségét tevő.²⁵ Hagyatéka gondtalan életet nyújtott az előregedett, de soha magyarrá nem vált grófnénak, aki visszavonultan tölté napjait. Ezeket csupán Mály, meg a Tordáról olykor átránduló Jozeffin tette változatosabbakká. Ez a húga azonban 1862 őszén elhunyt, őt évre reá pedig — tizenhét évi özvegység után — maga is befejezte földi életét 1867-ben, 67 éves korában. Így jutott ura és nővére mellé a gerendi csendes temetőbe, ahol nyugvóhelyét külön német feliratú sírkő jelöli urának itt bemutatott vasoszlopa szomszédságában.

²⁴ Erre mutat az is, hogy midőn Mály 1855 augusztus 4-én Kovács Istvánnak Kemény József reménytelen állapotáról tett jelentést, ezt írta róla: *Wie Schade um diesen Mann und diesen Geist!*

²⁵ Mály id. 1855 szeptember 28-i levelében.

²⁶ Ezen, halála napján nincs jelezve, csupán ennyi: 1801—1867; húgáén pedig 1803—1862, míg a sírirat maga mindkettőn német nyelvé.

A közjogi önkormányzat elve és egy elfeledett régi erdélyi államjogász.

I.

Az a régi erdélyi államjogász, akinek közjogi szemléletét ezekben a sorokban Erdély ősi politikai önkormányzati szellemével kapcsolatban szeretnők bemutatni, felsőszilvási ifjabb Balia Sámuel, az erdélyországi kir. Tábla asszeszora. Könyve, *Erdélyország Közönséges Nemzeti Törvényeinek első része*, Kolozsvárt a ref. kollegium betűivel nyomtatva az 1791. évben jelent meg és a *Törvényszerző Hatalomról* szól, melyet a „Nemzeti Közönséges Törvények természetéhez alkalmaztatott renddel“ foglalt össze.

A közel félezer oldalra terjedő munka, amelynek nyomát hiába keresnők államjogi irodalmunkban s amelynek létezése és írója is jóformán teljesen feledésbe ment, több mint amire címéből következtetni lehet. Nem száraz artikulus-gyűjtemény, nem prókátoros jogmagyarázat, de nem is jogvitázó publicisztika, amilyennel az akkori nemesi államjogi irodalom a gazdagon kibontakozott osztrák közjogi iskola támadásait szerette volna visszaverni, hogy Beck-éknek, Grossing-éknek, Izdenczy-éknek és Mastiaux-éknek hatását ellensúlyozza.¹

Balia könyve higgadt, tárgyias, rendszeres történeti közjog. Tanönyve az egykorú nemesi magyar alkotmánynak és ezen belül Erdély közjogának, — vagy ahogy ő nevezi — nemzeti közönséges törvényeinek. E „közönséges“, publicus jogból is csupán annak első felét, a „törvényszerző hatalom“ jogát adja, míg a végrehajtó, — az ő szavaival, — a „teljesítő hatalom“ jogát nem írta meg, illetőleg feldolgozása nem került nyomtatás alá.² A munka tudományos elgondolását, szempontjait

¹ Ilyen volt elsősorban a lendületben, vitakészségben és sziporkázásban gazdag Batthyány Alajos gr. névtelenül megjelent könyve: a *Tausend und Ein Irrtum des Verfassers der Ungrischen Irrthümer*. (Nyomdajelzés nélkül, 1791.-ben. Válasz br. Izdenczy könyvére.)

² Balia személyi adatairól, munkásságáról, közéleti szerepléséről igen keveset tudunk. A Szinyei-féle gyűjtemény is alig tartalmaz többet, mint ezen könyv megemlítését, s azt, hogy családja „székely“. Nem több az sem, amit Nagy Iván tud a családról. E sorok írója Kelemen Lajoshoz, a kiváló erdélyi történészhez, mint az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárosához fordult az ott esetleg fellelhető adatok közléseért. Kelemen tanár szíves válasza szerint azonban mindeddig nagyon kevés volt ifj. Baliáról feltárható. Neve nem fordul elő a Múzeum Törzsgyűjteményében és kéziratári katalógusában. Nem található a név a Kemény József gr. és a Mike-féle gyűjtemények mutatóiban sem. Életviszonyairól valami keveset talált azonban Kelemen Lajos a br. Jósika család szászfenesi levéltárában szereplő ama levelekben, amelyeket Balia írt Kendeffy Elek hunyadmegyei főispánhoz. Az egyik levelen Ken-

és felépítését még ma is sokra lehet értékelnünk. Ha művének második részét is megírhatta volna, nézetünk szerint, a 48-as korszakkal lezárult magyar közjogirodalomnak olyan munkájával állanánk szemben, amelyet — a későbbi fejlődésnek tisztultabb felfogását elismerve — az utána következő magyar államjogászok sem szárnyalta volna túl.³

Ifjú Balia — bizonyos vonatkozásokban — okfejtésének világosságával, módszerének tisztaságával és egyszerűségével a deák-ferenci higgadt, logikusrendű közjogi gondolkodásmódra emlékeztet. Egyúttal talán az utolsó tudatos művésze a Werbőczy szellemében való közjogírásnak. Feladatát csak nehezebbé tette az, hogy történeti közjogát az Erdélyre vonatkozó politikai fejleményekkel, az erdélyi alkotmányt pedig az akkori magyar államjoggal való kapcsolatban kellett tárgyalnia. Ennek azonban páratlanul felelt meg. Zökkenő nélkül illesztette bele Erdély partikuláris államönkormányzati jogait az akkor is különös hangsúllyal használt Szent Korona elméletébe, a magyar államiság amaz átfogó és rugalmas rendszerébe, amely maga is azidőtt

deffy — 1772. dec. 12. dátummal — Baliai megyei aljegyzőként tünteti fel. Egy szolgabírói jelentésből — annak hátrati feljegyzése szerint — az tűnik ki, hogy Balia 1781-ben a vármegye főjegyzője volt. Ugyanitt vannak még szerzőknek levelei 1786-ból Déváról és 1789-ből Kolozsvárról. E levelek Baliai Kendeffy gróffal való bizalmasabb viszonyát tanúsítják. Az 1772. évi levél azért látszik érdekesebbnek, mert abból nagy hivatali készségére következtethetünk. Ugyanitt említi Balia az akkor hirhadt Izdenczy-t is. „A gubernátor úr — jelenti főispánjának — 11. Januarii indul ki Bécsbe s eszerint vagy itt hál, vagy átal menyen. Addig igyekezünk az archivum új mód szerint való elrendelésibe valamit dolgozni, mert tudom, hogy Öexciájának az archivum és protocollum körül leszen nagyobb curiositása. — Legjobb leszen Izdentzy urat holmi olys publicumokról még Bécsbe létibe tudósítani. Az ilyeneket ő igen szereti. Nem olyan rút az ördög, amint festik vagy amilyenek mutattya magát.“

Kelemen tanár szerint Balia jogtudását a kolozsvári jogakadémián, amely kevés ideig állott fenn, szerezhette az akkor ott működő jeles tanároktól, Husztitól, Csomos Mihálytól. Középiskoláit pedig valószínűleg Enyeden végezhette. Közjoga második kötetének megírásáról vagy megjelenéséről nem tudunk semmit.

Balia családját „székely“ családnak szerepelteti Nagy Iván is, holott amint ez a Bőjthe-féle *Hunyad-megye Sztrigy-melléki nemes családai c.* műből kitűnik, hunyadi magyar nemes család, amely azonban eredetére nézve román is lehetett. Az utolsó szót — gondolja Kelemen Lajos — a népesedési és családtörténeti viszonyokat ismerő historikusnak vagy genealogusnak kellene kimondani, mert tudjuk, hogy oda szerb, bolgár, epirusi, ritkábban albán és horvát családok is menekültek a XIV. sz. második felétől fogva, nem is számítva a még azelőtt odatelepedett kunokat. Nyelvileg a változás nagyon tarka volt. Megtörtént, hogy a románok között élő magyar nemes sem tudott jól — vagy néha sehogyan sem — magyarul, viszont román nyelvű, de ref. vallású nemések, akik már elszakadtak a gör. kel. tömegtől s vallásuk, kiváltságaik avagy házasságaik által a magyar nemességbe olvadtak, mindenesetre magyaroknak számítottak. Ilyen nemes család a Balia-család is, amelynek név-írása egyébként is változott a *Balia*, *Bálja*, *Bálya*, *Bája* kiejtések szerint. Kelemen tanár nem tartja valószínűtlennek, hogy a család a középkorban már szereplő Borbátvizi családnak egy ága. A S. Gyulai Rikárd-féle genealogiai gyűjteményben fellelhető családfa szerint a Baliaiák jó köznemesi család, amely épen a XVIII. sz. végén volt emelkedőben. Leszármazottjai ma is élnek a hunyadmegyei Macesden és Kristyóron.

külső, heteronom politikai törekvések szorítását érezte. Ezen belül azonban, már ősidőktől fogva, szabad állami önkormányzati életfejlés vált lehetővé elsősorban magára Erdélyre nézve és Erdély fejedelmi önkormányzatában politikailag szövetkezett három nemzet külön-külön municipális közjog-politikai tevékenülésére vonatkozólag. „Erdély Magyarországgal azon *egytetstvé*r nemzeti jussokból a magyar koronának törvényes tagja lévén, az ausztriai Házból megkoronázott királyok törvényes kötelességüknek esmerték arra nyerni az erdélyi statusokat, hogy a magyar koronához *önként* visszamenjenek, de a hazabeli (*t. i. erdélyi*) törvényeknek megszeghetetlenül való helyben maradások mellett...“ Íme a jogfolytonossági elvnek teljes komolysága és mélysége, amely az ősi alkotmány szelleméből annak belső jelentését, értelmét, a történeti fejleményekből pedig az azok során kialakult államéleti viszonyoknak és közjogoknak a tiszteletét helyezi előtérbe és tekinti a politikai együttműködés alapfeltételének. Ez a bölcs és jogtisztelő felfogás, szerintünk, minden lehetséges államgondolatnak legmélyebb lényeg-elemét, az önkormányzati elvet, teszi vezérlő eszmévé; az önkormányzati jogok erkölcsi erőértékeinek szintézisét magában az állameszmében, az egységbefoglaló államiság heteronom alkotmányában biztosítja.

A kárpátalji állameszme „uralmi“ vonatkozásait, heteronomiáját, „kényszerítő“ fennhatóságát a magyar közjogpolitikai elképzelés már régóta a Szent Korona archaikus jelképében érzékítette meg, a közép-

³ Sűrítetten adja vissza Balia munkájának kereteit, szerkezetét és tartalmát annak az az „Egybeszorított Foglalattya“, amelyet maga a szerző fűzött könyvéhez. E szerint: „*Elsőben*: az előljáró jegyzésekben világosságra hozatik a Nemzeti Birodalomnak eredeti (ősi) Szövetségekből való származása. *II.-szor* az első, *II. III.* és *IV.* szakaszokban leíratik azon eredeti Szövetség, mely mellett a magyar nemzet Európába bejövén birodalmat állított. E birodalom Részei; a Részek címerei; a törvényszerző hatalomnak eredete és annak eredeti gyakorlása. *III.-szor* megvilágíttatnak az *V.-X.* szakaszokban a magyar királyság eredete, a magyar Koronának törvényes ábrázoló ereje, a királyok koronázása, azoknak iktató hitlevelei, a királynék és királyi gyermekek jussai, a törvényszerző hatalomnak átaljövetele a királyok idejére. *IV.-szer* a *XI.-XIV.* szakaszokba foglaltatnak a magyarországi statusoknak és rendeknek előbbségei, azután az országgyűlés formája és annak tárgyai, továbbá az erdélyi vezérek és vajdák, kiknek a magyarországi gyűlésben ülésük és tanácskozó jussok volt. *V.-ször* a *XV.-XVIII.* szakaszokban kifejeztetik a nemzeti fejedelemség eredete Erdélyben; a fejedelmek beiktató feltételei, a fejedelmek választása, beiktatása, nem különben a törvényszerző hatalomnak gyakorlása a választott fejedelmek korszakában. *VI.-szor* a *XIX.* és *XX.* szakaszokban megvilágosíttatnak az ausztriai Ház erdélyi fejedelemségének az oka és alkalmatossága és az országos végzés, mellyel az a Ház ott megörökösíttetett. *Utóljára* eléadatnak az Erdélyben törvényszerző hatalmat gyakorló rendek, u. m. a magyar, székely, szász nemzetek, királyi városok és privilégiumos helységek, végre az erdélyországi gyűlés és annak tárgyai. — *Egybetéve*: a mondott szakaszokkal a törvényszerző hatalom magyaráztatik meg, vagyis: az országlás azon része, ahol a király a statusokkal együtt dolgozik a törvények megszerzésére; a másik rész: ahol a király a tisztviselőkkel teljesíti a törvényeket.“ — Ebben az utóbbi *II. Részben* lettek volna: „a teljesítő hatalomban a fejedelmek jussai; a főigazgató tanácsnak, a kir. táblának és a megyebeli tisztségeknek törvényes alkotásai és nemkülönben az ország jószágaihoz való gazdálkodás módja s végre a teljesítő hatalomnak a nemzeti és személyes szabadságokkal egybefolyó gyakorlása.“ (9. l.)

kori Corpus Christianum-féle egységérzetnek az államjog eszmevilágába való kivetítésével. Ezen a jelképen keresztül vált etikaivá, tehát lélektani valósággá az államtagok természetes és személyes akarásaival szemben az állami, a politikai közakaratképződés; így lesz ennek a láthatatlan közakaratnak bizonyára személyes és nem egységes akaratokon át képződő folyamata láthatóvá, egységessé és személytelenné. A közjogi jelkép tehát az államjogi szemlélet számára hovatovább ugyanazt helyettesíti, amit a mai demokratikus államjogi gondolkodásban az u. n. rousseau-i *volonté générale* fejez ki. Csakhogy az archaikus-szimbólikus kép mélyebbre hivatkozik, mint amit a tudatlogikai gondolkodás a maga fogalmi kategóriái között felfoghat és kifejezhet. Az előbbi, a szimbólum, az értelmet, a racionalist érzelmivé kódosítja és sugározza szét. A főhatalom erőgyakorlását elvonatkoztatja a személyektől, akiknek tényein, aktusain keresztül jelentkezik. Maga a szent jel tartalmazza a főhatalom teljét, a közakaratot, a *volonté générale*-t, azon az érzelmileg determinált jelentő erőn, „*intentio symbolica*“-n keresztül, amelyet neki az összesség közfelfogása tulajdonít.⁴

Ez Baliának is a közjogi kiinduláspontja:

„A koronának eredetéről fenforgó vetélkedések nem tartozván a Nemzeti Törvények valóságához, arra nézve legszükségesebb itt csak azt megjegyezni, hogy a koronának törvényerősítő és teljesítő hatalmat nem valami oknélkül való ráfogásból tulajdonít a magyar nemzet, hanem arra a jelentő erőre nézve (*ex intentione symbolica*), hogy t. i. az eredeti pogány igazgatásban az *egész Főhatalom a Népnél* volt és a Vezéreknek nem egyebet, hanem a teljesítő hatalomnak a gyakorlását engedte által csak. — A Nemzet Szent István vezért királyának választotta és annak koronázta, a teljesítő (végrehajtó) hatalmat a királynak engedvén, a törvényszerző hatalmat pedig a *király és nép között közössé tevén*, a Birodalom olyan polgári testben szerkesztetett, melynek feje a király, tagjai pedig a nemesek. A Polgári Testnek ábrázolását a koronába helyeztetvén és a Főhatalom jussait is ahoz kötvén, abba a jelentő erőbe, hogy a korona tagjaitól szerzett törvényeinket csak a megkoronázott király erősíthesse meg, valamint, hogy másfelől a törvényszerző hatalomban csak a korona tagjai részesülhetnek“. (42—43. l.) Ide tartozik még Werbőczy 2R. 3. tit.-ra való hivatkozása is: „a fejedelem tulajdon indulttyából az egész Magyar Nemzet régi Szabadságát változtató törvényeket nem tehet, hanemha elhíván és megkérdezvén a Népet, ha tetszenek-e nekik vagy sem...“ A „Nép“, deakul: *populus* alatt — jegyzi meg az akkori nemesi alkotmány értelmében Ba-

⁴ Egyébként a rousseau-i gondolat a logikai formulázást épolj nehezen tűri meg, akárcsak a sz. Korona-tan. Mindkettő nem valóságbeli viszonylatot, hanem eszmét, eszményt jelent. Utalást a közhatalom forrására, sőt többre: legitimitás-igényére. Amíg azonban a rousseau-i gondolat formulázása — pl. törvényben — a logikai, a valóságoldalról való ellentmondást egyenesen kihívja, addig a szimbólum a maga szerteködlő egyetemességében, amellyel tisztára az elképzelésre, az érzelemvilágra és nem a logikumra támaszkodik, minden formállogikai és tapasztalati kritikát leszerel. Az előbbi csak fokozza az értelmi feszültségérzetet, a szimbólumnyelv pedig összeköt az azonos érzelemben.

lia — „az Urak és Nemesek értetnek... A rómaiaknál u. i. csak azok foglaltattak a szó értelmében, akiknek Róma városbeli jussuk (Jus Civitatis Romanae) volt. Ez a magyaroknál a Jus Statuum (az állambeli jog), amely a dolog valóságából nem egyéb, hanem a törvényszerző hatalomnak a gyakorlására való Törvényes Erő és a Jóságok Uradalmában való tulajdonság (directum dominium, azaz: tulajdonjog), amely két Elsőbség (prerogativa) csak az urakat és nemeseket illetik a Birodalomnak eredeti alkotmányából.“ (129. l.)

Baliának most idézett pompás magyarázata a Szent Korona jelentő erejéről lényegében nem áll hátrább a rousseau-i gondolatnál. Hiszen épúgy a szabad, securus, magabízó és egyenlő nemzeti, népi önrendelkezésnek, a független önelhatározásnak, a „demokratikus“ autonómiának, a népi jogi önállóság szervezésének gondolata fűtötte és lendítette ösztönszunnyadásából kezdetleges és elfogult életnyilvánuláshoz. Csakhogy míg a rousseau-i nép-gondolat, a volonté générale, a maga hasonlóképen érzelmi elemeiből, irracionális gyökérzetéből szerencsés fogalmazásokkal tudatos szabadság-eszmévé emelkedett, amelyet az akkori világszerte kicsírázó felvilágosodottság és humanizmus eszményeinek sorába iktathatott, jelentés-élménnyé tehetett, addig az ősi szimbolumon nyugvó tan „jelentő erőinek“ a racionalis, a formállogikára támaszkodó korszellemmel szemben ilyen hatásokról eleve le kellett mondaniok.⁵

Balia is felvilágosult korszak gyermeke lévén, nem elégedhetett meg a Szent Korona jelentő erejére való utalással. Mint jogász és jogtörténész először jogi és történeti érvekre törekedett. Megállapítja,

⁵ Az európai tudatgondolkodás számára nem is maradt más hátra, mint hogy a szuverenitásról való eszmélkedéseiben vagy még mindig Bodin gondolatvilágánál veszteljen s a fejedelem személyében magában szemlélje a szuverenitás forrását, vagy pedig a népszuverenitás elméletére támaszkodjon s a velejében atomizált népakaratot szervezze respublicává. (Kuncz Ignác.) A szuverenitás irracionális elemei mind a két esetben egyaránt szembeszökőek. Egyik gondolat sem támaszkodik logikusabb előfeltételekre, mint annak az egykorú angol bírói döntésnek képtelen premisszái, amelyek szintén ennek az irracionális s csupán képtelenes felmérhető eszmélkedésnek kívánnak logikai alapot teremteni. Az 1565-ben keletkezett bírói döntés szerint u. i. „A királyban két test van. Egy természeti és egy politikai. A természeti — halandó test, amely minden belső és véletlen betegségnek áldozatává lehet. A gyermeki és agkori butaságnak és általában minden bajnak, ami más ember testét is érheti. A politikai test azonban láthatatlan és megfoghatatlan. Politikából és kormányzattól áll és a nép és a közjó vezetésére való. Ez a test mentes a gyermekségtől és az aggságtól és más bajoktól, amelyeknek a természetes test alá van vetve. Ezért nem lehet megerőltetni és megsemmisíteni a természetes test hibái által azt, amit a király politikai teste teszen.“ A régi politikai elképzelésnek, a szent korona-gondolatának eredetileg is az elképzelésre ható és így a logicitás-igényt eleve kizáró (szimbolum) jellegénél fogva nem kellett az angol bíróhoz hasonló szarvas-okoskodásokhoz fordulnia, hogy érzelmi igazságként átélhesse a nemzetnek a főhatalommal való titokzatos egység-eszméjét. Azt, amit Harringtonnak logikai kimutatásra egyébként szintén alkalmatlan gondolata büszkén úgy fejez ki, hogy „a szabad nemzet önmagában s egyidejűleg király és nép.“ A bírói döntés idézve dr. Ernst Klinkowsky: *Die englische Gewaltenteilungslehre bis zu Montesquieu* c. könyvéből, Berlin-Grunewald, Rotschild, 1927.

hogy a magyar államgondolat a főhatalom, a „felsőerő“ szervezésénél megérezte annak közerejű publikus jellegét. Magánjogi elemek nincsenek benne. „A családi közösségek, vagyis az egymáshoz egyenlő szabadságban született emberek több nemzetségre szaporodván, sokan együtt az eredeti és egyenlő birtokban nem élhettek. Jószágaikat, amelyek addig in statu primaevae communionis tarttattak, kénytelenek voltak felosztani. Így állott elő a birtoktulajdonság, a tulajdonjog, amit hogy bátorsággal és csendességgel megtarthassanak, polgári társaságba léptek. Előbb nemzetségek szerint. Az így keletkezett nemzeti birodalmakban egymást nem igazgathatván, felső erőt, suprema potestast, kellett szervezniök, amelynek két tárgya van, u. m. a törvényszerzés, a potestas legislativa, vagyis a külső és belső boldogságra szolgáló eszközöknek a meghatározása, és a teljesítő hatalom, a potestas executiva, a törvényeknek közcélra való alkalmazása. A nemzetek tulajdon megegyezéseik szerint önként bocsátották magukat a főhatalom alá. A subjectio civilis tehát ex primitivis gentium pactis származott. Az igazgató hatalomnak — a kormányzatnak — az átadása vagy úgy történt, hogy a nemzetek egy tekintetesebb és értelmesebb ember maradékainak vak engedelmisséggel tartoznak, ami a despotismust, a törvénytapolódó uralkodást eredményezi, vagy pedig úgy, hogy a nemzetek első szerződéseikben, eredeti alkotásaikban (alkotmányukban) a főhatalmat úgy mérsékeltek, hogy az a király és a nép között közös legyen. Ilyen alakulat a magyar nemzeti keresztény birodalom is, hol a törvényszerzést a király a néppel, a törvényteltjesítést, a végrehajtást ugyan egyedül a király, de oly módon gyakorolja, hogy a végrehajtás hibáit a törvényszerző hatalom megigazíthatja.“

Nem volna Balia eléggé XVIII. századbéli jogász, ha a most említett és eredetinek épen nem mondható okoskodásokon túl még egy igen közkeletű felfogás is nem irányította volna alkotmány szemléletét. Ez az u. n. szerződési elmélet, amely hosszú fejlődés után épen a Balia korában ért el a „Contrat social“ eszmevilágához. Azt a felfogást, hogy szerződések keletkeztek a fejedelem és a nép között, az akkori igen fejlett és a magyar közjoggal is behatóan foglalkozó osztrák közjogi iskola is vallotta (pl. Gustermann stb.). Ennek logikus következtetéseit azonban — úgy ahogy azt a Szent Korona-tan szellemében az alkotmányos nemesi felfogás s ehhez képest Balia is tette — le nem vonta. A felvilágosult abszolutizmus publicisztikája a fejedelmet a kötés, a kötelezés ereje alól egyoldoluan kivonta. A nemesi felfogás szerint pedig — és ez Balia közjogi felfogásának egyik tartó pillére — a Szent Korona testében belefoglalt király és nép között egyaránt és egyenlő erővel kötelező szerződés, bibliai kifejezésre is emléketető szóval, „szövetség“ áll fenn. A Szent István intelmeiben említett „szövetség“ kitételéből Balia arra a következtetésre jut, hogy az „nem egyéb volt, hanem azon Hitlevél, amelyet Szent István király uralkodásának kezdetén adott az ország Rendinek s amelyben az újonnan felállított Királyságnak jussai és a Nemzet szabadságai kiírva és határozva voltak. — Nehogy az országnak Királyságra való jutása által vagy a király vagy a nemzet magának valaha többet tulajdoníthatna, szükség volt a főhatalom gyakorlásá-

nak bizonyos módját megállítani és a Nemzet szabadságainak bátorságot szerezni egy megmásolhatatlan kötés által. Ezen örökös Szövetség volt zsinórmértéke az Igazgatásnak a következő királyok alatt.“ (50. l.).

Az állam alkotmányában a főhatalom gyakorlására való megegyezés tehát „szövetségi“ természetű; szövetségi megállapodásokon nyugszik. A szövetségben álló „egyenlő felek között szerzett kötések“ megújítása a király részéről a Hitlevelekben ajánltatik a koronázás előtt s az általános nemzeti megegyezéssel válik törvénnyé, vagyis „az országgal állított kötéssé“, amely a főhatalom hordozóit, tehát a királyt és a nemzetet „egyaránt kötelezik“ és a „főhatalom gyakorlásának bizonyos módját megállítják és a Nemzet szabadságainak bátorságot szereznek“ (49—50. l.).

A törvények rendjében ennél fogva bizonyos értéksorrend áll fenn. Egyes törvények, Balia szerint, fundamentumosak. Olyanok, amelyekben a főhatalom „gyakorlásának a módja“, valamint a „nemzeti közönseges vagy személyes szabadság“ és végül „a tulajdon bátorsága“ foglaltatik (10. l.). Tehát az alkotmányra illetve a közjogokra vonatkozó törvények mind fundamentumosak. Alaptörvények ezek, melyekben a jelképileg a Szent Koronában, vagyis a főhatalomban „szövetkezett“ államtest etikai egysége, sérthetetlensége, integritása teljesül újjá folyton folyvást és megszakíthatatlanul.

Baliának eddig ismertetett államtani felfogása olyan publicisztikai nézőpontokhoz csábít, amelyek szerintünk nyomatékos hangsúlyra voltak érdemesek már a világháborút megelőző időkben is. A világháborút követő súlyos helyzet pedig egyenesen, világosan és követelően ráutalt a közfelfogást arra, hogy ráeszméljen és fenntartások nélkül visszatérjen az ősi alkotmányos eszmélet ama legmélyebb államtani gondolatához, amelyet államjogi műszóval talán leghelyesebben politikai önkormányzati elvnek mondhatnánk.⁶ A sz. Korona-tan eddig elemzett jelentményei u. i. a Kárpátok ölen államéletre berendezkedő Hungária népeinek az önkormányzati elvre támaszkodó államjogi rendszerét foglalják össze, amelyben a politikai főhatalomgyakorlás elvileg személytelen. Ez az állameszme egyenlíti ki, egyezteteti össze a Kárpát-medencében felfogott népek számára azt az örök ellentmondást, amely az emberi természetben bölcséletileg fennáll egyrészt az ösztönös társadalmasodás, a szociálitás-vágy, másrészt az ugyancsak ösztönös függetlenségi igény között.⁷

⁶ V. ö. az alább következőket azzal az élénk publicisztikai visszhangot keltett cikkkel, amelyet *Új Hungária felé* címen Ottlik László írt a Magyar Szemle 1928. szept. számában.

⁷ Erre az ellentmondásra Kant is csak az „*ungesellige Geselligkeit*“, a társatlanul társulni akarás képtelenül hangzó kifejezését tudja használni. (Az *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*-ban.) Az ember — lényének egyik alapvonásánál fogva — társulásra, kapcsolatokra és csatlakozásokra törekszik. Ha ezt a belső ösztönt általában és a szó tiszta szellemkerkölesi jelentésében „szocializmusnak“, a társadalom-, a közösségképzés akarásának neveznénk, úgy ezzel szemben és ennek lerontására hasonló erővel érvényesül egy másik ösztön t. i. a társalanság kívánása, amely — megfordítva — az elkülönülés, a magáraulaltság, az izolálás irányába

Az autonómia és heteronómia ellentétpárjának, antinómiájának, kiegyenlítődése az államéletben az államalkotmány révén kiképzett közjogokban, a közszabadságokban és közkötelességekben történik. Az államtagok — az egyesek, a rendek, a nemzetiségek stb. — jogilag megszabott alkotmányos szabadsága lesz az egyes, a rend, a nemzetiségek, a kisebbségi csoportok politikai autonómiájának, megszokottabb kifejezéssel: (alanyi) közjogainak tartalmává, egyén — helyesebben — személyiség-szabadsággá, rendi előjogokká, nemzetiségi kisebbségi közjogokká, vagyis általánosabb publicisztikai megjelöléssel: politikai önkormányzati államjogokká, amelyek a közjogi alanyok államéleti vonatkozásainak alkotmányos biztosítékait tartalmazzák s így sérthetetlenek, mint az alkotmány maga.⁸

A Balia felfogásának is alapjául szolgáló sz. Korona-jelkép mind az állameszmét, mind az autonómia-érzetet összefoglalja és megnyilatkoztatja a jelkép jelentésélményeiben osztozkodó és eszmeileg a sz. Korona „testvére” vált népek számára, amelyek ennél fogva etikai egységként élik Balia „szövetségét”, vagyis azt a lelki, erkölcsi, akarati összhangot, amely a jogképzés rendjén a közkötelező törvényekben jelentkezhetik. És épen azért, mert ez a „jog”, ezek a törvények az állami főhatalomban egybefoglalt demokratikus autonómiákból, népi önrendelkezé-

hajt. Alle Dinge nach dem eigenen Sinne richten zu wollen. Mélyen megalapozott vonása ez az emberi természetnek; a „socializmus”, mint közösség-akarással szemben, az „individualizmus” mint különbség-akarás, — Kant szerint ez az emberi lét alaptörvénye. Idézve E. Hornhoffer giesseni egyetemi tanár *Demokratie und Selbstverwaltung* c. előadásorozatából. G. B. Baedeker. 1927. 16. l. Hornhoffer megváltó igeként üdvözli Kant ezen antinómiáját, amellyel szerinte is az emberlény társaséletének irracionális gyökerénél és kiinduláspontjánál állapotodott meg.

⁸ Igen messzire vezetne, ha az alkotmány szellemében bennerejlő ezen ősi önkormányzati *elvnek* a történelem folyamán kialakult formáit a maguk különböző heterogén jelentkezéseiben rendszeresen követnők. A rendszeres összefoglalás helyett álljon itt — csupán példálózó felsorolásaként — néhány kivonatos sor az erdélyi szász Bedeus Józsefnek Makoldy Sámueltól lefordított és *Erdély nagyfejedelemség alkotmánya* címen Pesten, Heckenastnál, 1846-ban megjelent munkájából:

„Erdély szent István általi elfoglalása óta a magyar birodalom kiegészítő részét tette s noha a tulajdonképeni Magyar országgal nem *összeolvadt*, de azzal *összekapcsolt* tartomány volt s így természetes, hogy a testvérország alkotmányai ugyanazonegy alapon nyugosznak. (13. l.)

Erdély népessége lassanként jött az országba s külön helyekre telepedett le s így 700 évek óta *három külön részekre* oszlott, melyek *mindenikének külön alkotmánya van* s melyek *még ma is nincsenek összeolvadva*, hanem három országos nemzetet képezik. (18. l.)

A székelyeknek kezdet óta külön grófjok volt és a szászoknak is eleinte (beköltözésekkor) szintén külön ispánjaik voltak. (18. és 21. l.)

Mindezekből világos, hogy a *három nemzetnek eleinte nem volt közös kapcsolata vagy főnöke az országban*, hanem mindenik egyenesen a király alatt állott s sem a székelyek sem a szászok az erdélyi *vajdának nem voltak alávetve*. Valahányszor a vajda hatóságot akart magának igényelni, ellene mondatott és a királynál panasz tétetett. Csak Zsigmond alatt 1437-ben kötötte a három nemzet az Unió neve alatt ismert *legelső szövetséget* kölcsönös védelemre a török ellen. E szövetség Mátyás király alatt 1459-ben még többre terjesztetett, s a három nemzet nemcsak a török ellen, de jogai és szabadságai valamint kiváltságai fenntartására is *kölcsönös segédelmet ígért*. (23. l.)

sekből képződtek, a partikularis alakulatok (a nemzetiségek, a kisebbségek) nem érezhetik azokat a saját akaratukkal ellentétben állónak, külsőnek, heteronómnak. Ezek a törvények a megtartásukhoz szükséges benső, hozzájáruló igazolást a szabad polgár állami öntudatában, folytonosan újítható politikai ítéleteiben és alkotmányos válaszaiban, egyezőval önkormányzat-gyakorlásaiban találják meg.

Sajnos azonban, hogy a jelkép lényege igen sokáig az eszméből nem lett élő valósággá. A hatalom gyakorlásából (és így az „önkormányzattól”) kizárt elemeket, akik tehát kívül estek a sz. Korona tésztén, nem használtuk fel az állami önkormányzat lendületénél. Nem volt számukra hely ebben az állami önkormányzatban. Értékes és hatalmas tömegeknek nem volt meg a „jus statuuum“-uk, a polgárjoguk. Ezen felül pedig a belső nemzeti önkormányzatnak meg kellett küzdenie azzal a külső hatalommal, amely a monarchiai szerkezeten, a fejedelem közös személynél át hatalmasodott feléje és tört érvényesülésre. Az összbirodalom elnyelése és külső erők elhatalmasodása, heteronómiaja fenyegette a kárpátalji természetes önkormányzati elvet. Ennek következtetése aztán az lett, hogy az ősi elv súlyos megalkuvásokra kényszerült, sőt a gyakorlatban önmagával is ellentétbe került. Előbb az összbirodalom csábításai, egy ilyen kormányzat előnyei, „racionalitása“, majd pedig későbbben a belülről feltámadt nemzetiségi kívánalmak rendítették meg, úgyhogy a két malomkö közé került Werbőczianizmusnak nem lehetett más választása, mint hogy a vármegyék bástyáiba húzódva ápolja az ősi önkormányzati szellemet. A nemesi önkormányzati jogok ezen országosan szervezett mentsvárai és azoknak szelleme ellen irányították legmérgezőbb nyilait mind az összbirodalmi központosítás, mind a nemzetiségi elszakadás harcosai. Ez a vármegyei szellem bizo-

Magyar-országchozi viszonyzatára nézve Erdély, miután a magyar koronához visszament, nem Magyar-országgal, hanem csak a koronával egyesítettett, s ezért önálló, Magyarországától egészen független... Nincs más egyesülés-pontja a testvérhonnal, mint egyedül a közös uralkodó. (26–27. l.)

Erdély külön országgyűlései — még amikor Magyarországgal egyesülve is volt — három nemzet közgyűlése jelleggel bírtak. (44. l.) De nemcsak mind a három, hanem némelykor csak két nemzet is külön gyűléseket tartott, sőt az egyes nemzetek is; mindenik a maga feje alatt határozta meg belügyeikben. E szokás a szászoknál soha meg nem szűnt, (holott a másik két nemzetnél az időközben elenyészett) s még most is minden évben confluxust tartanak, hol politikai és gazdasági ügyeiket tárgyalják és mint feljebbviteli szék ítélkeznek.“ (55–57. l.)

A szászokat egyébként a 48-as alkotmányreformok legfeljebb ha közjogi önállóságuktól fosztották meg; a nemzeti különállásnak érzete a lelkekben továbbra is megmaradt s ezen belül a megengedett vagy meghagyott, többnyire municipális ügyeit — a Kreis-ausschussokban — minden idegen elem kizárásával egységesen és önállóan intézte mindvégig.

Itt említem meg, — ami egyébként az eddigiekből is kitűnhetett, — hogy az önkormányzat fogalmát nem szorítom a mindenkori politikai erők szerint kialakult „jogokban“ foglalt tartalmakra, hanem abban a tágabb eszmei „alaki“ értelemben veszem, amely — Kuncz Ignác szerint — „a társadalomban leír az egyenként vett embernek szabadságáig és az államban felemelkedik a souverain hatalomig; mert ily legtágabb értelemben az állam souverain önrendelkezése is önkormányzat.“ Kuncz Ignác: *Állami önkormányzat*. Akad. Ért. 1896.

nyára zárkozott, csökönyös és sok tekintetben maradi is volt. Hovatovább nem is állta ki a nemsokára racionalis, szabadelvű és népi irányban kibontakozni kezdő, emelkedettebb, európai korszellem bírálatát. Úgyhogy végül is „1848-ban a Werbőczianizmus meghódolt a francia forradalom eszméinek“. (br. Kaas A.) Meghódolt a nélkül, hogy a forradalmi átalakulás után a nemzetiségi kérdést — épen a Balia-féle „szövetségi“ eszme alapján — megoldhatta volna. Ez a feladat a Kárpátalji népi erők integrációjának elismerését kívánja, és, úgy látszik, a világháború utáni megrendítő helyzetben egész Európa politikai célkitűzéseinek sorába tartozik. E „szövetségben“ a hatalom, a jog nem egyeseknek avagy csoportoknak kényszerítő, személyes tényein, mint végső igazolási forráson, hanem a szövetségi hűségérzetén s az egységes állami erőtudaton nyugszik.⁹

II.

A közhatalom Balia szerint két irányban osztódik: a törvénytörvényezés és a végrehajtás irányában. A bírói hatalmat, a bíraskodást nem tartja főhatalmi ágának; a végrehajtás körébe sorolja azt annak ellenére, hogy Montesquieu vizsgálódásai az államhatalmi ágazatok megosztása körül abban az időben már ismeretesebbek voltak, s bevezetésében Balia maga is utalni látszik a magyar alkotmánynak az angol alkotmány-eszmével való egyezésére. („A király a néppel együtt szerzi a törvényeket“). Balia munkájának sem a módszere, sem a szelleme nem engedhette meg a Montesquieu által, főként politikai célzattal, kifejtett elmélet alkalmazását. Kétségtelen továbbá az is, hogy a magyar alkotmányos felfogás épen abban a lényeges vonásban tért el akkor az angolétól, hogy a szakkbíraskodásnak adott előnyt; a bíraskodást határozott fórumok és személyek imperiumához fűzte. A kiváló holland államjogász, Mr. H. Krabbe, egyik újabb munkájában, a *Kritische Darstellung der Staatslehre*-ben (83. l.), joggal mutat rá, hogy helytelen az az egyébként még ma is meglehetősen elterjedt felfogás, amely Montesquieu ama mondására támaszkodva, „*celle de juger est en quelque façon nulle*“, azt következteti, mintha Montesquieu a bírói hatalom önállóságának nem nagy jelentőséget tulajdonított volna s mintha azt nem is tekintette volna

⁹ Ha egészen igazságosak akarunk lenni a régi vármegye szelleme ellen emelt vádak tekintetében, úgy észre kell venni, hogy e vádak egy része legalább is következtelen és gyűlöletből fakadó volt, más részükért pedig a felelősségben a magyar politikai önkormányzati eszmét támadó ama eszmeáramlatnak is osztozkodnia kell, amely épen Balia korában ontotta irodalmi termékeit. (Grossing, Izdentzy, Mastiaux, Beck, Gustermann, stb.) Osztozkodnia kell a felelősségben azért, mert a császári felvilágosodott abszolutizmusnak az akkori magyar rendi alkotmány eszméivel szemben való irodalmi propagálásával tulajdonképpen nem csupán a rendi állameszmét magát akarta leteríteni, hanem az autonómiájához ragaszkodó magyar államiságot is. Nem a rendi előjogok és közjogi „előítéletek“ fájtak neki, bár folyton azok ellen hadakozik (l. pl. Grossing könyvének előszavát), hanem az alkotmányos jogszabadság s általában ama közjogok, rossz esetben nemesi előjogok, amelyek az „aufgeklärt“ abszolutizmusnak nekiszegezhettek.

főhatalmi ágnek; „eine Dyas statt einer Trias der Gewalten gelehrt hätte.“ Krabbe szerint Montesquieu csak a biráskodás láthatatlan és személytelen jellegét akarta ezzel kifejezni abban az értelemben, hogy az angol esküdtszéki biráskodás nem állandó és hivatásszerű kollegiumok dolga volt; nem a bíró a maga személyében áll ott előtérben; „l'on craint la magistrature et non pas les magistrats.“ (83. l.)

Nem lehet tehát Balia számlájára írni, ha történeti módszerű könyvében a hatalmak elválasztási elvét, illetve Montesquieu „tanát“ meg sem említi. Tudjuk, hogy a jogszolgáltatás akkori állapota nem kedvezett az említett láthatatlan és személytelen népi biráskodási eszmének. Azt a nagy értékű tényezőt, amelyet a laikus jogérzetnek az igazságszolgáltatás menetébe való belekapcsolása (az u. n. verdikt) képvisel, elnyomta a jogászatnak szakzszerűségi igénye, valamint az a formalizmus, amely épen akkoriban tobzódott leginkább a pervitel rendjében. A történeti igazsághoz tartozik azonban az is, hogy a jogfejlődés épen a XVIII. század végén az 1791: XII. tc.-ben jutott el talán legnagyobb mértékű és legszerűsebb fogalmazásáig a bírói függetlenségnek és önállóságának.

Az a felületes figyelem, amelyet Balia a könyvében az erdélyi szakbiráskodásnak szentelt, egyebek között megérthető abból az elvi álláspontjából, amely a biráskodást csupán a végrehajtott főhatalom részének tekintette. Különbön is a jogsérelmeket különösen közjogi vonatkozásban Erdélyben is épúgy, mint Magyarországon, maga az országgyűlés, tehát a nemzet egyeteme orvosolhatta. Az országgyűlés bírói hatóságával s általában az (erdélyi) közjogi sérelmek elintézésének módjaival annál részletesebben foglalkozik. Közjogokban u. i. a medula gravaminum helyettesítette a biráskodás függetlenségét. Ennek a sarkalatos jognak — mondja Balia — „onnan jó ki az ereje, hogy az Igazgatás (az executiva) módját világos feltételek mellett a Törvényszerző hatalom maga határozza meg.“ Tehát az állami autonómia, vagyis a „statuok a királlyal együtt“ orvosolják „mind a rendeknek, mind a három Natiooknak akár az articulusokba is becsuszott *szabadságtalanságait és megbántódásait*.“ E jog hatályosságát a fejedelemiktató feltételek olyan messzemenően biztosították, hogy még a fejedelmi „tollálás (megszüntetés)“ utánna is, ha valamely dolgot mind a három natio, mint a maga hasznára valót ítél, megegyez és megáll rajta s önagságát (a fejedelmet) requirálja, az *tartozzék confirmálni*, melyet ha nem cselekednék is, *articulusokba (törvénybe) irattassék s erejek legyen*.¹⁰ Ezen sar-

¹⁰ Magyarországon az executiva rendjén szenvedett sérelmeknek orvoslása a végrehajtott királyi joghatósággal szemben csupán a kérést, az óhajt juttathatta érvényre; Erdélyben — amint látjuk — a hatalmi és jogbeli hangsúlyt. Magyarországon legfeljebb alkuszérien jelentkezhetett a királyi és országgyűlési kívánalmaknak „egymásáttali kölcsönös támogatásában“ rejlő „kényszerítő“ mozzanat. 1791. óta u. i. szokásba jött, hogy a királyi propositiókat megelőzően egyes sérelmeknek — mint preferenciálisoknak, elsődlegeseknek — az orvoslása kéretett, s csak orvoslás *után* bocsátkozott az ország a megajánlandó „segedelmeket“ tartalmazó királyi előadások tárgyalásába, „egyiknek a másik általi kölcsönös támogatását“ ilyen módon biztosítván. L. Récsi: *Magyarország közjoga 1848-ig*. (528. l.)

kalatos elvet a három nemzet tagjai „a költsönös hatalomra és annak feltételeire“ irányuló „egyesítő hűségesküjükkel“ (formula juramenti Unionis et conditiones) is megerősítették. Ebben az esküben hűséget tesznek nemcsak a fejedelem és az „ország formája, alkotványa“, de az iránt is, „hogy a vallások tekintetein kívül (vallás különbség nélkül) mind a három Nemzetek tagjai jussaikat, szabadságaikat, menedékjeiket és privilegiumaikat megtartják s általában a közjót, közhasznót, közcsendességet elősegélvén — — — sőt csak egy különös embernek is elnyomattatását — — — együttesen s külön is elhárítják — — — mindnyájuknak és mindeneknek ügyükben az igazság és egyenesség szerént segedelemmel lesznek.“

Valóban megkapó a közszabadságoknak s ezek között a vallási és nemzeti (nemzetiségi) jogoknak az a jószándékú, bár kezdetleges, védelmi rendszere, amely Erdély régi alkotmányából kitündöklök. Ez az alkotmány a közszabadságok teljét, mint sarkalatos közjogokat, mind a három erdélyi nemzetnek kölcsönös szövetségi oltalma alá helyezte, mondván és ösztönözvén törvényi szóval, hogy „az efféle dologban egy-értelemben legyen minden; kiki hátravetvén a maga utilitását és privatumját Nemzettségünk és Szabadságunk, sőt csak *egy* privata persona méltó igazsága mellett is, mind a három Nemzettség és Statusok egyenlő értelemmel, akarattal minden uton és módon egymásnak patrocinálnak és egymást ótalmazzák“ (400. l.). Valóságos *közakciót* szervez meg a sérelmek orvoslásának kötelező kiharcolására. A gravaminális út kimerítése után, ha ez sikerre nem vezetett, maga az országgyűlés avatkozhatott az executiva, a végrehajtás, menetébe. Egyszerűek a szavak és minden doktrinától mentes az a mód, ahogy a nemzeti és statusjogok orvoslása keresztülvitetik. „Három Nemzetből állván az ország, ha valamelyik Nemzetnek szabadságában, immunitásában — — — rendtartásaiban bántódása lenne — requirálván felőle a két másik Nemzettséget is — tartozzanak hitek (esküjük) szerint (az országgyűlésen) megtalálni a Fejedelmet és Tanácsit a panaszkodó Nemzettség megbántása felől; sőt minden uton és módon tartozzék a három Nemzettség egymás iránt ótalommal és segítséggel.“

Ha pedig egyes „privata personának“ lenne vagyoni jogi vagy más „bántódása, az keresse meg a vármegyéjét vagy székét, és ha az méltónak ítéli a panaszt, mindjárást magánál a fejedelemnél vagy az illető tanácsnál lépjen fel (requiráljon), amely lépésre ha méltó tekintete nem lenne a fejedelemnek, halogatás nélkül tartozzék mindjárt a vármegyéket, a székelyeket, a szászokat, akik hitek (esküjük) és kötelességek szerént mindjárást — gyűlést arra nem várván — deliberációjukkal és autoritásukkal a fejedelemnél tartozzanak helyreállítani megbántódását a panaszkodóknak“ (99. l.).

A közjogi reparációnak ez a kezdetleges formája, amely nem egyszerű vérrrel pecsételt vádaskodásokhoz, pártoskodó torzsalkodásokhoz vezethetett, bizonyára nem tölthette be rendeltetését. Egyet azonban kétségtelenül bizonyítanak e törekvések. A jó szándékot, amely az államjog uralma alatt a nemzeti szabadságnak és az önkormányzatnak eszméjét igyekezett megvédeni és biztosítani.

Visszatérve most már ahhoz az államalkotó alapelvhez, amely a Birodalom megszervezésében és a főhatalom hatályosulásában Balia szerint megnyilvánult, összefoglalóan két olyan alapeszmét ragadhunk ki, amelyen az akkori állameszme nyugodott. A *szövetség* gondolata az egyik, a másik pedig ezzel összefüggésben a politikai vagy közjogi *önkormányzati elv*. A szövetség, vagyis az államéletre, az állami főhatalomra való szervezkedésnek ténye, amely magában foglalja és biztosítja mindenkinek a jus statuumát, azaz az összes nemzeti-nemzetiségi közjogokat, az államtagok összeségének közjogi szabadságait, más szóval — politikai önkormányzatukat.¹¹

Baliának a magyar államjog ősi szelleméből merített alapgondolatai tehát lényegükben a szabad nemzeti (nemzetiségi) elfogadásban, vagyis másként a nemzeti önkormányzatokban kiteljesülő politikai (közösségi) akarások rendszerét tartalmazzák. Van bennük valami tevékeny és bátor szabadságakarás. Sajnos, a tényleges politikai alkalmazásban reálpolitikai értékük vajmi gyakran elhalványult. Sok okból nem váltódott át alaktalan eszmei ködlésük hatályos és átütő erejű politikai igénnyé, exigenciává.

... Hogy minden és mindenki, az ország és a király egyaránt, igazságnak tudja és érezze azt a jelmondatot, amit — igen jellemzően — Balia könyvének homlokára irt:

Regni et Regno muta libertas obest.

Mind a királynak, mind az országnak káros a néma szabadság...
(Seneca.)

*

Balia államtani szemléletét netán kívülről, idegen szellemforrásokból, ért hatások után kutatva, feltehetnénk, hogy Balia tanulmányai rendjén találkozott az akkor nyugaton valóságos újjászületését élő természetjog tudományos államtani és bölcséleti nézőpontjaival. Erre annál inkább gondolhatnánk, mert hiszen a természetjog tudományának bevonulása a bécsi egyetemre, az ott erősen fellendült államtudományok

¹¹ Az önkormányzati elv nemesak a nemesi előjogokat hatja át („egyzon szabadságbeli és kivételességi előjogok” — mondja Werbőczy), hanem átszűrődik más csoportok közjogosítványainak állományába is, valóságos államjogokká szélesbítvén ki azokat. Nemesupán a kir. szabad városok, taksás helyek és más szabadalmas helységek közjogaira gondolunk, amelyek alapján ezek is belefoglaltattak az ország „törvényszerző testébe” (405. l.), vagyis a politikai voksolás, a személyi és tulajdonjogi szabadság jussába (153. l.), hanem gondolunk arra az önkormányzati elvü államfelfogásra, amely szerint az önrendelkezés joga bizonyos irányban a szent korona testébe nem foglalt u. n. „elszenvedett nemzettségeket” is megillette. Ezek „a három egyesített nemzetekhez nem tartozók, akik az országnak nem tulajdon tagjai és csupán ittlakásuk és vallásuk szenvedtetik”. (457. l.) több tartalmas előjognak örvendhettek a sok korlátozáson felül. Így pl. a bolgárok polgári és közigazgatási dolgaikban saját választott bírái és székülők útján maguk határoztak az „ellenkezések” dolgában; „társaságukba vagy közösségükbe” a felvételt maguk dönthették el s a náluk kiszabott közteher alól „még nemesi prerogativa szín alatt se vonhatja ki magát senki” (462. l.).

közé, már Mária Terézia alatt 1754-ben megtörtént.¹² Az osztrák polgári törvénykönyv szerzőjével, Karl Martinival, töltötték be a tanszéket először. Mind ő, mind a kameralisztika megalapítója, Justi, és a magyar és osztrák közjog alapvonalainak írója, Beck, továbbá Heinecke és Sonnenfels rendkívül érdemes s nem egy vonatkozásban önálló államtani munkálkodást fejtettek ki. Közel esne tehát az a feltevés, hogy Balia egyébként szófukar államtani nézőpontjait bécsi felfogásból is erősítette.

Mindenesetre kétségtelen, hogy a bécsi természetjogászok, akárcsak Balia, egy közkeletű okoskodásból indultak ki, t. i. a természeti állapotból, az u. n. társas szerződések útján kialakult állami erőegyesítésnek gondolatából. Menzel szerint Justinak nem egy idevágó gondolata megelőzte Rousseau *Contrat Social*-jának a népfenségre vonatkozó formulázásait. Az állami alaphatalom, Justi szerint is, *a népnél van*.

Balia felfogását idevonatkozólag már ismerjük. Merész dolog volna tehát ezek után, ha az osztrák államtani írók és közjogászok elméleti nézőpontjait Balia jogtani szemléletének előzményeként és meghatározójaként fognánk fel az érintett közkeletű gondolat-találkozások alapján. Merész dolog volna annál is inkább, mert hiszen épen Menzel kutatásainak gazdag eredményei is igazolják azt, hogy az államtani és jogbölcseleti okoskodásoknak és eszmeifüzéseknek végtelenjében a politikai eszmélkedések nem egy váratlan ponton fedni fogják egymást. Hiszen az államtani, illetve a politikai gondolatok legnagyobb részükben *általános* emberi vágyeszmék s édesmindnyájunk szerteszálló eszmélkedéseivel, legalább is bizonyos kulturzónákon belül, közösek.

Balia államjogtani szemlélete sokkal tételesebb és tényerejűbb, már csak annál a gazdag történeti és tételes illetve pozitív-jogi háttérnél fogva is, amelyre államtani felfogása és nézőpontjai támaszkodnak, hogysem akármilyen idegen államtani gondolat- és eszmeifüzést azok alapjaiként lehetne tekinteni. Részünkről könyvének egyetlen sorát sem találtuk olyannak, amely arra mutatna, hogy közjogának megírásánál politikai indokból és céllal felkapott gondolatok után indult volna; hogy felfogása nem Erdély egységes és külön étoszából sarjadt volna; hogy idegen eszmék vagy eszmények eltérítették volna őt attól az erdélyi államjogi szemlélettől, amelyet egyes belső, autochton és népi vonásoktól eltekintve Werbőczy géniusza érintett és határozott ugyan meg Balia számára is, a nélkül azonban, hogy tudományos egyéniségének sajátosságát és elkülönöttségét Werbőczy lenyűgöző arányai és tekintélye ellenére feladta volna. Ha nem félnénk a publicisztikai szavak mellékizétől, első választásra is Balia erdélyi jogászegyéniségének a *liberalitásában* jelölnénk meg államjogászai szellemirányát. Úgy értvén e szót, ahogyan a néhai való Bod és Páriz Pápai

¹² L. ezeket az adatokat közelebbről Ad. Menzel-nek épen a XVIII. sz. második felében működő osztrák állambölcésészek és közjogászok államtani munkálkodásáról is szóló *Beiträge zur Geschichte der Staatslehre* c. művében. Bécs. 1929. A bécsi tud. Akad. kiadványa.

adták meg annak jelentését, mint a bőkezűség, az örvendve adakozó készség kifejezését... Azét a hajlandóságot, amely másoknak emberjogaival szemben nem a követelés kényelmetlenségét, hanem a teljesítésnek örömet, jogfogyatkozás esetében pedig az orvosolásnak és a reparációnak szükségét érzi. Amely a jogot az emberszabadság lealkudhatlan mértékének és kisajátíthatatlan tartalmának tudja — mindenki irányában és a személyes politikai hegemóniának minden ürügye nélkül...

Dr. Felszeghy Béla.

A LÉT ÉS VALÓSÁG.

Az egzisztenciálizmus filozófiájának alapproblemái.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesült Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi Szakosztályában tartott előadás 1933. május 18-án.

Tartalma: Bevezetés. *A filozófiai gondolkozás küzdelme a lét és valóság problémájával.*

I. *Az egzisztenciális gondolkozás.* 1. §. A gondolkozás jelentése és főbb típusai. 2. §. Az ideálistikus gondolkozás kritikája. 3. §. Kierkegaard egzisztenciális gondolkozása. 4. §. Az egzisztenciális gondolkozás Böhm Károlynál. 5. §. Az egzisztenciális gondolkozás kritikai értelmezése, különös tekintettel a jelenkori filozófiára.

II. *A lét és valóság az egzisztenciális gondolkozás filozófiájában.* 6. §. Ráutalás a lét és valóság problémájára. 7. §. A lét problémája. 8. §. A valóság problémája.

BEVEZETÉS.

A filozófáló gondolkozás küzdelme a lét és valóság problémájával.

1. A filozófáló gondolkozás talán sohasem jutott magával az egész étellel és azon keresztül a lét és valóság problémáival olyan eleven kapcsolatba, mint épen a vajadásokkal és válságokkal teli mai korunkban. Ha a mai élet megengedné, hogy csak pusztán gondolkozva szemlélődő emberek legyünk, akkor a mi korunk, mint valami nagyszerű és meglepő fordulatokkal teljes drámai alkotás, magasrangú logikai élvezetet nyújthatna a tudományos gondolkozásnak. Ez a logikai élvezet azonban nem lehet teljes, mert nem zavartalan. Ha nem lennénk leggyénebb szükségünkénél fogva annyira benne ebben a szenvedő, vérző életben, akkor azt modhatnók, hogy különösen nagy öröm és nagy kiváltság ma élni, amikor az egyetemes létet alapjaiban megrázó és repesztő válság olyan bepillantást enged a lét és valóság rejtett mélységeibe, amilyenre soha nem volt kedvezőbb alkalmá a filozófáló emberi szellemnek.

Kedvezőtlenységében is kedvező a mai idő a filozófáló gondolkozásnak azért is, mert ma olyan szituációban élünk, amelyre pontosan illik a Herakleitos elve: *Πάντα ῥεῖ.* *Ma valóban minden folyamatosan van,*

tehát ma a dolgokat nemcsak fagyasztott objektivitásukban, hanem vitális áramlásukban szemlélhetjük. Ma kétségessé vált minden megmerevedett és megcsontosodott emberi igazság, gondolat és érték. Folyamatba tétetett, mert forradalmiasított minden emberi tényező és minden emberi akarat. A forradalmat azonban ma nem egyesek, nem is osztályok, nem gondolatok, nem irányok és nem világnézeti rendszerek okozzák, hanem maga az egész, a teljes emberi élet. Ez az élet mélységéből támadt forradalom pusztító, romboló, de egyszersmind építő és alkotó forradalom, és olyan nagy méretű, hogy ennek szemléletében megdöbbenéssel és csodálkozással telik meg egész lényünk. Ma nem egyes filozófusok és filozófiai irányok által beállított és fogalmazott problémákkal állunk szemben, hanem az áramló lét és a szakadatlanul forrongó valóság adja fel a filozófiának a maga nagy problémáit.

2. A lét és valóság problémájának megfogalmazása épen azért, mert maga a vajudó lét és a zürzavarban jelentkező valóság adja fel, igen nehéz, a maga egészében lehetetlen, tehát minden fogalmazás csak kísérlet marad, aminthogy minden felelet is, általános vonatkozásban, csak töredék lehet. De még súlyosabbá teszi a lét és valóság problémájával folytatott küzdelmet az a tény, hogy a multból áthozott filozófiai közvélemény szerint a lét és valóság alapjában véve megmagyarázhatatlan és a filozófiai gondolkodásnak mégis szakadatlanul ostromolnia kell ezt a megmagyarázhatatlant.

A lét és valóság problémájával való küzdelmet nehezzé, de egyben biztatóvá is teszi az az egyetemes válság, amely minden létezőt és minden valót holt objektivitásából kiszakított és kötetlen folyamatosságában kényszeríti érvényesülni. Ma ugyanis elsősorban nem a polgári társadalom, nem is a társadalmi és gazdasági élet mai rendje, hanem maga az emberi élet, maga az ember van válságban. Ez a válság teszi nehezzé a mai filozófiai gondolkodás küzdelmét, de ez is teszi biztatóvá és lehetségessé, hogy belenézhetünk annak zajló mélységébe. A lét és a valóság mai tünetkezése is hozzájárul ahhoz, hogy képesek vagyunk azokat nemcsak az objektiv adottságukban, hanem a tényleges dialektikai mozgalmasságukban is megismerni. Épen ezért a mai filozófiai gondolkodás jellegét meghatározza az a tény, hogy ma ezt a gondolkodást nem a spekulatív dialektika, hanem a lét, a valóság és az élet egzisztenciális dialektikája vezeti. Az élet értelmét ugyanis nem egy eszményített valóságban, a valóság igazságát nem az elvont, tehát a vonatkozás nélküli „tiszta lét“ kategóriájában, hanem ott keressük, ahol az élet, a valóság és a lét vitális áramlása végbemegy: az „idő“ kategóriájában.

A filozófiai gondolkodás ma tisztában van azzal, hogy nem léphet fel a befejezettség igényével, még csak idői viszonylatban sem adhat készí és tökéletest, tehát a relativitás kínzó érzésével kell felvennie a küzdelmet, mert ez elől problémái szuró és kínzó hatása folytán nem térhet ki. Ugyanabba a folyóba kétszer belépni nem lehet, — mondotta Herakleitos. A mai filozófiai gondolkodás küzdelmét az a tény jelzi, hogy ezt a szakadatlan, meg nem álló, folyásban lévő létet, ebben a folytonos áramlásában akarja megismerni, tehát felveszi a harcot a herakleitosi elvvel és a lehetetlent akarja lehetségesíteni. Amint a filmtechnikának sikerült elérni azt a lehetetlent, hogy az életet a maga mozgalmasságában ábrázolja, úgy az egzisztenciális gondolkodás is azt szeretné elérni, hogy az életet, a valóságot és a létező létet az egzisztenciálításában fogalmilag ragadja meg. Az egzisztenciálizmus nem úgy akarja megragadni a valóságot, „mint Bergson, aki az emberi szervezetben majdan kiképződő szervtől várja, hogy egyszer tetten éri majd a világ titkos lényegét, az örök Proteust, a mozgást, mozgalmasságot...”¹ Az egzisztenciálizmus nem is lényegyet kutat, hanem jelentést, értelmet; nem valami elrejtett, titkos entitást akar kiemelni a mélyből, hanem a meglévő létező képét akarja fogalmilag megragadni és kifejezni.

Mielőtt problémánkhoz nyúlnánk, szükségesnek tartjuk előbb foglalkozni azzal a filozófiai koncepcióval, amelyet egzisztenciális gondolkodásnak és az egzisztenciálizmus filozófiájának nevezhetünk, mert a lét és valóság értelmezéséhez csak ezen az uton juthatunk el. Az egzisztenciálizmus filozófiája maga után vonja a lét és valóság problémáját.

Irodalom. A szövegben idézett műveken kívül még a következőket használtam: Hans Driesch: *Metaphysik* (Jedermanns Bücherei, Abteilung: Philosophie, herausgegeben von Ernst Bergmann), Ferdinand Hirt in Breslau 1924 — Martin Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, Verlag von Friedrich Cohen in Bonn, 1929. — Max Scheler: *Philosophische Weltanschauung*, Verlag von Friedrich Cohen in Bonn, 1929. — Martin Heidegger: *Was ist Metaphysik?* Verlag von Friedrich Cohen in Bonn, 1930. — Martin Heidegger: *Vom Wesen des Grundes* (Sonderdruck aus der Festschrift für Edmund Husserl) II. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Halle a. d. S. 1931. — Reinhard Kynast: *Logik und Erkenntnistheorie der Gegenwart* (Philosophische Forschungsberichte, Heft 5), Junker und Dünhaupt Verlag, Berlin, 1930. — Karl Jaspers: *Philosophie*. Erster Band: *Philosophische Weltorientierung*, Julius Springer, 1932. — Günther Jacoby: *Allgemeine Ontologie der Wirklichkeit*, Erster Band, Max Niemeyer Verlag, Halle a. S. 1925. — Heinrich Maier: *Philosophie der Wirklichkeit*. Erster Teil: *Wahrheit und Wirklichkeit*, Verlag J. C. B. Mohr, Tübingen 1926.

¹ Dr. Tankó Béla: *A világnézet kérdése és más tanulmányok*. Debrecen, 1932

I.

Az egzisztenciális gondolkozás.**1. §. A gondolkozás jelentése és főbb típusai.**

1. Ha tisztázni akarjuk a kibontakozó új gondolkozást, mint egy új filozófia lehetségesítőjét, elsősorban vessük fel azt a kérdést, hogy mit értünk gondolkozáson és micsoda történetivé vált típusai vannak a gondolkozásnak.

A gondolkozás a legmagasabb intellektuális tevékenység, mégpedig az ész tevékenysége. Az értelem megismer, az ész gondolkodik. Az értelmi megismerés diszkurzív természetű, az ész gondolkozása intuitív természetű. Éppen ezért az értelmi megismerés mindig analitikus úton, a gondolkozó ész mindig szintétikus úton halad. A gondolkozás tehát a legátfogóbb és a legmagasabbrangú tevékenysége az emberi szellemnek.

Itt, ennél a pontnál szükségessé válik, hogy legalább a pusztán különböztetés formájában tisztázzuk a „lélek“ és a „szellem“ fogalmát. Az emberi lelken értjük azt a természeti alapot, amelyen lehetségesé válik az emberi szellemiség kialakulása. A lélek azoknak az emberi arravalóságoknak, képességeknek és hajlamoknak összefoglalma, amelyek a testiség közösségében az idegrendszer közvetítésével orgánumokat nyújtanak az emberi Énnek arra, hogy emberiségében rejlő legmagasabb rendeltetését kifejezésre juttassa. A szellem a lélekkel szemben olyan többletet jelent, amely az embert minden teremtményeknek fölébe emeli; az ember legmagasabb rendeltetése tehát a szellemiségében rejlik. Ennélfogva a szellem nemcsak mennyiségi többlet, hanem minőségi többlet is. Ez az, ami az embert a legmagasabb értelem-ben emberré teszi. A szellemben rejlő mennyiségi és minőségi többlet tehát nem természeti adottság, mint a lélek, hanem az ember rendeltetéséből folyó felépítmény. Benne a lélek legmagasabb mértékben kifejlik és a legtisztábban megvalósul.

A gondolkozást már most olyan tevékenységnek kell tekintenünk, amely ugyan beletartozik a lélek természeti közösségébe, de kibontakozása a szellem kibontakozásához van kötve. A gondolkozás tehát a szellem funkciójának nevezhető.

Ha tovább elemezzük a gondolkozás jelentését, azt kell megállapítanunk, hogy a gondolkozás, mivel a legátfogóbb és a legmagasabbrangú tevékenység, tehát elsősorban képes az egész emberi szellemiséget rezonanciába hozni, ennélfogva a legnagyobb mértékben képes az egész szellem felett uralkodni.

A gondolkozásnak további jellemző vonása a szabadság. Mivel a gondolkozás a szellemiség legmagasabbrangú kifejezése, a szellem tulajdonát tevő szabadság magát a gondolkozást is különös mértékben jellemzi. Ezért helyesen állapítja meg Kant: valamely tárgy értelmi megismeréséhez megköveteltetik, hogy annak a lehetőségét bizonyítani tudjam, tehát az értelmi megismerés a tárgy valóságának kényszere

alatt áll. Ellenben gondolni gondolhatok, amit akarok, ha csak a róla alkotott fogalom lehetséges gondolat, és tekintet nélkül arra, hogy a lehetséges valóságban megfelel-e annak valamely tárgy vagy nem? A helyes gondolkozás azonban mégsem valamely szabad kalandozás, mely céltalanul röpköd ide vagy oda, imbolyog erre és arra, hanem a gondolkozás belső természetét meghatározó logikum a gondolkozásnak bizonyos belső, bár sokszor rejtett intenciókat kölesönöz. A helyes, logikus gondolkozásnak tehát bizonyos iránya van, amelyet azután a gondolkozás már kifejlett karaktere és bizonyos időbeli szituációja közelebről határoz meg.

És végül a gondolkozás jellemzésére, tehát jelentésének feltárására azt mondhatjuk, hogy a logikus gondolkozás mindezeknél a feltételeknél fogva már bizonyos állásfoglalást jelent az egyéni léttel, az existenciával, valamint a léttel és a létben tárgyiasult világgal szemben. Ott tehát, ahol teljes joggal beszélhetünk gondolkozásról, már eleve bizonyos világnézeti állásfoglalással van dolgunk. Gondolkozni tehát már annyit jelent, mint már a szellem alapintencióiban meglévő világnézeti állásfoglalásért küzdeni. Csak ez a gondolkozás érdemli meg a gondolkozás nevet, különben legfeljebb előkészítő *elgondolásról*, vagy *utángondolásról* beszélhetünk, tehát merőben elemi következtetésekkel van dolgunk.

Ha nagy általánosságban így nézzük a gondolkozás fogalmát, akkor megállapíthatjuk, hogy a gondolkozásnak különböző minőségű fokozatai vannak. Kétségtelen, hogy a legmagasabbrangú gondolkozás a tudományos gondolkozás, és ebben is a legátfogóbb és a legmélyebb a filozófiai gondolkozás. És ez az, amelyben és amely által a legegységesebb jellegű világnézeti állásfoglalás megy végbe.

2. Az európai szellemi életben a gondolkozásnak két nagy típusa alakult ki: a naturálistikus vagy konkrét formájában a materiálistikus, és az ideálistikus gondolkozás. E két gondolkozásmód egyrészt elérte a filozófiái reflektálás színvonalát, másrészt mind a kettő tömegek világnézeti állásfoglalását határozza meg. Ennek a két gondolkozásnak ma is olyan határozott mértéke van, hogy a legkülönbözőbb világnézeti, metafizikai és ismeretkritikai gondolkozásmódokat képes vagy az egyik, vagy a másik típus bélyegével látni el és ezzel a sajátjának nyilvánítani.

A) *A naturálistikus gondolkozás* az emberi existenciát és a világot természeti adottságoknak tekinti, tehát minden, ami van, a természeti lét határai között van, és mindennek, ami van, a léte kimerül a fizikai-kémiai-biológiai-pszichológiai határozományokban. Az emberi életben épen úgy, mint a világ életében csupán immánens-természeti tényezők vannak s csak ezek határozzák meg azt a fejlődést, amelynek folyamán az ember és a világ azzá válik, amivé természetileg adott fogalmuk szerint válniuk kell. Ez a gondolkozásmód tehát nem ismer semmiféle értékeszmét, eszményt vagy parancsot, amely az értékelő Én magasabb szellemi szférájából vagy épen az isteni akarat kijelentéséből származnék. Ebben a gondolkozásban nincs helye és nincs szerepe semmiféle transzcendentális, még kevésbé transzcendens tényezőnek. Minden lét és élet csak attól függ, hogy az immánens természeti tényezők és körülmények kedvezőleg vagy kedvezőtlenül befolyásolják-e az ember és a világ

fejlődését, és attól, hogy a belső életerőknek, arravalóságoknak és képességeknek megvan-e a fejlődés által követelt ellentálló erejük és természeti virulenciájuk. Mivel pedig a naturálistikus gondolkozásmód csak természetileg adott alapokat, feltételeket és igényeket ismer s csak ezeknek jogosultságát hajlandó elismerni, ennél fogva csak ezeknek a kutatását tartja szükségesnek és kötelezőnek. A természetileg gazdagon felszerelt világ és a természetileg jól megajándékozott ember teljesen elég önmagának. Felesleges és káros tehát az ember és a világ immánens adottságain túleső célokat tűzni ki, mivel minden ilyen cél csak növeli azt a zavart és rendetlenséget, amely az ember és a világ fejlődését akadályozza.

A naturálistikus gondolkozás átütő ereje rendkívül nagy, és az emberi szellemi élet legkülönbözőbb területein képes megjelenni és hatását éreztetni. Legkonkrétebb jelentkezési formája a materiálistikus gondolkozás, amely az embert a gondolkozás történetének legrégebbi idejétől kezdve mind a mai napig kíséri és hathatósan befolyásolja. Ez a gondolkozásmód a természeti adottságot a pusztá anyagra korlátozza, tehát minden biológiai és pszichikai jelenséget az anyag termékének tekinti. Legtriviálisabb jelentkezése a bolsevizmus, vagy közelebbről a leninizmus. Lélekről, szellemről hallani sem akar és csak olyan ideológiának tartja, amelyet ágítációs eszköznek képeztek ki. A lélek fétis, a szellem pedig az anyag funkciója. A szellemi javakat édeskés és szentimentális frázeológiának nyilvánítja, amely ellen nemesak elméleti síkban kell harcolni, hanem egyenesen „csonttörő politikát“ kell velük szemben folytatni. A leninizmus által megújult embernek az új felismerését „tetté“ kell változtatnia, mégpedig olyan tetté, amely a kapitálista szellemtől még meg nem fertőzött talaj legmélyebb rétegére van reá építve.

A naturálistikus gondolkozásnak mélyen ellentmond az ideálistikus gondolkozás, amelyet úgy tekinthetünk, mint annak szélsőséges visszahatását és kritikáját.

B) *Az ideálistikus gondolkozás* jelentését meglehetősen nehéz nagy általánosságban összefoglalni, mivel már az első nagy klasszikus képviselőiben meglehetősen differenciált képet mutat. Kíséreljük meg azonban mégis ezt a gazdag tagoltságot együttszemélni és együttgondolni, mert ki fog tűnni, hogy tagoltságában és sokféleségében is van egység.

Az ideálistikus gondolkozást elsősorban az jellemzi, hogy keresi a lét és valóság utolsó alapját. Visszautasítja azt a racionálistikus gondolatot, mintha való csak az lenne, ami értelemszerű, tehát ami az értelmi igazsággal megragadott valóságon kívül van, az csak esetleges lehet. De visszautasítja azt az empirisztikus gondolkozást is, amely valónak csak a tapasztalat által nyújtott adatok összességét vallja. Egyben visszautasítja a naturálistikus gondolkozást is, amely a valóságot csak a természeti adottságokban keresi, sőt azokban tökéletesen kimerítve látja.

Az ideálistikus gondolkozás szerint minden természeti adottság a létező valóságnak és a valóságos létnek csak külső kiágazása, csak kérge, tehát csak a térben és időben végbement külső projektuma. Minden lét alapja pedig a tiszta létben és minden valóság alapja az utolsó valóságban rejlik. A tiszta lét és az utolsó valóság az „önmagában létező létben“,

„abszolút szellemben“, az „abszolút Énben“, magában Istenben van. Csak ezekben a metafizikai őstényekben vagy ősválóságokban lehet feltalálni azokat az utolsó feltételeket, amelyek nemcsak egyedüli magyarázói minden tárgyiasult vagy konkrétizált létnek, hanem egyszersmind egyedüli lehetségesítői is. A világ tehát utolsó és végső alapjában értelem- és tapasztalat-feletti világ, amely az abszolútumnak, vagy bármiképpen is nevezzük, mint abszolút feltételnek az önkifejléséből ered. Ezért tanítja Hegel, hogy minden, ami van, szellem és csak a szellem valóság.

Az ideáлизmus az Abszolútumot nemcsak ontologiai-metafizikai kategóriának, hanem egyszersmind a legmagasabbrangú érték-eszmének is vette. Az Abszolútum ennél fogva a létező valóságnak és az értékelt, a minősült valóságnak utolsó csomópontja. Innen indulnak ki mindazok a szálak, amelyek a valóság egészét áthatják, ezért a lét és valóság törvényszerűsége csak magából az Abszolútumból, mint ősalapból ismerhető meg és értelmezhető. Ennek a gondolatnak következtében az ideáлизmus elmellőzte a lét természeti, anyagi, testi oldalát, mint esetleges, külső, nem valódi létezőt, mint valami látszatvalóságot.

Ennek a világnézeti állásfoglalásnak megfelelt az ideáлизmus élet-szemlélete is, amely ismét az embernek csak a szellemi oldalát vette tekintetbe; erkölcsi követelményeit csak ehhez a tiszta szellemi emberhez szabta. Az embernek csak a szellemi szükségeit tartotta szem előtt azzal a hátsó gondolattal, hogy a többi szükségek mellőzhetők, csak halálra-ítélt értékelések következményei. És, ami egészen természetes ezekből az előfeltételekből, az ideáлизmus feltétlenül bízott is ennek a tiszta szellemiséget megvalósító embernek lehetőségében. Jellemző ebben a tekintetben az a tény, hogy az ideáлизmus hogyan ejtette el Kantnak egyik jelentős gondolatát. Kant ugyanis azt tanította, hogy a bűn valami radikális rossz, amely az emberi szív fonákságából ered. Mivel azonban ez a gondolat útjában állott az ideáлизmus optimizmusának, ezért mint idegen mozzanatot elmellőzte.

Az ideáлизmus koncepciójából végül következett, hogy a valóságos Isten valósága is felolvadt abban a nagy általánosságban, amelyben az ideáлизmus minden gondolata mozgott. Isten valami misztikus ősalappá vált, amely, ha közelebről vesszük szemügyre, nem egyéb, mint az embernek önmagáról alkotott és a végtelenbe vetett projekciója, „az Én monumentálizálása“ (Kuhlmann).

2. §. Az ideálistikus gondolkozás kritikája.

1. Az ideáлизmusról az a legszemélyesebb meggyőződés, hogy mint világnézeti állásfoglalás tulajdonképpen nem egyéb, mint a keresztyénségnek a fonákja, a visszája. Mint gondolkozásmód a keresztyénség konkrét valóságait általánosította addig a határig, amíg azok felolvadtak az ő sajátos humanizmusában. Az ideáлизmusban az Isten „ősalappá“, az új ember „szellemi emberré“, az isteni akarat követelményei „eszményekké“, Jézus Krisztus „ős-példányképpé“, Istenországa „az erkölcsi célok birodalmává“, a váltság „a tökéletessé fejlődés processzusává“, a bűn „a fejlődés hiányává“ váltak. A keresztyén kijelentés ősté-

neyei addig szublimáltattak, szellemiesítették és általánosítottak, míg ki nem fejlődött az ideálistikus gondolkozás saját ideológiája, amellyel aztán tetszés szerint operálhatott. Hogy ez mennyire igaz, mutatja az a szellemtörténeti tény, hogy a keresztyénség protestáns alakja a múlt században annyira azonosította magát az ideálistizmussal, hogy saját világnézetét egy *circulus vitiosus* következtében éppen az ideálistizmussal igazolta, mert előbb azzal azonosította.

Ma még nem beszélhetünk az ideálistizmus csődjéről, amint azt sokan teszik, de beszélhetünk az elégtelenségéről. Az elégtelenségét pedig mindenekelőtt abban látjuk, hogy az ideálistikus gondolkozás — éppen úgy, mint más irányban a naturálistikus gondolkozás tette, — a létnek és a valóságnak csak egyik tekintetét vette számításba, tehát elveszett a figyelmé elől az *egész* lét, az *egész* valóság és az *egész* ember. A lét, a valóság és az ember megmaradt másik fele vagy oldala pedig annyira a nagy általánosságban tűnt le, hogy a mai ember reális szemlélete előtt merőben illuzióriussá vált. Így az ideálistizmus túlzott spirituálistizmusával olyan reakciót váltott ki, hogy éppen a szellemiség érdekét veszélyeztette. A mai ember ugyanis nem tud megelégedni a világnak egyoldaluan elszellemiesített és eláltalánosított képével, ellenben minden dolognak saját egészével akar szembenézni. Mialatt az ideálistizmus a szellem végső feltételei, a kategoriák, az eszmék, a postulátumok, az imperatívuszok stb. után kutatott, elszakadt azoktól az egzisztenciáléktól, amelyek az embert, mint létben élő létezőt, meghatározzák, amelyek tehát az egzisztáló ember strukturájához tartoznak. Ez a triumfáló ideálistikus gondolkozás nem jutott annak tudatára, hogy az embernek „idői történetisége“ van, amely nem az abszolút ész önmegelézéséből, hanem a nyomoruságok és szükségések között szenvedő ember tényleges sorsából következik. Nem vette észre, hogy az embernek „időisége“ van, hogy létezése „*Sein zum Tode*“, hogy az ember „gondban“ és „világban“ élő ember.

Az ideálistikus gondolkozás tett ugyan kísérletet, hogy az embert a „fejlődésében“, helyesebben a „kifejlésében“ vizsgálja és ítélje meg, azonban sohasem tudta legyőzni azt az objektív természettudományos álláspontot és megismerést, amely szerint az ember csak valami „tárgyi“ adottság. Ma valljuk, hogy az ember nem tárgyi valóság, hanem egzisztáló valóság, egzisztenciája nem a tárgyilag felsorolható és fagyasztható adottságaiban van, hanem az intencionálításában.

2. Minden ítéletnek és tételnek végső két fogalma: a lét és a gondolkozás. Ezek azok a gerincek, amelyek mindennemű, akár természettudományi, akár történelmi, személyes vagy vallásos kimondásnak jelentés-tani alapját teszik. Mivel pedig a filozófáló emberi gondolkozás ennek a két végső fogalomnak duálistizmusánál nem állhat meg, minden időben arra igyekezett, hogy ezeket kölcsönösen visszavezesse egymásra. A filozófiai gondolkozást szüntelenül nyugtalanította az a kérdés: vajjon a lét csak tartalma a gondolkozásnak, vagy a gondolkozás csak egy határozománya a létnek; vajjon melyiknek van prioritása a másikkal szemben? Ennek a két végső fogalomnak egymáshoz való viszonya és az ebben való állásfoglalás eleve meghatározza a valósághoz és az élethez való viszonyunkat, el egészen a praktikus magatartásunkig.

Az antik és a középkori szkolasztikus filozófiai gondolkozás a létnek tulajdonította a prioritást és a gondolkozást úgy tekintette, mint a létnek egy határozmányát. Az ember az ő gondolkozását beillesztette egy örökérvényű lét-rendbe s ennek felelt meg a praktikus életfolytatása is.

Az újkori filozófiai gondolkozás nagy fordulója a Descartes gondolkozásában történt meg. Nála jutott a gondolkozás a léttel szemben első helyre. E két végső fogalom viszonyában a prioritás a gondolkozásé lett. Tehát a lét gondolt valóvá, tudattartalommá vált. Ennek következtében az ember többé nem ragaszkodott bizonyos előre megadott lét-rendhez, hanem a létet minden létezővel együtt alárendelte a gondolkozás kritikájának és kereste azokat a módokat, amelyeknek segítségével a lét a gondolkozásnak megfelelően alakítható.

Ezeket a szempontokat kell tekintetbe vennünk az ideálistikus gondolkozás további megítélésénél.

Állapítsuk meg mindenekelőtt, hogy az ideálistikus beleesik abba az egyenes vonalba, amely Descartestól indul ki és egészen Rickertig húzható meg. Az ideálistikus gondolkozás tehát kivonta a végső következményeit is annak a modern gondolatnak, amely szerint a lét, úgy amint a valóságban megnyilvánul, magának az alanyi gondolkozásnak alkotása, tehát tudattartalom. Elejtette tehát magának a létnek a problémáját. A természet, az anyag, a test valósága, valamint az ezekből folyó szükségek elhanyagolható mennyiségekké váltak annak a magában helyes és egyben helytelen gondolatnak segítségével, amely szerint a természet, az anyag és a testiség stb. absztraktumok, általános gondolatok, amelyek mögött csak bizonyos jelenségek vannak s csak arra valók, hogy segítségükkel, mint valami logikai vakoló kanalakkal, felépítse az ember a maga világképét és világnézetét.

Az ideálistikus gondolat kiélesítésének az lett a következménye, hogy a filozófia elejtette az ontologiai metafizika művelésének szükségét és felvette helyébe „az ismeret metafizikájának“ új koncepcióját. Az ismeretkritikai problema tehát elnyelte a metafizikát. Böhm Károly ezen az ideálistikus nyomokon oda jutott, hogy legalább bizonyos idejében az ismeretelméletben látta az egész filozófiát.

Ha mindezeket végiggondoljuk, el kell ismernünk, hogy a naturalisztikus, materialisztikus, pozitivistikus gondolkozás sok tévelygéséért határozottan az ideálistikus felelős, mert mindezeket a gondolkozási irányokat az ideálistikus hívta ki az illuzionizmus és a szolipszizmus határain járó egyoldalúságaival. Kihívta különösképpen azzal, hogy végül is a gondolkozó Énen kívüli Nem-Énről csak annyit tudott megállapítani, hogy ez az a „valami“, az az inger, amely a gondolkozást megidítja és befolyásolja. Ezzel az ideálistikus gondolkozás a lét és a valóság problémáját áldozatul dobta a csak filozófálgató gondolkozás-módoknak.

3. Az ideálistikus gondolkozás nemcsak ismeretkritikai és metafizikai szempontból, hanem az életszemlélet és az etikai magatartás tekintetében is rendkívül figyelemreméltó. Ezért ebből a szempontból is meg kell azt vizsgálnunk.

Az ideálistikus életszemléletét az általa alkotott eszmények hatá-

rozzák meg. Az eszményekben fejezi ki a saját legmagasabb értékelését, tehát eszményei vezérlete alá kívánja helyezni az egész emberi életet. Csakhogy az idealizmus eszményeivel az a baj, hogy ezek is nagy általánosságban mozognak, nincsenek tekintettel a konkrét életviszonyok között élő emberre, tehát nem is tudnak ezzel vonatkozásba jutni. Ennek pedig az az oka, hogy az ideálistitikus gondolkozás az elvont szellemi emberre nézett csupán, ennél fogva nem is törődhetett az ember égető, szuró szükségével. Így az ideálistitikus gondolkozás gyógyíthatatlan kettősséget vitt bele nemcsak a világnézetébe, hanem az életfelfogásába. Kiképzett egy látszat-életet, amelyben az illúzió lett úrrá, és azt a hiedelmet igyekezett kelteni, mintha lehetséges lenne az idői viszonyok között a kiteljesedett élet, és mintha lehetséges lenne az emberi életet minden vonatkozásában a tiszta szellemiségre építeni fel. Látszat élet ez, amelyet gyógyíthatatlan kettősség jellemez, mert bizonyos reálistitikus szemlélet mellett a legszemlembb embernek is szakadatlanul éreznie kell, hogy eszményisége és eszményei szomszédságában ott van a sötét anyagi szükségek által meghatározott létezés, amelyben a természet, az anyagiság és a testiség mint nyűg és teher rettenetes erővel kényszerítik az embert. Ezzel a kényszerrel szemben pedig az eszmények önmagukban erőtlenek és megbizhatatlanok.

Az ideálistitikus életszemlélet a gyakorlatban nem is helyez különös súlyt az eszményekre, úgy amint önmagukban vannak. Az eszményektől csak azt várja, hogy azok lelkesedést ébresszenek, mivel a lelkesedést, mint pszichozist, alkotásraképes, életformálásra alkalmas erőnek tekinti. Ez magyarázza meg azt a szellemtörténeti tény, hogy az idealizmusban mindig benne volt az a kísértés, hogy megelégedjék a pusztá élménnyel és a hangulattal, sokszor a nemesebb és lendületesebb szentimentalizmussal.

Az ideálistitikus gondolkozás belevitte a mult század emberének életszemléletébe azt a meggyőződést, hogy a nemes emberi élet magasabb színvonalának eléréséhez elégséges a kiképzett és feltételezett eszmények által ébresztett „lelkesedés“, az intenzív „élmény“, a felfokozott „hangulat“, a kimélyített „érzelem“. Ennél fogva elvileg is és gyakorlatilag is csak annyiban haladta túl a racionálizmust és a romantícizmust, hogy tekintetbe vette ezekkel szemben az egész emberi szellemet, de nem tudott eljutni oda, hogy tekintetbe vegye az egész embert. Az ideálistitikus gondolkozás és a való, valamint az élet között mély szakadék tátong, amelyet legyőzni nem tud, mert a valótól és az élettől elvont, spekulatív magasságban trónol.

3. §. Kierkegaard existenciális gondolkozása.²

1. Napjainkban a mindennapi nyelvhasználatban is mind gyakrabban fordul elő az „existenciális“ kifejezés. Mind gyakrabban beszélnek a dolgok „existenciális megítéléséről“, az élet „existenciális felfogásáról“, a kérdések „existenciális megértéséről“, vagy másrészt hal-

² Dr. Tavaszy Sándor: *Kierkegaard személyisége és gondolkozása.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 25. szám.). Kolozsvárt, 1930.

lunk „exisztenciális döntésről“, az elméleti kérdésekkel szemben „exisztenciális kérdésekről“ és „exisztenciális ítéletekről“. Az „exisztenciális“ kifejezésnek valóságos divatja van. Azt mondhatjuk, hogy a mi korunk külön nyelvének egyik legjellegzetesebb külön kifejezése. Még a világháborút megelőző évtizedekben az élet legnagyobb kérdéseiről az embereknek „élményeik“ voltak, ma már inkább „exisztenciális szempontjaik“ vannak és a hívős objektivitás fölényével tekintenek vissza a hangulati és érzelmi elemekből szövődött szubjektív ideálisztikus élményeikre.

Az „exisztenciális“ kifejezésnek a mindennapi nyelvhasználatban nincs határozott jelentése. Legtöbbször ezt a kifejezést meglehetősen öntudalanul és ösztönösen használják. Sőt a mai filozófia is inkább feltételezi annak a jelentését, de alig vette eddig azt a fáradságot, hogy kellőleg szembenézzen azzal a problematikával, amelyből ez a kifejezés és a mögötte lévő jelentés kinőtt, majd azután azzal a problémával, amelynek öntudatos megragadása az egzisztenciális gondolkozás. Mégis azt mondhatjuk, hogy ma az „exisztencia“ és „az egzisztenciális gondolkozás“ áll a filozófiai érdeklődés középpontjában. Ez a tény maga is, de másrészt az ideálisztikus gondolkozás hitelének elvesztése vagy legalább is a leromlása arra kényszerít, hogy meg kell vizsgálnunk, amennyire az ide vonatkozó filozófiai kutatások jelenleg megengedik, az egzisztenciális gondolkozás jelentését, hogy ennek a gondolkozásnak segítségével megkíséreljük a lét és valóság problémájába új világosságot deríteni.

2. Az első, akinél az „exisztencia“ és „az egzisztenciális gondolkozás“ egész problematikája felmerült és aki már mint problémát ragadta meg a benne rejlő kérdés-komplexumot, kétségtelenül Kierkegaard volt. Ugyancsak ő az, akinek szellemén és gondolkozásán keresztül az ide vonatkozó problematika ma is él, hat és termékenyít, még azoknál is, akik (pl. Heidegger) nem igen hivatkoznak erre a különös, nem-szisztematikus gondolkozóra.

Kierkegaard az egzisztencia kérdését az Isten létének kérdésével kapcsolatosan veti fel. Megállapítja, hogy Isten létének és általában a létező létének bizonyítása lehetetlen. Minden létezőre nézve érvényes ama igazság, amely szerint az ismerő szubjektum nem következtetés útján jut el a létező ismeretére, tehát nem következtet a létezésre, hanem azt elfogadja és abból kiindulva halad tovább a következtetéseiben. Nagyon különös lenne, — mondja Kierkegaard — ha Napoleon tettei bizonyítanák az ő létét, amikor megfordítva áll a dolog, t. i. „a léte magyarázza a tetteit“. A tettek nem előzhették meg a Napoleon létét, hanem léte előzte meg a tetteit. El kell ismernünk tehát a létet, mielőtt annak tettekben jelentkező valóságáról beszélünk.³

Az pedig, ami létezik, egyformán létezik, tehát létezés tekintetében nem lehet különbséget tenni. A nyelvszokásnak megfelelően beszélünk ugyan valamiről, mint többé-kevésbé létezőről, azonban foko-

³ *Philosophische Brocken*. Chr. Schrempf-féle fordítás, Jena, 1925. 37. és kk. 1.

zati különbséget tenni a lét tekintetében merőben képtelenség. Nem mondhatjuk, hogy egyik dolog a létnek magasabb vagy alacsonyabb fokán áll, mint a másik. Tehát nem lehet létezőbb, több vagy kevesebb léttel bíró. Minden, ami létezik, ugyanazon a fokon létezik. „A tényleges lét a lényegmeghatározásra vonatkozó minden különbségtétellel szemben közömbös“⁴ — mondja Kierkegaard. Világosan látja, hogy valahányszor valaki a létezés fokára nézve különbséget tesz, és pl. az ideális létet megkülönbözteti a reális léttől, akkor már tulajdonképpen nem a létről, hanem a lényegről beszél, tehát a létet és a lényegét nem különbözteti meg, hanem összezavarja. Állapítsuk tehát meg, — a Kierkegaard tanításainak megfelelően — hogy más a lét és más a lényeg. A lényeg a gondolkozás alkotása, s így alapjában véve más a gondolkozás és más a lét. Ez a megkülönböztetés a Kierkegaard gondolkozásában rendkívül jelentős szerepet tölt be. A lét és konkrét formája, a létezés, a gondolkozáson kívül is van, sőt a gondolkozást megelőzően van. A létet nem a gondolkozás alkotja, hanem azt minden lényeges határozmányával együtt csak elfogadja. A gondolkozás pedig a létet lényeges határozmányaiiban csak akkor ragadhatja meg, ha azt mint magának az egzisztáló gondolkozónak saját konkrét létét ragadja meg. A gondolkozás és a lét csak így léphetnek egymással kapcsolatba.

De ennek a ténynek vannak még további feltételei is. Az egzisztáló gondolkozó önmagát az ő egzisztenciájában ugyanis csak akkor gondolhatja helyesen, ha abban, amit gondol, egyúttal egzisztál is, vagy más szóval, amit gondol, abban maga van és lesz is. „A valóban egzisztáló szubjektív gondolkozó a gondolkozásban állandóan utánképezi az ő egzisztenciáját“... és mindazt, ami az ő gondolkozásában van, átteszi a saját egzisztenciájába, tehát a gondolkozása is állandóan részes a létezésében.⁵

Kierkegaard az egzisztenciális gondolkozást élesen megkülönbözteti a természettudományi objektív gondolkozástól. A kettő között lényeges különbséget állapít meg. Az objektív gondolkozás először is közömbös a gondolkozó szubjektummal és az egzisztenciájával szemben, az egzisztenciális gondolkozás ellenben részes a saját egzisztenciájában, minthogy mint egzisztáló résztvesz a saját gondolkozásában. Még világosabban kifejezve, az egzisztenciális gondolkozású ember a gondolkozásában is egzisztál és a saját egzisztenciájában a gondolkozásával is benne van. Másodsor: míg az objektív gondolkozó a gondolkozás eredményére néz csupán, addig az egzisztenciális gondolkozó a rezultátumot elejti, főképpen azért, mert önmaga, mint egzisztáló, állandó vitális áramlásban, mozgásban és egész bensőségességénél fogva kifejlésben van.

Még határozottabban küzd Kierkegaard az absztrakt vagy az ú. n. tiszta gondolkozás ellen, különösen ennek a Hegelnél ismeretes formája ellen. Hegel ugyanis a „tiszta“ gondolkozás segítségével spekulatív

⁴ I. m. 38. l.

⁵ *Abschliessende unwissenschaftliche Nachschrift zu den philosophischen Brocken*. Chr. Schrempf-féle fordítás, Jena, 1925. 166. és kk. l.

uton akarja a „tisztá“ létet megismerni és rendszeresen kifejezni. Ebben a rendszerben a gondolkozás és a lét azonosak, mivel ugyanazon logikai formákon keresztül valósul meg mind a kettő és mind a kettőben ugyanazon abszolút lényegiség bontakozik ki. Kierkegaard szerint az elvont „tisztá“ létnek, valamint az elvont „tisztá“ gondolkozásnak nincs reálitása.

Kierkegaard az „exisztenciális“ jelzővel a gondolkozásnak mind a tárgyát, mind a minőségét jelzi. Az egzisztenciális gondolkozás tárgya maga az általános létből kilépett lét, az egzisztencia, amely minőségében abban különbözik más gondolkozástól, hogy tárgya nem pusztán tárgy, mint megmerevedett valóság, hanem élő valóság, s ezért a gondolkozás nemcsak felette lebeg, hanem résztvesz annak életében. Kierkegaardnál „a bensőséges szubjektivitás“-nak igen nagy szerepe van a gondolkozásban.

4. §. Az egzisztenciális gondolkozás Böhm Károlynál.

1. A magyar filozófia büszkesége, Böhm Károly, rendkívül erőteljes küzdelmet folytatott, hogy a gondolkozás „exisztenciálisát“ biztosítsa az ideáлизmus szubjektivitásával és a realizmus objektivitásával szemben. Ez a törekvés végighúzódik egész filozófiai fejlődésén, de különösképpen nagy művében, *Az ember és világa* IV. részében, „A logikai érték tana“ c. kutatásaiban tűnik ki. Kétségtelen, hogy kutatásai még mindig az ideáлизmus és az „ismeretelmélet“ légkörében folynak, azonban lehetetlen észre nem vennünk, hogy dacára a légkörnek, lelke őstalajából olyan gondolatok csiráztak ki, amelyek különben ebben az ideálista légkörben merőben újak, mondhatnám idegenek.

Az ember és világa I. részében „A dialektika vagy alaphilosophia“ c. kutatásaiban azt vallja, hogy „... a subiectiv idealismus az absolut álláspont, melyből minden philosophiának ki kell indulnia, ha vissza nem akar esni a dogmatismusba (11)“. De nem elégszik meg a szubjektiv ideáлизmusnak eddig elért eredményeivel, hanem valóságos harcot folytat, hogy a valóságról alkotott ismereti kép „tárgyasságát“ biztosítsa. Ezt ő azzal igyekszik elérni, hogy különbséget tesz a megismerésben „a szellem nemtudatos változása“ és annak „öntudatos ismétlése“ között.⁶ A valóság megismerése a valóság hatása alatt a szellem nemtudatos változásával kezdődik és ennek a változásnak öntudatos ismétlésével folytatódik és fejeződik be. Ebben a koncepcióban van kifejezve az ismerés alkata.

A szellem nem-tudatos változását az ő „létezési mechanizmusa“ teszi lehetségessé. „E létezési mechanizmus eredménye az, — mondja Böhm Károly — hogy az alany kényszerítették arra, hogy a képet olyannak vegye a milyen, — önkényétől függetlennek, külső hatalom által tőle kicsikartnak, változhatatlannak minden erőlködése ellenére is.“⁷ A létezési mechanizmus adja a való képének tárgyas vonását, ez

⁶ *Az ember és világa*, I. r. 17. l.

⁷ *Az ember és világa*, I. r. 17. l.

teszi a képet az alany körén túlevő valósággá, ez a tárgyasság adja a reális létnek a vonását. A létezési mechanizmuson túl van az „ismerési mechanizmus“, amely különböző funkciók segítségével a szellem nem-tudatos változását képpé alakítja. Ezek a funkciók egyrészt tartalmiak, másrészt formaiak. A formai funkciók a kategoriák, mint aminők a tér, az idő, az ok, a cselekvés, a változás, a mozgás, a lényeg, az erő és cél. Ezekben a formákban helyezkedik el a valóság tartalma, amely mindig mint jelentés válik megfoghatóvá az öntudat előtt.⁸

A valóságról alakított képet, amely tehát mechanikusan és nem-tudatosan él a szellemben, képes az öntudat utánképezni, megisméltetni, s ennek folyamán a szellem a valóban, a Másban önmaga kifejlését ismeri fel. A nem-tudatosnak öntudatos utánképzése által válik a szubjektív eredetű ismereti kép objektív érvényű jelentéssé, tehát jelentéssel felruházott ismereti képpé.

Meggyőződésünk szerint Böhm Károlynak ezzel a koncepcióval sikerült az ideáлизmust korigálalni, egyszersmind az abban rejlő szolipszizmust és illuzionizmust legyőzni, és a Kant tanát tovább építeni.

2. Itt azonban nem állott meg, hanem hosszú évtizedek szakadatlan kutatásai és belső küzdelmei után nagy műve IV. részében ismét új fogalmazást ad már tovább fejlesztett tanának. Ebben a részben mindenekelőtt azt a nagy fordulót vesszük észre Böhmnél, hogy míg műve I. részében az a főkérdés: mi az Énnek a szerepe a megismerésben, addig a IV. részben már így fordul meg a kérdése: mi a megismerés szerepe az Én életében. Erre az utóbbi kérdésre pedig így felel: „...a megismerés szerepe az Én életében nem más, mint önki-fejlésének tudomásul vétele. Ezen kifejlés megindítója bármi legyen is, a megismerés soha nem állhat idegen anyagnak befogadásában, mert ez teljesen érthetetlen; a megismerő öntudat (az „Aham“ az Upanishadokban) magába fogadja azt, ami ő maga, mert „a lélekben benne van az egész világ“ — mondták már az Upanishadok.⁹ Ebben a feleletben két mozzanatot kell megfigyelnünk. Az első az, hogy itt már a megismerés több és más, mint csupán lélektani-ismeretelméleti folyamat. Itt a megismerésnek bizonyos kozmikus jellege van, mivel már nemcsak egyes érzéki hatások, hanem a világ, mint Nagy-Egész nyilatkozik meg azon keresztül. A másik pedig az, hogy maga a megismerő alany is más és több, amennyiben nem áll elkülönítetten magában, mint olyan, amely csak azért küzd, hogy alanyi mivoltát valamilyen módon objektív viszonyba igazítsa a valóhoz, hanem már „benne van az egész világ“.

Böhm feleletében felmerül az „Énegész“ gondolata. Ez semmiképpen sem egy a megismerő alannyal, amely ismerő apparátusával csak egyik alkotórésze az Énegésznek. Az Énegész pedig beletartozik a Világegészbe. Itt tehát nincs szükség arra, hogy különböző ismeretelméleti mesterkedésekkel az ismerő alanyt és az ismereti tárgyat egymáshoz igazgassuk. Az Én „a titokzatos világcsomó“, s ez mint „ideális

⁸ I. m. 18. és kk. 1.

⁹ *Az ember és világa*. IV. r. 195. l.

naturát“ magában foglalja a valóságot és az Én saját akcióját, amely formát ad a magát reáliter állító valóságnak. Ebben látja Böhm a „mentalis inexistencia“ helyes értelmét.¹⁰

A megismerő alany tehát nem áll többé idegenül a világban, nem különíti el magát a saját ideáiból épített ködszerű várába azzal az arisztokratikus öntudattal, hogy csak ő maga aktiv és csak tőle indulhat ki aktivitás, hanem mint aktiv Én egész részes a Világegész aktivitásában és a Világegész aktivitása részes az Én egész aktivitásában. A világ azonban, mint valóság mindig mint szellemiség, mint ideálitás jelenik meg az Énben, mert az Én egész minden vonása ideálitás.

Az Én a valósággal akkor válik eggyé, amikor megérti azt. Mivel pedig a valóság, mint ideálitás jelentkezik az Én életében, tehát az Én a valóságot, mint ideálitást érti meg. A megértett ideálitás pedig a jelentés. „Minden jelentésben... benne van kettős feszülés. Az egyikkel a Tárgy feszül, huzódik az Alany felé, — a másikban az Alany feszül a Tárgy ellen. Mind a kettő részéről a feszülés kezdetben mechanikus; az Én magát tartja fenn a T ellen, a T pedig elkülönödik az Éntől. Amaz a centrifugális, emez a centripetális intentio reactio; amabban az Én elhárítja magától pl. a „hangot“ — emebben a „hang“ rámutat az Énre. Minden feszülés ennél fogva kölcsönös; s az Én, mely ezt szemléli, kölcsönös vonatkozást, egymásra mutatót, indiciumot lát köztük. Ezen szellemi projectionalis tevékenységeket deiktikus száznak akarom nevezni, a viszonyt kettejük között „jelzésnek“ (δεδίχτες).“¹¹

3. Fel kell vetnünk a kérdést: mi az, ami „exisztenciálisnak“ nevezhető ebben a gondolkodásban? Mi ad „exisztenciálitást“ ennek a gondolkodásnak?

Ha az „exisztenciálitás“ más, mint a „szubjektivitás“, és más mint az „objektivitás“, akkor az „exisztenciálitást“ ezek felett és ezeken túl kell keresnünk. A szubjektivitást és az objektivitást nem elég egymástól megkülönböztetni és egymással szembeállítani, vagy egymás mellett ragadni meg, hanem egymásban. A szubjektív gondolkodás önmagában szétfolyó és bizonytalan, viszont az objektív gondolkodás önmagában élettelen, mivel a valóságot vagy csak mint fizikai és pszichikai változást, vagy csak mint fagyasztott részt ismeri.

Böhm Károlynak sikerült a szubjektív ideálizmust olyan módon megtoldania, hogy annak „a létezési mechanizmus“ gondolatával pozitív alapot adott és ezzel legalább részben sikerült elhárítania azokat az egyoldalúságokat, amelyeket annak kritikája kapcsán fentebb előadtunk. De sikerült az Ént, az embert, mint exisztáló egyest a lét egészében fogni fel. Böhm Károly igazolta, hogy az Én nem elvontan élő valóság. Az Én az ő megismerő, gondolkozó aktusában nem független, nem kitaszított magánosság. Sajátos létezésében élő vonatkozások rejlenek, amelyek mint reális kapcsolatok, mint reális élő szálak ráutalnak arra az egyetemes létre, amely benne és rajta keresztül mint kon-

¹⁰ I. m. 196. l.

¹¹ I. m. 202. l.

krét lét érvényesül. Sikerült azt is igazolnia, hogy maga a lét és annak valósága sem mint tiszta és puszta objektivitás áll az Énnel szemben, hanem magában a létben is vannak olyan vonások, amelyek ráutalnak az Énre és reális kapcsolatban vannak az Énnel. A „deixis“, a jelzés, a ráutalás tehát nem egyoldalú, mintha megfoghatatlanul csak az Énből indulna ki, mint valami megismerési folyamat, hanem a deixis egyenesen korrelatív. A gondolkozás tehát sem nem egyoldaluan csak szubjektív, sem nem csak objektív, hanem ezeken túl egzisztenciális, mivel az Én és a lét valósága egymást áthatva inexisztenciában vannak.

5. §. Az egzisztenciális gondolkozás kritikai értelmezése, különös tekintettel a jelenkori filozófiára.

1. Az újkori filozófiában a léttel és a valósággal szemben három magatartás merült fel. Célja a létező valóságot és a gondolkozást egymáshoz való kölcsönviszonyukban ragadni meg. Ez a három magatartás a következő: a) *A létező valóságot utáncépezni*; b) *A létező valóságot cselekvőleg alakítani*; c) *A létező valóságot értékelni*. Ez a három magatartás nevezhető ismeretelméleti, etikai-szociológiai és értékelméleti magatartásnak is. Ez a három elvileg ugyanebben a sorrendben merült fel, azonban tényleg az ismeretelméleti magatartást az értékelméleti és ezt az etikai-szociológiai magatartás követi.

Mind a három magatartás megegyezik abban, hogy a létező valóság és a gondolkozó Én közötti viszonyt objektív viszonynak tekinti. Ebben a viszonyban az első tag az Én, mint szubjektum, a második a létező valóság, mint objektum. Egyik oldalon áll a gondolkozó Én, vele szemben a másik oldalon a létező valóság. A kettő között van az a minőségi és mennyiségi távolság, amelyet át kell hidalni, mégpedig az objektív viszony természetének megfelelően úgy, hogy az Énnek alkalmazkodnia kell a tárgyhöz. Az Énnek fel kell dolgoznia a tárgyát, hogy a sajátjává tegye, mivel az aktivitás az Én oldalán van; a tárgyi oldal, mint objektum tehetetlenül, magát kiszolgáltatva áll az Énnel szemben.

Mind a három magatartás megegyezik abban is, hogy a létező valóságot, mint objektív adottságot fogja fel, mint olyan valamit, ami valamiképpen készen van, csak után kell képezni, csak cselekvőleg alakítani kell, csak értékelni kell. De készen van abban az értelemben, hogy megállapodott, rögzített lényegében a kutató, a megismerő Én előtt áll úgy, mint a fizikus előtt a természeti tünemény, vagy mint a kémikus előtt egy vegyi folyamat, vagy a biológus előtt valamely életjelenség. A fizikus kísérleti úton megismétli a tüneményt, a kémikus a folyamatokat felbontja, a biológus felkeresi s nagyobb összefüggésbe állítja az analog életjelenségeket. De bármit tesznek, vizsgálati tárgyakat vagy anyagukat, mint adottságokat, hatalmuk alatt tartják. Ilyennek nézik a létező valóságot az újkori filozófiai irányok is, azok bármelyike.

2. Nézzünk szembe e három magatartással, hogyan viselkednek a

létező valósággal szemben, mindenekelőtt az ismeretelméletivel, amely a létező valóságot utánképezi és így ragadja meg.

A létező valóság utánképzésének felfogását legvilágosabban Böhm Károly fejezte ki. Abból indul ki, hogy az ember a létező valóságot a szellem mechanizmusával alkotott képben ragadja meg és képben birtokolja. Ez a kép nem-tudatosan és a létező valóság kényszerítő erejével alakul ki. Ez a kép az első fázisában csupán lelki változás, egy folyamat. Kant szemléletnek és létrehozó funkcióját szemlélésnek nevezte. Ez a szemlélet vagy nem-tudatos kép kezeskedik a valóság tárgyasságáról. A kép tehát, amelyben az emberi szellem a valóságot szemléli, nem fikció, amelynek való-vonatkozásában kételkedni lehetne, hiszen abban maga a valóság, maga a világ kényszeríti reá magát az ismerő szellemre. Az ismerő szellem tehát nem önkényesen alkotja a képet, hanem önkénytelenül. A megismerésnek és a gondolkodásnak tárgyát tehát ez a kényszerű-erejű kép alkotja. Ez azonban még nem a valóság, nem az a valóság, amelyet ismerünk, ellenben ez az, amit meg kell ismernünk.

Az ismerés ott kezdődik, amikor a szellem az ismerő mechanizmusának segítségével, egész funkció-rendszerével újraalkotja, utánképezi ezt a nem-tudatos képben jelentkező valót. Ez pedig úgy történik, hogy a nem-tudatos kép keletkezésének egyes nem-tudatos fázisait a szellem tudatosan megismétli. Azaz ugyanazokon az utakon ismételtelen végigmegy, hogy ezzel az igazi ismeréssel az Én sajátos ideális természetű világába is bekebelezze azt, ami az ő nem-tudatos világához hozzátartozik. Böhm szerint ezzel az öntudatos ismétléssel, mint utánképzéssel, öntudatos birtokommá teszem azt, ami nem-tudatosan már előbb az enyém, azaz öntudatos létemben meggyarapodom azzal, ami az én nem-tudatos létemhez tartozik.¹²

A létező valóságnak ez az utánképzése valóban már alkotás. Alkotás abban az értelemben, hogy a részszerintvaló adatokat egységes képben fogom fel. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy a szellem bizonyos szerkesztő eljárással kiegészíti az egyes adatok közötti hiányosságot, a meglévő sok egyesből helyreállítja funkcióinak seregével a hiányzó vagy töredezett adatokat. Ez a valónak megfelelően azért lehetséges, mert az egyes adatok egymásra utalnak, egyik a másikra mutat, a bennük lévő deiktikus szálaknál és a rajtuk keresztül ható intencióiknál fogva. A levágott kar utal a törzsre, a gondolat a gondolt dologra, minden rész az Egészre és az Egész a Részekre. Az utánképzéssel válik a valóság az én képemmé, tehát az utánképzés teszi lehetségessé, hogy a valóságról és a létről beszélhetek, azok felett gondolkozhatom és azokról ismereti képet alkothatok.

3. A létező valóság képeinek megalkotásához az utánképzésen kívül az értékelő magatartás is hozzájárul, — tanítja az újabbkori filozófia. Már Kantnál felmerült ez a szempont, de öntudatossá csak a neokantianus filozófiában vált. Különösképpen tisztán ragadta meg az

¹² Böhm Károly: *Az ember és világa*. I. r. *Dialektika vagy Alapphilosophia*. Budapest, 1883. 17. és kl.

értékelés problémáját Böhm Károly. A szellemi élet egész területén a legegységesebb szempontból pedig Rickert érvényesítette, amennyiben az ismeret kérdését és a valóság utánképzésének lehetőségét gyenesen az értékelő tevékenységnek tulajdonította és az értékelésre v zette vissza.

Böhm Károly szerint a valóság nagyobbik féltekéje az érték-eszme körül helyezkedik el, tehát annak megalkotása az értékelés által történik. „Az ember világa nemcsak abból áll, a mit a *Más* (a tárgy) tesz benne, — hanem abból is, a mit *Ő Maga*, a saját erejével, alkot benne. Világunknak ez határozottan nagyobb fontosságú része, — közelebb érdekel minden esetre, mint az, ami már megvan; mert itt magunk résztveszünk az örök élet munkájában, s beleszójjuk nagy szövétébe a mi szerény, de a világ fennállásához nélkülözhetetlen fonalainkat. Amott vadul és nyersen taszigálnak, — emitt önerőnket érvényesítjük azzal, hogy visszataszítunk s leigázzuk a physis nyers erejét. Az alkotások végtelen sorozata épúgy nyulik a jövőbe, mint ahogy a valónak változásai a végtelen múlt homályába vesznek. Az öntudat azon pont, melyben a kettő összefut és szétválk, ki jobbra, ki balra. A valóval szemben tehát a megvalósítandó, a „kellő“ (το δέον) egyenjogú factorként lép fel az ember világában. Csak együttvéve adnak egész, emberi világot.“¹³

Rickertnél a valóság problémája tulajdonképpen értékprobléma. Ezt a megállapítást a következő okoskodással igazolja. Bármilyen nagynak is vegyük az adott valóságot, azt sohasem tarthatjuk a legnagyobb valóságnak, végső egésznek. Mihelyt megismertük vagy megismertnek tételezzük azt fel, ismeretünk határán egy még nagyobb valóság körvonalai tűnnek elő, amelynek a már megismert valóság csak része. A végső egész mint adottság megismerhetetlen, gondolhatatlan. Gondolhatóvá a végső egész csak akkor válik, ha nem keressük az adott valóságban, hanem feladatot látunk benne, melyet az értékfilozófia a valóságtudományok számára állít. Így tekintve a dolgot, a legnagyobb valóság, mint végső egész lényegében nem valóságfogalom, hanem értékfogalom, amely a valóságismerés állandó továbbhaladását követeli a már elért nagyságoktól még nagyobb nagyságok s általában a maga elérhetetlenségében a továbbhaladás folytonosságát lehetővé tevő és biztosító végső cél felé. Hasonló megoldást nyer a legkisebb valóság, a végső rész problémája is az értékfilozófiában. A legkisebb valóságról a való világ talaján fogalom épen úgy nem alkotható, mint a legnagyobb valóságról. Ugyanis minden rész kisebb részekre utal, az elért kisebb rész még kisebb részekre. Minden rész egésznek bizonyul a benne levő még kisebb részekkel szemben. A végső részt sohasem érhetjük el. A végső rész fogalma is értelmes jelentést csak úgy nyer, ha nem valóságra, hanem értékre vonatkoztatjuk. A végső rész szintén nem adat, hanem feladat.¹⁴

¹³ Böhm Károly: *Az ember és világa*. III. r. *Axiologia vagy Értéktan*. Kolozsvár, 1906. Előszó, VI. l.

¹⁴ Dr. Varga Sándor: *Rickert Henrik filozófiája*. Magyar Tud. Akadémia Filozófiai Könyvtára, 5. k. Bpest, 1931. 39. és kl.

A létező valóság képe tehát elsősorban nem az utánképzés, hanem az értékelés alkotása.

4. Az újkori filozófiában találunk továbbá egy harmadik magatartást is a létezővel és a valósággal szemben. Ezt etikai-szociológiai, vagy konkrétebben kifejezve, cselekvő magatartásnak nevezhetjük. Már Baconnál felmerül ez a magatartás és a neki megfelelő tudományos szempont, majd Marx Károly utal erre a szempontra, újabban pedig Bergson. Más és más uton jutnak ehhez a szemponthoz, de lényegében mindeniknél azonos.

Bacon az emberi értelmet a kézzel állítja párhúzámba. Az értelem épenúgy, mint a kéz, eszköz, amely további eszközöket alkot. Az értelmi tudás arra való, hogy az ember az uralmát kiterjessze a természet felett, ezért a tudás és a hatalom egybeesnek (*scientia et potentia humana in idem coincidunt*). A tudomány eddig csak a korábbi feltevések feljegyzése volt, tehát ki kell emelni a tudományokat az eddigi állapotból és legyenek ezután orgánumok arra, hogy általuk újat találjunk fel, adjanak utalásokat és indításokat az új cselekvésre. A szillogisztikának az eddigi üres kapcsolásai ellen folytatott harc kísérlet arra, hogy az indukciónak jobb és biztosabb utat készítsünk.

Az átmenet, amiről itt szó van, nem egyszerűen a „*via contemplativa*”-ról a „*via activa*”-ra való átmenet. Az új ember új alapfogalma „a cselekvés”. Az „*operari*” igénybe veszi az embert egész mivoltában. Az ember birodalmának (*regnum hominis*) megállapítása a cselekvő tudomány új célja.¹⁵

Ez a magatartás tehát azt vallja, hogy az ember a létezőt és általában a valóságot nemcsak utánképezi, nemcsak értékeli, hanem cselekvőleg alakítja is. Hangsúlyozza azt a bergsoni gondolatot, hogy a valóság mindenkori fogalma az ember cselekvési szükségleteinek is megfelel. Az ismerő és gondolkozó ember tehát a valóság utánképzésénél és értékelésénél úgy jár el, hogy a valóság képét úgy veszi tekintetbe, amint azt a cselekvési szükségletei kívánják. Az ember cselekvési szükségletei is alakítólag hatnak a valóság-fogalomra, mert az anyag-érzéki világból támadt ösztönzések: az éhség, a szerelem és a mozgás ösztönös funkciói mind visszahatnak a tiszta szellemi funkciók által kezdeményezett valóság- és világképre.

5. Az itt bemutatott három magatartásban ismerhetjük meg principiálisan azokat a törekvéseket, amelyek az újkori filozófiában a valóság problémájával szemben felmerültek. Mindenik törekvés és a mögötte álló sajátos gondolkodás arra utal, hogy az élő valósághoz csak az embertől és csak az emberből lehet kiindulni.

A mai filozófiai szituációban azonban mindenik magatartással és a megfelelő gondolkozással szemben súlyos kritikái kifogást kell emelnünk: egyik sem tud szabadulni attól az előfeltételtől, hogy az embert, mint a valóságot gondoló és ismerő alanyt úgy állítja szembe a lét nagy árjával és a valósággal, mint valami világítótornyot a tenger nagy ár-

¹⁵ Bacon: *Novum Organum*. I. 2. 3. §§.; Fritz Heinemann: *Neue Wege der Philosophie*. Geist, Leben, Existenz. 1929. Leipzig, Nachwort als Vorrede, XII–XIII.

jával. A gondolkozó és ismerő embert, mint valami istent a léttől és a valóságtól elvontan, elszakítottan, mint csupán különböző szellemi tevékenységek pusztá alanyát szemléli. Az ember az ő különböző tevékenységeiben nem több és nem más, mint pusztá alany. Alany és csak alany. Alanya hol az utánképzésnek, hol az értékelésnek, hol pedig a cselekvésnek. Ez azonban még nem elég, hanem az embernek ezt az alanyi szerepét is csak a léttől és a valóságtól elvont, elszakított gondolkozás síkjában szemléli. Mindenik magatartás, amikor az embert teszi a filozófiai gondolkozás kiindulási pontjává, először kiemeli a lét árjából felmerült valóság egészéből, és megkoppasztja, lehántja róla léti és való vonásait, hogy ebben az általános, mindig leegyszerűsített, elalanyiasított alakjában alkalmassá váljék arra, hogy egyszer kiemelhető, majd pedig behelyettesíthető legyen a különböző tevékenységekhez szabott különböző szerepekbe. Bármilyen különösen is hangzik, de azt kell mondanunk, hogy az újkori filozófia által megragadott utánképző, értékelő és cselekvő tevékenységek alanya nem az ember, mint ember, hanem csak az ember szerepét betöltő szimbólum. Az ember csak hasonlat és ezért lehet vele olyan könnyen elbánni, ezért lehet olyan nagy könnyedséggel hol ismerő, hol értékelő, hol cselekvő alannya tenni. Úgy tűnik fel ezekben a filozófiai koncepciókban, hogy nem is az ember, mint alany a fontos, hanem a tevékenység maga, amelyhez az ember, amint alannya válik, azonnal minden ellenállás nélkül alkalmazkodik, helyesebben alkalmaztatik. Ennek az alannynak, mivel elveszítette sajátosságait, léti és való vonásait, tetszés szerint lehet bármit tulajdonítani és fel lehet ruházni a koncepciótól megkívánt tulajdonságokkal.

Egészen természetesen következik az embernek ebből az elalanyiasított felfogásából magának az emberi életnek és a valóságnak az a szétforgácsolása, amelynek következtében maga az élet is, a valóság is hol mint értelmi, hol mint eszmei, hol mint reális, hol pedig mint ideális, majd mint ösztöni, azután pedig mint intuitív élet és valóság jelenik meg. Ezek azonban csak kiemelkedő példái ennek a szétforgácsolódásnak, mert ezeket a példákat még sokasítani lehet. A szétforgácsolódás azonban különösképpen abban mutatkozik meg, hogy a különböző prédikátumokkal ellátott élet- és valóságformák között nincs egység, de még a kapcsolat is, amelyet a különböző filozófiai rendszerek alkotnak, ebből a célból bizonytalan, laza, merőben illuzórius. A legpompásabb és legtisztább logikájú rendszerek is csak nagy mesterkedéssel tudják kiépíteni az egységet és a kapcsolatot, s mindig csak a „tisztá“ és elvont gondolkozás síkjában. Ez természetes, mert az egységet magának a gondolkozó és ismerő embernek kellene hordoznia, ez pedig, mivel mint alany jelenik meg, megfoghatatlan általánosságánál és pontnyi léténél fogva nem lehet szerves és élő hordozója a sokféle forgácsolt életnek és valóságnak. De nem lehet maga a közös létalap sem, de még az ugyanazon valóság sem, mert a létprobléma egészen kiesvén az újkori filozófiából, az alannynak, mint embernek a létalaphoz való viszonya ismeretlen, tehát az ember is, mint létező ismeretlen.

6. Ha ez így van, akkor az a kérdés, hogy mi a mai filozófiának a teendője. Ha az egyenesen feltett kérdésre egyenesen kell felelnünk, ak-

kor azt az egyetlen lehetséges választ adhatjuk, hogy a „tisztá“ vagy elvont gondolkozási síkba helyezett és elalanyiasított embert, mint a lét és valóság megismerésének kiindulási pontját, vissza kell helyeznünk a gondolkozási síkból az egzisztenciálításának síkjába és ott kell megismer-nünk, hogy mint élettől duzzadó és valóságtartalomban gazdag alanya lehessen a gondolkozásnak. Vissza kell adni az embernek az egzisten-ciálítását a filozófiai gondolkozásban is. Nemcsak egy filozófiai antropo-lógia kedvéért, hanem a lét és valóság megismerésének nagy érdekéért is. Az egzisztenciálításába visszahelyezett ember gondolkozása más lesz, mert az egzisztenciálításából kiinduló és az egzisztenciálításában élő lesz a gondolkozásban is.

A hagyománynak a szellemi élet minden területén megvan a tiszte-letreméltó jelentősége. De amikor a hagyomány reá nehezedik az illető területén folyó életre, el kell következnie annak a revolúciónak, amely az életet visszahelyezi azokra az alapokra, amelyeken a szabad kifejlésnek ismét megvan a lehetősége. A filozófiai gondolkozás ma abba a helyzetbe jutott, hogy a filozófiai hagyományok szövevényétől nem tud előre lépni. Ugyanazzal a szétforgácsolódással állunk szemben itt is, amelyről már fen-tebb beszéltünk. Ma az embert és a világot esomó olyan felsorolhatatlan jelzővel látjuk el, amelyeket a filozófiai hagyomány képezett ki s ame-lyeket mi ma egyszerűen átveszünk. Beszélünk „természeti“ világról és „természetes“ emberről, vagy „szellemi“ világról és „szellemi“ emberről, vagy beszélünk az egész emberben „testről“ és „lélekről“, külön-külön és egymástól függetlenül. Nem tagadjuk, hogy lehetségesek ezek a jel-zők, azonban azokat szokás szerint minden vizsgálódás nélkül hagyomá-nyos jelentésükben vesszük át és használjuk. De ami még nagyobb baj, már alig vesszük észre, hogy ezek mind absztraktumok, olyan határozma-nyok, amelyek az embert és világát, még mielőtt a jelentésüket és struk-turájukat elemzés alá vettük volna, már eleve meghatározzák és gondol-kozásunknak irányt szabnak. Ezért Heidegger szerint az igazi filozófiai gondolkozásnak, amelyet az ő értelmében is egzisztenciális gondolkozás-nak nevezhetünk, az egzisztenciális lét analiziséből kell kiindulnia és azon kell alapulnia.¹⁶

Az egzisztenciális analizis abból az örök filozófiai intencióból indul ki, hogy keresni kell azt az ontológiai priuszt, amelyből a lét és a való-ság mint ősadatból és mint ősaktsból megragadható és gondolható. Kant is ezt kereste és a saját álláspontján ezt a szellem á priori szerkeze-tében látta. Hegel is ezt kereste, és ugyancsak a saját álláspontján az abszolút szellemben vélte feltalálni. Ezt keresi ma Heidegger, akit az egzisztenciális analizis mesterének nevezhetünk.

Heidegger a filozófiát ama kritikai tudománynak mondja, amely a létről szól. Szerinte a „lét“ az ontológiailag abszolút priusz. A létet („Sein“) azonban a létezőben („Dasein“) lehet és kell megragadni. A létező ugyanis a létnek megragadó erejű kifejezője. A létező az általános létből kilépő lét, mégpedig a világra kiható lényeges kilépő lét. Az „egzisztencia“ kifejezéssel Heidegger is, valamint Kierkegaard, a létből-kilépő-létet, a létezőt illeti. Az egzisztencia tehát a valóság specifikus

¹⁶ M. Heidegger: *Sein und Zeit*. Zweite Auflage, Halle, 1929. 42. és kl.

módusa. Így pl. beszélünk az ember valóságáról, de ezen túl van az embernek a saját egzisztenciája. Az a vizsgálat, amely az ember egzisztenciájára vonatkozik, kétségtelenül egy új metafizikát tételez föl, mégpedig nem ismeretelméleti, hanem ontológiai metafizikát. Ebben az új metafizikában nem a szellem szerkezetéből, nem az ember vagy a lélek, vagy a világ eszméjéből indulnak ki, hanem a létező lét strukturájának elemzéséből. Itt nem arról van szó, hogy az emberi szellemnek micsoda kategóriái, eszméi és posztulátumai vannak, hanem arról, hogy a létezőt és benne a létezést a létalapból folyó micsoda faktumok határozzák meg. Tehát a kategóriák, az eszmék, a posztulátumok és a logizmák helyébe lépnek az új n. egzisztenciáliák, azaz a létezés fundamentális határozományai.¹⁷

Hogy az egzisztencia alaptermészetét megérthessük, éles különbséget kell tennünk az Én egzisztenciája és a tárgyi dolgok léte vagy fennállása között. Az ismeretünk tárgyát tevő tárgyi dolgok és az Én egzisztenciája között semmiféle analógia nincsen. Azt a létfogalmat, amelyet mi a tárgyi dolgok szemléletéből nyerünk, egyáltalában nem szabad az egzisztáló Énre átruháznunk. A tárgyi lét és az egzisztáló Én léte között totális és minőségi különbség van. Pl. a lélek vagy akár a szellem fogalma, amelyet mi eddig akár a pszichológiában, akár a filozófiában használtunk, tulajdonképpen nem egyéb, mint a dologi létfogalom legdurvább formájának az egzisztenciális létre való átruházása. Ma ugyan azt vallja a pszichológia, hogy a régi szubsztanciális lélekfogalmat felváltotta az aktuális lélekfogalom, de mégis kísért a dolgoknak fent jelzett felesérelése. A természettudományok óriási befolyásának kell tulajdonítanunk, hogy egészen öntudatlanul az egész szellemi életet, az egzisztenciális Én létének kérdéseit a természettudományi dolgisított tárgyszemléletre építettük fel. A létező, mint egzisztenciális lét, egyes mozzanataiban vagy fázisaiban nem mutatja azt az egymásmellettséget, amelyet az adottságok világában szemlélhetünk. Az adott dolgok, mint pl. az ércék vagy a kémiai elemek egymástól függetlenül vannak egymás mellett, egymástól elválasztva vannak a gondolkozásra nézve. A létező Énnél egészen másképp áll a dolog. Itt egzisztálni mindenekelőtt azt jelenti, hogy „valamire“ nézve lenni, valamire nézni, valamely célból lenni, ezért az egzisztáló Én mindig „intencionális“ léttel bír. Hogy a tárgyi dolgok között bizonyos viszony kifejlődjék, valaminek közbe kell lépnie. Csak így jöhet létre a viszonyt létesítő kapcsolat. Más a lét-karaktere az egyiknek t. i. a dologi tárgyagnak, és más a másiknak, az egzisztáló Énnek.

Ha ezt a szempontot az Én és a Te viszonyára alkalmazzuk, azt kell mondanunk, hogy az Én egzisztenciája nem az önmagára való vonatkozásban, hanem a Te-hez való vonatkozásban áll. A filozófiában eddig a Descartes-féle „cogito ergo sum“ volt az emberi gondolkozás utolsó előfeltétele, mint amely semmiféle bizonyítást nem igényel. A magános Én, az igazi alanyiasított Én az a primér dátum, az az arkhimedesi pont, amelyből minden reflektálásnak ki kell indulnia. Az egész világ ennek a magános Énnek vetülete és jelensége. Ezzel szemben legújában

¹⁷ U. o.

Ebner Ferdinánd kimutatta, hogy a magános Én proton pseüdos, mert nem a magános Én az ősi, a primér dátum, amelyből a gondolkozásunknak ki kell indulnia. „Das Fürsichsein des Ichs... ist kein ursprüngliches Faktum.“ Az Ennek ugyanis nincs a Te-hez való viszonyától független léte. A magánosság nem az eredeti és lényeges állapota. A magános, önmagára néző Én egészen másodlagos. Eredménye egy aktusnak, amely által az Én magát a Te előtt lezárta. Az Én-nek a magános beszélgetéseiben mindig fel kell tételoznünk a Te-t, amelyre az Én hallgat, amellyel viszonyban van. Ezt a tényt látjuk pozitíve kifejezve az öntudat önmagától való megválásának és megkülönböztetésének tetteiben, az Én projekciójában. Ezért mondja Ebner, hogy az Én létezési alapja a Te-hez való viszonyában van.¹⁸ Feuerbach gondolata elevenedik meg előttünk, amely szerint az ember lényegé nem önmagában rejlik, hanem az embernek az emberekkel való egységében. Ezért a filozófia alapjában véve dialektika, a dialektika pedig az Én és a Te között folyó dialogus. Hegel a Te-től elvonja az Ént, pedig a valóságos Én épen a Te-hez való viszonyában van és lesz valósággá. Még a tárgyi adottság fogalma is csak a Te által közvetítetik számunkra. Csak az lesz számomra szubjektíve bizonyos valóság, amit más is lát, tapasztal és ismer. A más dolgokról való bizonyosságot számunkra a rajtunk kívül, de a velünk intencionális viszonyban lévő más emberek létezéséről való bizonyosság közvetíti. Ez a Te-re utaló létező, mert intencionális létező az egzisztenciális lét és ebben van a valóság első kifejezése. Csak az ebből kiinduló gondolkodás lehet helyes, csak az egzisztenciális gondolkodás lehet a létnek és a valóságnak megfelelő.

II.

6. §. Ráutalás a lét és valóság problémájára.

1. Ha a kutatás ma elérhető fokán sikerült valamennyire tisztázunk az egzisztenciális gondolkodás jelentését és strukturáját, az lesz a további feladatunk, hogy, mivel ez a gondolkodás épen a léthez és a valósághoz való sajátos viszonyában nyeri meg helyes értelmét, a lét és valóság viszonyában fogjuk össze kutatásaink és megállapításaink szétágazó szálaait és tisztázzuk a lét és valóság értelmét és viszonyát.

Vannak fogalmak és kifejezések, amelyeket az ember már régen használ. Velük közvetlen viszonyban érzi magát, mert hozzátartoznak tudatvilágához. Azt véli hogy ismeri is, amikor azonban felelnie kell jelentésükről, zavarba jön. Így vagyunk különösen a lét fogalmával, de így vagyunk a valósággal is.

Kétségtelen, hogy a lét és a valóság jelentésének „tisztázása“ csak relatív értelemben veendő. Azonban csak azért, mert a legáltalánosabb fogalmak közé tartoznak, tehát a jelentésük „tisztázása“ csak egészen relatív értelemben érhető el, egyáltalában nem szolgálhat okul arra, hogy elejtsük, vagy megelégedjünk a filozófiai köztudatban kialakult hagyományos jelentésükkel.

¹⁸ Ferdinand Ebner: *Das Wort und die geistigen Realitäten*. Pneumatologische Fragmente. Innsbruck 1921. 16. és kl.

A létre és a valóságra vonatkozó kérdéseket először Platon és Aristoteles kutatták. Amit ezek a nagyok elértek, többnyire csak az élt tovább a filozófiában, sokféle átfestésben és változatban egészen Hegelig. Heidegger találó megállapítása szerint a filozófiában görög hatás alatt kiképezték a létre vonatkozólag azt a dogmát, amely a lét értelme utáni kérdést nemcsak feleslegesnek nyilvánította, hanem elhanyagolását is szentesítette azzal az indokolással, hogy a lét a legáltalánosabb és a legüresebb fogalom, amely éppen ezért ellenáll minden meghatározási kísérletnek. Ennek a legáltalánosabb és éppen ezért definiálhatatlan fogalomnak nincs szüksége semmiféle definícióra. E szerint az általános vélekedés szerint mindenki használja azt, s ezzel már érti is, hogy mit jelent az önmagában. Ez a köztudatba átment felfogás alkalmas volt arra, hogy a létre vonatkozó mindennemű kérdést feleslegessé tegyen. A lét és valóság problémája az antik görög filozófiát nagy nyugtalan-ságban tartotta, de azután mindinkább elnémult minden reávonatkozó kérdés, annyira, hogy még ma is akadnak, akik módszeres hibát látnak annak csak a felvetésében is.¹⁹

Ezt a cinikus igénytelenséget a filozófiában nem tiszteljük és indokai előtt nem hajlunk meg. Nem tudunk megnyugodni abban, hogy a létet a középkori filozófiával egyszerűen „tránszcendens“-nek, vagy újabban Hegellel „unbestimmte Unmittelbare“-nak nyilvánítsuk és ezzel lezárjuk a reá vonatkozó további kérdés-feltevéseinket. Még ha arra az álláspontra is helyezkednék a filozófia, hogy a lét és valóság lényegében megfoghatatlan; vagy ha a lét és valóság jelentésének értelmezésében sem bízna és ettől sem várna eredményt, még akkor is fennáll az a kötelezettség, hogy ezeket a kifejezéseket, mint olyan „kifejezéseket“, amelyekkel folytonosan él, legalább terminológiailag tisztázza.

2. A lét és valóság problémájához az utat, a módszeres eljárást az egzisztenciális gondolkozás fogalmának tisztázása kellőleg előkészítette. Ha sikerült az embert, mint gondolkozó valót kimentenünk az eláltalánosított alanyiságából, ebből a semmitmondó magánosságából, akkor mint egzisztenciális valón át megnyílt az út előttünk a lét és a valóság helyes értelmezéséhez. Ennek az értelmezésnek azonban már kiindulási pontunknál fogva nyilvánvaló korlátozásai vannak. A filozófiai gondolkozásnak nincs más kiindulási pontja, mint maga az ember, mivel az embertől független létnek és valóságnak nincs megismerési és nincs gondolhatási lehetősége. A létet és a valóságot csak a képező, értékelő és cselekvő ember létezéséből és valóságából kiindulól, csak rajta keresztül és általa gondolhatjuk és ismerhetjük meg, tehát csak így értelmezhetjük.

Az ember pedig nem mint tárgy, nem mint adottság, nem mint pszichikai vagy fizikai lény jön itt tekintetbe, hanem mint egzisztáló való, mint „személy“, akiben nincsenek „egymásmellettiségek“, mint a tárgyi adottságokban, hanem vannak egymásután jelentkező aktusok, cselekvő „tettek“, intencionális vonások, amelyek az embert, mint egészet „közösségben lévőnek“, „világban lévőnek“, „időben

¹⁹ Heidegger: *Sein und Zeit*, i. m. 4. és kl.

lévőnek“, „gondban lévőnek“, tehát „létben lévőnek“ mutatják.

Egészen természetes, hogy a lét és a valóság strukturáját is ezeknek az egzisztenciális vonásoknak egységében kell látnunk. Nagy általánosságban ezek az egzisztenciáliák határozzák meg a léteket és a valóságot, de sohasem egymásmellettségükben, térbeli adottságukban, hanem aktuális idői egymásutániségükben.

3. Alapvető kérdés reánk nézve azonban nemcsak a lét és valóság jelentése, hanem a két jelentés egymáshoz való viszonya is. Mit jelent a lét a valóságra nézve és mit jelent a valóság a létre nézve? Hogyan határozható el e kettő egymástól?

E viszony megközelítésére sincs más mód, mint maga az egzisztenciális ember, úgyszólván mint utánpótló, mint értékelő és mint cselekvő Én, tehát mint olyan léttel bíró valóság és mint valósággal bíró lét, amely önmagában és önmaga természeténél fogva, mint „létező“, mint „egzisztencia“ nem szorul bizonyításra. Elismertetését egyrészt magában hordozza, másrészt intencionáltságánál fogva a más „egzisztenciális“ létezők részéről való elismertetése is biztosítva van. Ezt a viszonyt nem az Én létesíti, hanem csak felismeri. Felismerheti pedig az egzisztenciáltságánál fogva, mivel nem idegenül áll a léttel és a valósággal szemben, hanem hordozója, exponense a létnek és a valóságnak. Az Én a saját egzisztenciáltságánál fogva részes a lét és valóság viszonyában. Hegel azzal a gondolatával, hogy a tárgyi szellem az emberi Énben öntudatosul, mélyértelmű gondolatot fejezett ki, de spekulatív elvontságánál fogva hasznosítani nem tudta. Ha azonban az Énben az egzisztenciát ismerjük fel, ha egzisztenciális létezőnek nézzük, úgy előttünk ez a „tisztá“ logikai gondolat életteljessé válik és azt fogja jelenteni, hogy a tudattalan, „alvó“ lét az Én egzisztenciájában mint tudatos, „élő“ ismertetik meg, és a lét és valóság közötti viszony mint élő viszony derül ki.

Nézzünk hát szembe a lét és valóság jelentésével. Előbb a lét, azután a valóság jelentését kíséreljük meg legalább a ráutalás formájában „tisztázni“. Magától értetődik, hogy egyikről sem beszélhetünk a másiktól elkülönítetten, mert a létprobléma folytonosan a valóság problémájára és a valóság problémája a lét problémájára utal. A létből folyik a valóság és a valóságra nézve fennáll a lét, mint feltétel.

7. §. A lét problémája.

1. A léten a közfelfogás valami megfoghatatlan és határozatlan homályos háttérrel ért, amelyben az egyes dolgok, élőlények és világok el vannak helyezve. Ugyanez a közfelfogás egészen következetes abban, hogy a léteket, mint ilyen háttérrel bizonyos mértékig azonosítja az egyetemes tér szemléletével, amely ugyanígy körülfolyma a dolgokat és a világokat, a léthez hasonlóan egyetemes és mindent átfogó háttérrel alkot. A létnek erről a koncepciójáról valóban helyesen állapítja meg a filozófiai köztudat, hogy meghatározhatatlan és magától értetődő, mert, aki használja, ezzel már érti is. Érti a saját naiv realizmusának álláspontjáról, bár az álláspontja kritikailag már lehetetlenné vált.

Ez a dologiasított lét és a neki megfelelő gondolkozásmód természetesen kizár minden értelmezési lehetőséget, mert amint megkötötte, objektivizálta, tárgyiasította a létet magát, úgy a fogalmát is annyira megcsontosította, hogy a valósággal és az emberi egzisztenciával való összefüggésének minden szálát is elvágta. Nincs ennek a létnek és lét-fogalomnak egyetlenegy dinámikus pontja sem, ahonnan megközelelhető lenne.

Ez a dologiasított lét annyira magában van, annyira „magánvaló lét,” hogy merőben független a létező Entől, amellyel úgy áll szemben, mint valami óriási keleti sziklafal, amelybe az ember belekarcolja a maga elmosódó ábráit, vagy amelyet egyes pontjain megvisel az idő, ő azonban rendületlenül áll és közömbösen mered reá az előtte elvonuló életre és eseményeire. Vagy pedig vetítívászon, amelyen nyom nélkül suhannak át az idő képei, amelyek szakadatlanul megújulnak és változnak, de maga a lét tétlen megadással és részvét nélkül túri el az emberi élet eseményeinek árnyékait. Ez a dologiasított lét továbbá annyira általános, sőt az általánosságok között annyira a legáltalánosabb, hogy nincs nálanál sem nagyobb fogalom, amelyből értelmezni, sem kisebb, amellyel ábrázolni lehetne. Szemlélni sem lehet sem intuícióval, sem szellemi szemléléssel, még a fantázia hasonlításával sem, mert nincs kép, amely meg tudná fogni és utána tudna menni. Vagy ha bizonyos sejtelemmel szemlélhető is, képe annyira elmosódó, hogy egészen a sötét homályba vész. Ezzel a létfelfogással szemben egészen tehetetlenül állunk.

2. Nem visz közelebb a lét felfogásához, ha a létben valami ismeretlen eredetű fizikai életáramlást látunk, amely mint valami esszenciális materia, vagy mint valami immateriális esszencia hullámozgatja át minden létezőnek organizmusán. Ez a kép azonban, amely rögzíteni akarja a létet, már szerencsésebb, de ez is olyan képzeteket rejt magában, amelyek a lét jelentését megrontják és lehetetlenné teszik. Ebben a felfogásban kifogásolnunk kell mindenekelőtt azt, hogy a kritikailag lehetetlenné vált naturálizmusnak kifejezője, mégpedig főképp annak a természettudományi biologizmusnak, amelynek filozófiai képviselőjét Bergsonban kell látnunk, akinek metafizikáját legáltalában biológiai metafizikának nevezhetnők el.

Ez a felfogás tehát osztozkodik mindazokban a fogyatékoságokban, amelyek a naturálisztikus gondolkozáshoz tapadnak. A lét objektiv adottság, még ha életáramlásnak is, vagy „teremtő fejlődésnek” is nevezzük. Ennek a gondolkozásnak megfelelő lét a „természet” kategóriájában van körülhatárolva, bezárva, tehát egyetemes értelemben nem lehet létnek nevezni, hanem csak egészen szűk értelemben „természeti létnek”. Ez a természeti lét pedig olyan sajátosságokat rejt magában, amelyeknél fogva a lét más nyilvánulásaitól idegen. Igaz, hogy ez a tény nem okoz gondot ennek a naturálisztikus gondolkozásnak, mert a természeti létén kívül más létformát úgysem ismer el, illetőleg minden létformát a természeti létformához tartozónak vész.

A létnek ez a felfogása is megközelíthetetlen, ugyanazoknál az okoknál fogva, amelyek az egzisztenciális gondolkozáson kívül minden

gondolkozást megbénítanak. Nem tudja áthidalni az ismerő alany és az így felfogott lét közötti viszonyt. Az ismerő alany ugyanis ebben a felfogásban is, mint valami pontnyi tény áll szemben ezzel az egyetemes áramlással. Nem tudja a kettő közötti viszonyt helyreállítani, mert az ember ugyan beletartozik az ugyanazon életáramlásba, de mint ismerő és gondolkozó alany csak alany marad, vonatkozások nélkül. Ugyanez az eset az alannyal szembesített léttel, mint életáramlással, amely pusztá és üres feltevés marad, még abban a legmagasabb metafizikai formájában is, amint az a Driesch vitalizmusában jelentkezik.

A lét értelmezéséhez ez a naturálistikus felfogás sem nyújt semmiféle elfogadható kapcsolópontot.

3. A lét problémájának megragadására Heidegger Mártonon és az ugyanazon szellemben gondolkozó filozófusokon kívül az ideálistikus gondolkozás irányában Bauch Bruno, naturálistikus irányban pedig Driesch Hans tettek legnagyobb szabású kísérletet. Fogjuk össze a probléma szálait először a Bauch, azután a Driesch koncepciójában.

Bauch az ideálistikus hívének vallja magát, azonban a lét és a valóság értelmezésében elutasítja magától a szubjektív tudat-ideálistizmust.²⁰ Bauch szerint a helyesen értelmezett ideálistizmus ugyan a tudat ideáiból indul ki, de nem a tudatra, hanem az ideákra helyezi a főszólyt. Ideán pedig érti a valóságnak azt az ősi kifejezési formáját, amelynek tartalma magának a létező valóságnak tartalma és amelyről a tudatnak tudomása van. A tudat ugyanis épen a valósággal létező dolognak tudata. A tudat és a létező dolog kölcsönösen feltételezik egymást.

Kritikai kiindulási pontja mutatja az ideálistikus gondolkozót. Úgy találja, hogy a modern metafizika részéről csak divatos kísérletezés az a törekvés, amely fel akarja eleveníteni a régi ontológiai metafizikát. Helyesebb lenne inkább az igazi Onto-Logikának elmélyítése. Ennek feladatát pedig abban az egyesített ismeretkritikai és metafizikai problémában látja, amely a tudás és a tárgya közötti viszonyt foglalja magában. Vallja, hogy a tudás tárgyának tárgyasságát nem az a filozófia biztosítja, amelyik függetleníti a tárgyat a szubjektumtól, hanem az, amelyik fel tudja mutatni e kettő egységének feltételeit. A tudás és tárgya ugyanis nem esnek egybe, de nem is esnek szét. Ha összeesnének, a tárgy feloldódnék az én tudásomban, úgy a tudásnak nem lenne tárgya, ennél fogva nem lenne tudás. Ha pedig szétesnének,

²⁰ Nemcsak általában az ideálistizmus, hanem egyenesen a „német ideálistizmus“ hívének vallja magát, és nemcsak megőrizni akarja azt, hanem természetesen tovább is akarja vinni. Nagyon élesen támadja azokat, akik az ideálistizmus esődjéről beszélnek és akik azt kritikai ostrom alatt tartják. „Groteszk félreértéseknek“ nevezi ezeket a kritikákat, amelyekben „az értetlenség, mind tartalmi, mind formai tekintetben, egyenesen botrányos méreteket öltött.“ Sajnos, hogy az ideálistizmus elleni kritikákat csak fölényes ítéletével sujtja, de megfelelő ellenkritikára nem méltatja. *Deutsche Systematische Philosophie nach ihrem Gestalten*. Hrg.: H. Schwarz. Unter Mitwirkung Johannes Volkelt, Hans Driesch, Bruno Bauch, H. Schwarz, R. Honigswald, N. Hartmann, Berlin, 1931. (A felsorolt nevek saját maguk adják elő saját filozófiai rendszerüket.) — L. Bauch-ét 227–279. l. Lásd az idézett helyre vonatkozólag 229. l. az 1. számú jegyzetet.

úgy az én tudásom a tárgyat soha el nem érhetné, tehát épenúgy tárgy-talan lenne, ennél fogva épenúgy nem lenne tudás, mint az előbbi esetben. „Mivelhogy a tudás és a tárgy sem teljesen össze nem eshetnek, sem teljesen szét nem szakadhatnak, tehát hogy a tárgy a tudás tárgya is lehessen, a kettő között feszültségi viszonyoknak kell fennállania. Ez azt jelenti, hogy maga a tárgy pedig sem teljes függetlenségében, sem teljes abszolutságában fenn nem állhat“. A tárgy magában és a tudás tárgya ugyanazon feltételek alatt állanak, ezért a tárgy tudatos, a tudás pedig tárgyas. Ugyanez áll az aktív tudásról, az ismeretről. A tudásnak és az ismeretnek alapja maga az igazság, ennél fogva az igazság a valóságnak a létesítő, lehetségesítő feltétele és alapja.²¹ Beszélhetünk tehát igazságfundamentumról, mivel az igazság fundálja a tárgyakat; sőt a tárgyak maguk is az igazság által létesített vonatkozások. Mivel pedig a valóságot az így értelmezett tárgyak alkotják, a valóság pedig a lét nyilatkozata, ennél fogva a lét sem fixirozott helytállás, hanem a folytonos vonatkozások aktivitásában áll. A létnek tehát nem ontológiai, hanem logikai határozmányai vannak, ennél fogva a létről csak mint logikai jelentésről beszélhetünk.²²

4. Korunk másik nagy filozófusa, aki különösen nagy érdeklődéssel fordul metafizikai kérdésekhez és akit kiválóképpen foglalkoztat a lét problémája, Driesch Hans. Dolgozatunk korlátozott terjedelme miatt nem foglalkozhatunk a Driesch nagyszabású metafizikájával abban az arányban, amint azt megérdemelné. Ezért csak a lét problémájára vonatkozó eredményeit közöljük.

Bauch ideálistikus metafizikájával szemben Driesch naturálistikus oldalon halad és „induktív metafizikát“ igyekszik alkotni. Az induktív jelzöt nem a pusztá felsorolás értelmében veszi, hanem az indukción érti az alapok megadott következményeinek megragadását. A metafizikának tekintetbe kell vennie a szaktudományok által felölelt egész tapasztalatot, mint a metafizikai alapok következményeit, hogy elérje az egész tudást, amely *egy* és amely felöleli az egész létező valóságot.²³

Filozófiájának egyik alkotórésze az „Ordnungslehre“, amelyet logikájának nevezhetünk, a másik pedig a „Wirklichkeitslehre“, amelyet a metafizikájának nevezhetünk. Az Én által birtokolt egész tudás logikus, azaz rendezett, mert maga a valóság is, amelyre vonatkozik, rendezett. Az Én által birtokolt egész valóság a rendezettség jelével érvényesül („mit Ordnungszeichen durchsetzt“).²⁴ A valóság vitális rendtől áthatott lét. Ezért a valóságban a rendszereknek egész sorát találhatjuk fel: 1. a tér-rendszerben, 2. az anyag-rendszert, amely mozgásokat végez és eredményezi 3. az idő-rendszert, mint a mozgások és változások egymásutániságát, amelyben érvényesül 4. a kauzálitás-rendszer és ezek felett 5. a vitális-rendszer, amely, mint új kauzálitás-

²¹ I. m. 235. és kl.

²² I. m. 236. és kl.

²³ Driesch, H.: *Wirklichkeitslehre*. III. Aufl. 1930 Vorwort.

²⁴ Driesch, H.: *Ordnungslehre*. Zweites und drittes Tausend. Neue verbesserte und grossenteils umgearbeitete Auflage, 1923. 21. l.

faj, mint „ganzmachende Kausalitätsart“ érvényesül.

Ha a Driesch rendkívül gazdag tartalmú metafizikáját végig-gondoljunk, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy vitalizmusának megfelelően léten érti a valóság különböző rendszereit átható, teljességrevívó, az Egészet létesítő ama tendenciát, azt az ágenst, amelyet Aristoteles az entelecheia névvel jelez. Az entelecheia, mint a lét elve, nemcsak az egyéni lét biológiájában irányítja a keletkezést és a fejlődést, hanem az egyéni lét feletti létben is az Egészet létesítő és meghatározó szerepet viszi.

Ezzel a vitalizmust kiterjesztette Driesch az orgánikus élet határain túl a szellemi élet területére is, de viszont a szellemiséget bevonta a természeti élet körébe. Ennélfogva Driesch nem is ismer más létet, csupán természeti létet.

5. Négy típusát mutattuk be a létfelfogásnak. Az első kettő inkább az általános köztudatban él, azonban filozófiai előítéletnek is tekinthető. A második kettő pedig a még uralkodó ideálisztikus és naturalisztikus gondolkozás jellemző példája. Mégis mind a kettőn megérzik már az egzisztenciális gondolkozás hatása, amennyiben a létet már nem a térbeli egymásmellettségben, hanem az idői egymásutániségben igyekszik felfogni. Azonkívül mind a kettő sejteti a lét intencionáltságát. Azonban a Bauch és a Driesch létkonceptiója kritikai szempontból mégsem egyenlő értékű. Bauch kritikailag világosan látja, hogy a létproblema tisztázásának egyetlen lehetséges kiindulási pontja csak az emberi Én lehet, bár még mindig a pusztá alanyi mivoltában nézi is az Ént. Drieschnél ellenben még mindig kísért a naiv-realizmus, amennyiben lehetségesek tartja induktív tapasztalati uton ragadni meg az Én-től független valóságot. Pedig a létproblema megragadásának és tisztázásának egyetlen lehetséges elve csak az emberi egzisztencia lehet, mert a lét csak a létező, az egzisztencia létében érhető el. Ezt olyan axiómának tekinthetjük, amelyet folytonosan szem előtt kell tartanunk, valahányszor a lét problémájáról beszélünk. Egy másik elv pedig, amelyet a létproblema tisztázásánál használnunk kell, az a gondolat, hogy a létet nem szabad mennyiségi szempontból nézni, hanem csak minőségi szempontból. A létnek mennyiségi szempontból való szemlélete és elemzése nem visz közelebb a jelentéséhez.

Ha már most ezeket a kritikai elveket a lét értelmezésére alkalmazzuk, mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy az egész emberben, mint egzisztenciában, mint létezőben lévő lét a létgondban lesz megfoghatóvá. Ezt tanultuk Kierkegaardtól és az ő nyomán Heideggertől. A gond az a szituáció az Én számára, amelyben a lét megragadhatóvá válik. Vagy ha a gondot a legélesebb formájában vesszük, akkor azt mondjuk, hogy a lét a „veszélyeztettségben“ válik megragadhatóvá. A „veszélyezett létezőben“ tér a lét önmagára és gondolja s ismeri meg magát.

A veszélyeztettségből folyó gond az a kijelölhető határ, amelyen belül a lét megfoghatóvá válik. A fenyegető veszélytől okozott gondban történik meg a létezőnek olyan önösszeszedése, amelynek következtében a lét annyira konkrétá válik, hogy a gondolkozó Én szembenéz-

het azzal. A fenyegető veszéllyel szemben a létező állítja magát és ezzel megmutatja a lét aktivitását, azt a jellemző vonását, amelyben először dereng fel előttünk a lét jelentése. Az önfenntartás ténye, amely minden létezőnek alapvető indoka, ismét csak a veszélyeztettség gondjában élő létező gondolatával nyer megfogható értelmet. Az önfenntartásnak csak akkor van értelme, ha az önfenntartás akadályozva van, ahol tehát az önmagát fenntartó, az önmagát állító létező felveszi a harcot, hogy új meg új és meg nem szűnő aktivitásba vigye át és biztosítsa azt a valamit, azt a tartalmat, amely a létezéséből folyó sajátja.

Az egzisztenciális gondolkodás a gondban lévő, a veszély határai között megragadható létezőben a létnek következő mozzanatait ismeri fel: *a)* A létezőben megragadott lét csupa aktivitás; *b)* az aktiv létnek megvannak a saját lét-formái; *c)* a létformák a feszültségben jelentkeznek; *d)* a létfeszültség viszonyt jelent; *e)* a létviszony kétoldalú: az Egésszel és a Résszel szemben; *f)* a lét az Egésszel szemben, mint Rész jelentkezik; *g)* a lét a Résszel szemben, mint Egész jelentkezik; *h)* a Részben jelentkező lét, mint létező: az ember; *i)* az Egészben jelentkező lét, mint létező: a világ. A létező létnek ezekben a mozzanataiban fejezhetjük ki a metafizika ama problémáit, amelyeket egybefogva a lét problémájának mondhatunk.

Az egzisztenciális analízis az a módszer, amely alkalmas és képes ezeket a mozzanatokot analitikus úton úgy ismertetni meg, hogy azután a feltárt adatokból szintetikus úton megszerkeszthető legyen a lét és a valóság filozófiai képe, bár sohasem a befejezettség, a „vera imago mundi“ igényével.

A felsorolt mozzanatok már magukban alkalmasak arra, hogy a lét jelentését megragadhatóvá tegyék az egzisztenciából kiinduló és az egzisztenciában élő gondolkozásra nézve. Ezeknek a mozzanatoknak a megragadásával többé-kevésbé már képesek vagyunk a lét jelentését kifejezni.

A lét úgy, amint a létező emberben megjelenik, csupa aktivitás, szakadatlan önállítás. Az aktivitás lehet cselekvés, de lehet változás vagy történés is, de lehet fejlődés, kifejlés és lehet mozgás, bár a létnek különböző jegyeivel. Ezek a létjegyek rávezetnek a különböző létformákra, amelyeknek nagy gazdagságában áll a lét határtalansága az kimeríthetetlensége. Ezeket a létformákat sem szabad azonban álló, megállapodott, kötött, leszegzett objektivitásoknak venni. A létformák sajátosságát, mondhatnám az egyéniségét a bennük lévő feszültség adja meg, amely a létformákat szakadatlanul újból alkotja. A létformák azonban nem maradnak egymástól függetlenül önmagukban, hanem a bennük ható feszültség, mint folytonosan ható mozzanat közöttük viszonyokat létesít. Viszonyba állítja a Részeket az Egésszel és az Egészet a Részekkel. Minden létformában és minden létforma között fennálló feszültség folytonosan teremti ezeket a viszonyokat. Minden Rész az Egészre és az Egész mindig a Részekre utal, az említett feszültségnél fogva. A Részben jelentkező létet mi a szellemi létezőben, az emberben, az Egészben jelentkező létet pedig a természeti

létezőben, a világban ismerjük meg. Azonban mint az ember, úgy a világ sem valami befejezett adottság, hanem szakadatlanul élő, ható, kifejlődő és aktív létezik a legnagyobb teljességet kifejező jelentése.

A lét tehát nem az örökre megállapodott, kialakult, objektív háttér, nem az az egyetemes világtér, amelyben a létező egyesek el vannak helyezve; de nem is természeti életár, amely átömlik a létezők seregén; még csak nem is valami titokzatos szubsztancia, amely a vitalizmus entelecheia-jában nyer kifejezést; de nem is csak logikai jelentés, amelyet az igazság által létesített vonatkozások alkotnak.

Ha a fent megállapított mozzanatokot tekintetbe vesszük, úgy kimondhatjuk, hogy a létezőben megismerhető lét az az egyetemes aktivitás, amely mindennek kezdete, alapja és végső értelme. A lét, mint ősi aktivitás adja a mindenségnek azt a belső dialektikát, amelyben és amely által a mindenség, mint Egész és mint Rész fenntartja magát. Ebben a lét-dialektikában van minden való önfenntartásának alapja és lehetségesítő feltétele.

És ezzel eljutottunk a létproblemával kapcsolatos amaz utolsó megállapításunkhoz, amely már átvisz a valóság problémájára: *ha a lét amaz ősi aktivitás, amelyben a mindenség állítja magát, úgy ennek az ősi aktivitásnak, vagy önállításnak tartalmát amaz ősatad ad, amelyet a filozófia mindenha valóságnak nevezett.*

8. §. A valóság problémája.

1. A valóság problémájának beállítása és a relatív értelemben vett „tisztázása“ a lét problémájának beállítása után már kevesebb nehézséggel jár. Ezt annál inkább elmondhatjuk, mert hiszen a létproblema kutatása kapcsán már eljutottunk arra a tételünkre, amely szerint a valóság az az ősatad, amely az ősi aktivitásnak, a mindenség önállításának tartalmát ad. A lét és a valóság jelentése tehát egymásra utalnak épenúgy, mint a forma és a tartalom, amelyek ugyan megkülönböztethetők, de egymástól el nem szakíthatók. Iskolás nyelven tehát azt mondhatjuk, hogy a lét a valóság formai oldala, a valóság pedig a lét tartalmi tekintete. A lét ugyanis mindig valami valóban állítja magát, tehát minden lét valóságos, mert való tartalommal bír; mint-hogy a valóság mindig létezőben jelenik meg, a valóság mindig lét-jeggel bír.

A valóságot megközelíteni ismét csak az egzisztenciából kiindulólag s csak az egzisztenciában lehet épenúgy, mint a létet. Amint a lét több, mint a létező, bár minőségében ugyanaz, épenúgy a valóság is több, mint a való létező, de minőségében is és mennyiségében is. Mégis a valóság megközelítésére nincs más módunk, mint maga az ember, a létező, az egzisztencia.

A valóság önmagában épenúgy elérhetetlen, mint a lét. Nem elég ehhez semmiféle emberi funkció, még a tapasztalat sem, ha a valóságot az emberi egzisztenciától függetlenül vesszük. A valóság sem az értelemben, sem az észben, sem a cselekvő akaratba, vagy a másító képzeletbe, de még ezek összességébe, a tapasztalatba sem fér bele. Ezek

közül egyiknek sincs hozzá elég átfogó ereje, mert a valóság mennyiségi és minőségi szempontból rendkívül sokféle és gazdag. A valóság a legnagyobb filozófiai világkép horizontjánál is mindig nagyobb, annak legnagyobb méretein is túlómlik épen úgy, amint azt Rickert útján tudjuk, a valóság legkisebb része sem érhető el, mert a legkisebben is túl van a még kisebb. A megváltozott filozófiai szituációt épen az mutatja, hogy ma nem tudunk megállapodni a valóság egy zárt fogalmi körénél, mivel tudjuk, hogy a zárt fogalmi valóság a valósághoz képest olyan, mint a botánikai gyűjteménybe nyomtatott és szárított növényvilág az erdők és a mezők végtelen gazdagságú és buja tenyészetű növényvilágához képest.

De ha a valóság oly végtelen sokféleséget és gazdagságot mutat, akkor hogyan lehetséges az ember, ezt a konkrét existenciát a valósághoz vezető út kiindulási pontjául választani, hogyan lehetséges a valóságot az emberi existenciából megközelíteni? Existenciális gondolkodásunk alapján könnyű megadni erre a kérdésre a feleletet. Az ember ugyanis a valósággal nem úgy áll szemben, mint az elvont pusztá alany állítmányainak a sokféleségével, hanem mielőtt szembe-sítené magát a valóság sokféleségével, előbb beletartozik a valóságba, ömaga ugyanannak a valóságnak az alkotórésze. Az ember ugyanis, mint Heimann Fritz mondja, a valóság életviszonylataiba horgonyozott organizmus.²⁵ Az ember fizikailag, pszichikailag, logikailag teljes megfelelést mutat a végtelen valósággal. Az ember, ez a megfogható és tudatosítható existencia a valóság szakadatlan áramlásában és alakulásában jelentkező sajátosságok részese. Az ember mielőtt utánképezné, értékelné és cselekvőleg alakítaná a valóságot, előbb elfogadja azt a saját létében.

2. Existenciális gondolkodásunk szerint az ember, a létező, mint *egész* ember tartozik bele a valóságba és mint *egész* ember szembesíti magát a valósággal. Az embernek megkülönböztető, sajátos metafizikai jegye, mint különös létformának jegye, ebben a titokzatos természetében van, hogy képes megtörni, megszakítani a valósággal való folytonosságát és egységét. Kierkegaard nagyszerű felismerése szerint, mint egyes, mint személy logikai ugrással ki tudja emelni önmagát, saját logikai önerejénél fogva szembesülni tud a valósággal.

A valóság és az ember ugyanazon strukturális alkatánál fogva lesz a valóság problémája az ember által megragadhatóvá. Az ember ugyanazt a strukturát ismeri fel a valóságban, amelyet önmagában feltalál. Ennek az azonos strukturának egyes rétegei: a fizikai-érzéki való, a pszichikai való és a jelentő, vagy logikai való. A valóság, mint a lét élő és ható tartalma, a vele azonos Én életében, mint

a) fizikai-érzéki hatások összessége jelenik meg úgy, amint ezeket a létezési mechanizmus felveszi és közvetíti;

b) mivel a valóság nem merül ki az érzékelhető világban, hanem van a valóságnak pszichikai rétege is, amely az emberi existenciában a pszichozisok végtelen gazdagságával jelentkezik, ennél fogva

²⁵ Heinemann: *Neue Wege der Philosophie*, i. m. 6. l.

beszélünk kell a pszichikai valóságról is, amely a fizikai-érzéki hatásokkal együtt alkotja a tapasztalati világot;

c) de ezeken is túl és felül a szellemi természetű logikai jelentések gazdag sorával találjuk szemben magunkat, amelyek a logikai valóságot alkotják.

A valóság egyes rétegeit azonban nem szabad úgy szemlélnünk, mintha egymásba lennének fundálva, mintha csak ugyanazt a tartalmat fejeznék ki mindenik réteg, bár mindig szellemibb és szintétikusabb módon. A fizikai-érzéki valóságon túl van a pszichikai valóság, amely ugyan szellemiesíti és egységesíti az érzéki réteg adatait vagy tapasztalatait, de ugyanakkor van már a pszichikai valóságban olyan novum, mely a valóság új színét, minőségileg más rétegét fejezi ki; valamint a jelentő, vagy logikai valóság is szellemiesíti és még magasabb egységbe fogja a pszichikai réteg adatait, de ismét csak foglal magában olyan novumot, mely nemcsak mennyiségi többletet, de minőségi mást is fejez ki, pl. a kategoriákban, a posztulátumokban vagy főképpen az értékeszmékben.

Mivel a valóságban a lét beteljesedéséről van szó, ennél fogva a beteljesedés foka szerint beszélhetünk érzéki, pszichikai és szellemi létről, az érzéki, pszichikai és szellemi vagy logikai valóságnak megfelelően. Mindenesetre a lét legmagasabb csúcsa a szellemiség, mert a valóság-tartalom itt fejlik ki legtisztábban, azonban a megismerhető világon belül még itt sem tud elszakadni a lelki valóságtól és ennek természeti alapjától, a fizikai-érzéki világtól. Az a kiváltsága azonban megvan a szellemiségnek, hogy uralkodni tud a fizikai-érzéki és pszichikai valóságon.

Dr. Tavaszy Sándor.

Cochsel Octavian gyulafehérvári éremvéső.

(1742—1750.)

Az emlékéremkészítés Magyarországon a XVIII. század folyamán s annak is különösen a második felében érte el a mélypontot. Amilyen gazdag sorozatokat tudunk felmutatni emlékéremeinkből a XVI—XVII. sz. folyamán Körmöcbányáról és a XVIII. sz. elején Gyulafehérvárról, époly mértékű a csökkenés a század második felében. Ennek a sajátos ténynek okát abban a körülményben kell keresnünk, hogy 1712-ben Bécsben újjászervezték a főpénzverő hivaltalt s melléje felállították a Graveurakademiát, amelyik megfelelő módon képzett vésnökökkel látta el mind a bécsi, mind a magyarországi és az összes tartományi pénzverdét. Ez pedig azt eredményezte, hogy a kisebb tartományi pénzverők nem vehették fel a versenyt azzal a művészileg és technikailag kitűnően felszerelt bécsi főpénzverővel, amely szakadatlan láncolatban a kitűnő medailleuröknek egész sorát tudja felmutatni. Ezzel szemben a többi verde csak átmeneti állomás lett a vésnökök számára. Ezek közül egyik-másik csak alig pár évet töltött akár a körmöci, akár a gyulafehérvári pénzverdében. A mondottakat figyelembevéve, könnyen érthetővé válik, hogy minden éremszükségletet Bécs elégitett ki s a magyar pénzverdékben csak alkalmasszerűleg kiverésre került néhány emlékéremről beszélhetünk ebben az időben. Annál inkább meg kell becsülnünk tehát azt a keveset, ami a sanyarú viszonyok mellett mégis található. A következőkben egy olyan névvel gyarapítjuk a magyarországi verdékben működött vésnökök számát, aki a pénzveréshez szükséges verőtövek kötelességszerű készítésén kívül érmeke acélba vésésével is foglalkozott.

Tudvalevő dolog, hogy az erdélyi fejedelmek korában számos pénzverde működött Erdély területén. Ezek között¹ meglehetősen élénk tevékenységet fejtett ki a gyulafehérvári is 1610—21, valamint 1640—87 között. Amikor Erdély a Habsburgok uralma alá került, a pénzverést egyideig úgyszólván teljesen Szeben bonyolította le Erdély területén. A szebeni pénzverde működése csak 1713 körül szűnt meg s engedte át helyét a gyulafehérvárinak, amelyet III. Károly ezidőben szervezetetett újra Franz Leopold Kropf pénzverőmester vezetése alatt.² Mindjárt működése elején a verde kitűnő vésnököt kapott Hoffmann Károly József személyében, akitől az Erdélyre vonat-

¹ V. ö. A. Resch: *Siebenbürgische Münzen und Medaillen*. Hermannstadt 1901.

² Mittheilungen des Clubs der Münz- und Medaillenfreunde in Wien, 1891. 171. l.

kozó emlékérmeknek egész sora ismeretes. A XVIII. sz. folyamán rajta kívül még 16 vésnök nevét ismerjük a gyulafehérvári verdéből, kik közül néhányan egy-egy emlékérmét is készítettek, a többi viszont kizárólag csak a pénzveréshez szükséges bélyegzők és stanzák vésésével foglalkozott. Ezek között a vésnökök között foglalt helyet Cochsel Octavian is, aki kimutathatólag az 1742—50. közötti években dolgozott a gyulafehérvári pénzverdében.

Cochsel Octavian családja ismert nevű bécsi ötvöscsalád volt. Hasonnevű apja az egykorú bécsi forrásokban gyakran szerepel a XVIII. sz. elején.³ A mi Cochselünk 1700-ban született⁴ és a vésnöki pályára készülvén, a bécsi Graveurakademiára iratkozott be. Életének további folyását a bécsi volt udvari levéltárból a Fialától közölt levéltári adatok alapján állíthatjuk össze.⁵ Az akadémián az intézet egyik szervezőjének s jónevű mesterének, Antonio Gennaronak, tanítványa lett, s mint ennek negyedik tanítványát 1734. nov. 4-én két évi próbaidőre évi 100 forint fizetéssel veszik fel vésnöktanoncnak. Ebben a minőségben kétszeri megújítással (1737. VII. 20. és 1739. VII. 1.) 1739. végéig maradt, tovább is a bécsi pénzverőben dolgozva, mint „Münz Graveur Kunst Scholar“ és 1741. májusában már 150 forint fizetése volt. Erre az időre esik első medailleuri tevékenysége is: 1741. május 26-án a bécsi török követség részére készített „Blumenmedaille“ honoráriuma fejében 6 dukátot kapott. Az éremről később lesz bővebben szó.

1742. május 30-án kerül Magyarországra, ahol a gyulafehérvári pénzverdében nyerte el az éremvésnöki állást évi 400 forinttal. Fizetését 1747. okt. 2-án 500 forintra emelték fel azzal a kikötéssel, hogy valakit a kincstár megterhelése nélkül úgy kell kitanítania, hogy ez őt szükség esetén a vésnöki teendőkhöz azonnal helyettesíthesse. Az utolsó híradás Cochselről 1750-ből ismeretes, amikor hivatalosan jelentik okt. 17-én bekövetkezett halálát. Tizenhatéves vésnöki tevékenységének tehát éppen a felét töltötte Gyulafehérvárott.

Medailleuri munkásságának első nyoma tehát 1741-ből maradt fenn a bécsi török követség részére készített emlékéremmel kapcsolatban. Az erre vonatkozó egykorú (1741. V. 26.) forrás különben a következőket mondja:⁶

„Esz seyndt dem allhiesigen Münz Graveur Kunst Scholarn Octavian Cochsel die wegen *eines von den Türchischen Groszpottschaffter gefertigten Blumen metallien-Stock* abgereichte sechs Species-Duccaten hiemit passiret, wie auch ihme in Ansehung seines bey ausarbeitung der Huldigungsmetalien, und auswurffpfenning bezeugt besondern fleisses, von der zeit, als die von ihme genossene jährl. 100 fl. aufgeheret haben, auf drey Jahr lang jährl. ein Hundert und fünfzig Gulden bezahlen“ etc.

³ *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*, 8717. és 13228. regesták például.

⁴ Thieme—Becker: *Allgemeines Künstlerlexikon*, VII. 150. l.

⁵ *Katalog der Münzen- und Medaillen-Stempel-Sammlung*. Wien, 1902.

I—IV.

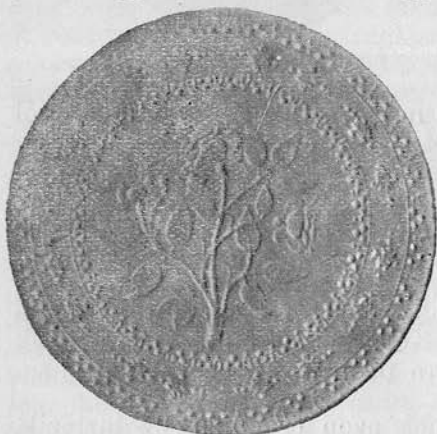
⁶ *Stempelsammlung*, IV. 1218. l.

Vagyis nemcsak arról van szó, hogy pénzt kap az említett érem elkészítéséért, hanem még külön kiemelik a szorgalmát, melyet a hódolati érem és a hódolás alkalmával a nép közé szórás céljából készült jetonok készítésénél fejtett ki. E két utóbbi érem közül az első nem más, mint a bécsieknek 1740. nov. 21-én Mária Terézia előtti hódolata emlékét őrző medaillon, csak hogy nem Cochsel, hanem Becker Fülöp Keresztély bécsi éremművész nevével szignálva, a másik pedig az ugyanezen alkalomból kiszórásra került jeton szintén nem az ő, hanem a Gennaro műve. Mindkettőnek eredeti verőtüvei a bécsi főpénzverő hivatal gyűjteményében vannak jelenleg is.⁷ Ezek tehát még nem Cochsel művei. Cochsel csak a kidolgozásnál, a technikai munkáknál stb. működhetett közre, viszont, hogy legalább ennyiben csakugyan volt neki is része az érme kivitelezésénél, igazolja az az adat is, hogy Gennaro a jetonok elkészítése alkalmából külön fizetést kért maga és segítőitársai részére,⁸ akik közé kétségtelenül Cochsel is odatartozott.

Cochsel első műve tehát az 1741-i díszes emlékérem a török nagykövetség részére. Az érem előlapjának eredeti verőtövét ugyan csak a bécsi főpénzverő verő gyűjteménye őrzi.

1. E) Az érem felületén három koncentrikus kör halad végig s osztja három mezőre az érmet. A külső körgyűrűben pontokból s U alakú ornamensből összeállított díszítés vonul végig, a másodikban liliomok vannak elhelyezve, a belső gyűrű szélén teljesen a külsőhöz hasonló díszítő elemek. Középen rózság három virággal.

H) Teljesen hasonló ornamentika, de középen szegfű van elhelyezve ugyancsak három virággal.

Wien, Münzkabinett, ezüst, 58 mm.

Stempelsammlung II. 881. sz. (előlap).

Az érmen semmi felirat, még mesterjelzés sincs. A csupán növényi és ornamentális elemekből álló térkitöltést érthetővé teszi a mohamedán vallás minden figurális ábrázolást tiltó rendelkezése.

⁷ *Stempelsammlung*, II. 779. és 780. sz. 240. l.

⁸ Ugyanott jegyzetben.

Mivel Cochselnek a fentebbiekben éremművészeti tevékenysége mind okmányilag, mind tényleges emlékkel is be van igazolva, nem lehet kétséges, hogy az ő nevével kell összefüggésbe hoznunk azt a két CO, illetve OC monogrammal szignált érmet is, melyek a XVIII. sz. közepén magyarországi s épen a gyulafehérvári verdéből kerültek ki. Közülük az egyik keresztelési emlékérem.

2. E) Krisztus születésének jelenete. A kis Jézus körül Szűz Mária és Szent József, valamint egy térdelő s kezeit mellén összetevő angyal helyezkednek el. Fölöttük két szárnyas puttó repked, a háttérrel jászol alkotja s két ökörnek feje is látható. Fent szalagon: GLORIA IN EXCELSO DEO. Alul bal sarokban OC szignatura.

H) Krisztus keresztelése a Jordánban Keresztelő János által. Balra a háttérben két férfi, jobbra két ifjú foglal helyet, az utóbbiak egy fa mellett. Fent sugárkörben a Szentlélek, mint galamb. A fatöncön, melyen Krisztus térdel, CO monogramm.

Budapest, Nemzeti Múzeum ólomlecsapat, 41 mm.

Az érem tehát eredeti példányban ma nem ismeretes, csak arról a két ólomlecsapatról, melyet a M. N. M. Éremtára őriz. Ezek a lecsapatok azonban még a világháború kitörése előtt kerültek az Éremtárhoz Kőrmöcbányáról, az eredeti verőtövekről készítve. Mivel pedig ismeretes, hogy a gyulafehérvári verdéből annak 1871-i megszűnte után az egész felszerelést, a még meglévő verőtöveket stb. mind Kőrmöcbányára szállították át, ily módon a gyulafehérvári eredet annál is inkább igazolva van, mert a régi kőrmöci verőtöveket 1763-ban mind elszállították Bécsbe, tehát ez az érem Kőrmöcön semmi körülmények között sem készülhetett. A CO szignatura pedig a Cochsellel való azonosítást feltétlenül igazolja.

Az érem különben az emlékérmeknek azon csoportjához tartozik, melyet jobb elnevezés hiányában a „miscellán“ gyűjtőfogalom alá csoportosítunk. Keresztelési emlékérem, ami azt jelenti, hogy ezt és az ezekhez hasonló érmeiket a keresztszülők ajándékozták keresztelés alkalmával az újszülöttnak, gyakran díszes keretbe foglalva s az illető nevét és a keresztelés vagy születés dátumát is belevésve. Inkább a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején voltak ezek divatosak, amikor a gyulafehérvári verdében Wurschbauer Károly vésnök készíti ezeket

nagy számban s akinek művei között ezt a kompozíciót is vizontláthatjuk, csak a saját nevével szignálva. Nem kell figyelmen kívül hagyni, hogy ebben az időben még a hasonló átkölcsonzések napirenden voltak.

A hasonló szignatura alkalmazása nyújt módot arra, hogy egy Szent György-érmét is kapcsolatba hozzunk Cochsel nevével.

3. E) S. GEORGIUS EQVITUM PATRONUS. A sárkányölő lovag vértbe öltözve, jobbra fordulva lovon ül és lándzsájával beleszúr a szörnnyeteg torkába. Baloldalt a térdelő Aja királylány látható, jobb oldalt egy vár képe és OC monogramm.

H) IN TEMP-ESTATE SECURITAS. Viharos tengeren hánykolódó hajó, benne az alvó Krisztus és még öt alak. Alul a szelvényben CO szignatura.

Debrecen, Déri Múzeum, ezüst 31 mm. Magyar Művészet, 1932 1—2. sz. 27. 1. 32. sz. Budapest, Dr. Schulek A. gyűjteménye, bronz.

Ennek az érmenek a Cochsel nevével való azonosítása már megtörtént⁹ s ez most a keresztelő érem bevonásával újabb bizonyítékot nyert. A Szent György-érmek virágkora a XVIII. század első évtizedeire esett s készítésük igazi fészke Körmöcbánya volt. Cochsel kompozíciója is a körmöci típushoz igazodik, mert a lovag lándzsával küzd a sárkány ellen s nem karddal, mint az erdélyi típusú Szent György-érmeken látható. Csak annyiban mutat eltérést, hogy a lovag balra fordul s nem jobbra, amire a körmöci eredetű érmek között alig van példa. A magyarországi Szent György-érmek nagy tömegében, melyeket különben talizmán gyanánt viseltek a harcoló katonák, a Cochsel műve a legkéssőbbi fázist jelenti, illetve azok legutolsó hajtásának tekinthető.

Mind a három érem művészileg nem jelent sokat és mesterüket középszerű vésnöknek mutatja. Figyelembe véve azonban a Magyar országon készült emlékérmek aránylag szegényes számát, különösen ebben az időben, minden felmerülő újabb darabot fokozott figyelembe kell részesítenünk, mint multunknak egy-egy újabb beszédes bizonyosságát. Mind a Szent György-, mind a keresztelő- és a többi miscellán-érmek általában nem művészi, inkább kultúrhistoriai szempontból jelentősek, amennyiben maradandó bizonyítékai koruk babonáinak, ízlés- és divatáramlatainak. Ezáltal nyernek a numizmatikai érteken túl jelentőséget a Cochsel és a többi hasonló másod- vagy harmadrendű vésnökök művei is.

Huszár Lajos.

⁹Huszár L.: *Szent György-érmek*. Magyar Művészet, 1932. 1—2. sz.

ADATTÁR

Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez.

Néhány éve foglalkozom már Erdély Székelyföldön kívüli helynévtörténeti anyagának gyűjtésével. Az E. M. családi levéltárai, a református egyházi és más levéltárak gazdag kutatási területet nyújtottak és sok olyan történeti jellegű kérdés egyetlen megoldási lehetőségének bűvös kulcsát mutatták meg, és úgy hiszem mutatják meg ezután is, melyeknek kétes értékű megoldásához eddig csak elmélet-kedvelőink jóvoltából jutottunk. Kisebb-nagyobb megszakításokkal folytatott kutató munkám eredményeképpen ma már elég bő történeti helynévanyag áll rendelkezésemre. Külső körülményeim alakulása folytán legutóbb a Maros vidékén a jelenkori anyag gyűjtéséhez is hozzákezdhettem, de, sajnos, csak egyetlen települési egység, Nagyenyed, helyneveinek összegyűjtését végezhettem el; azt is csak megközelítő teljességgel. Mivel e városra vonatkozó történeti anyagban mutatkozó hiányokat 1932. őszén a kolozsvári állami levéltárban és utóbb a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában kiegészítettem, most egész Közép- és Felsőerdélyre kiterjedő, különösen Nagyenyedre vonatkozólag gazdagnak mondható helynévanyag birtokában kísérletet teszek e város XVI—XX. századi helyneveinek és az ezekből megállapítható helynévtörténeti következtetéseknek ismertetésére.

A gyűjtött anyag feldolgozásának munkájában úgy jártam el, hogy a vizsgálat alapjául szolgáló helynévanyagot a történeti alakok olvasata, illetve a jelenkoriak fonetikus lejegyzése alapján abéce sorrendbe szedve, a jelenkoriak közül a térképelteket arabs számmal láttam el. Ezeket a számokat a katonai térkép alapján készített és itt mellékelte térképvázlaton a megfelelő helyre írtam, a feldolgozásban pedig a számot a megfelelő helynév mögé []-be tettem. Utána ()-be a hely talaj- és gazdálkodási viszonyaira vonatkozó megjegyzéseim kerültek rövidített alakban. A helyneveknek a település-, nyelv-, földrajz-, gazdaságtörténet és helyrajz szempontjából érdekes okleveles adatait évszám szerinti felsorolásban az összefüggő okleveles rész kontextusában közöltem, hogy minden következtetésem ellenőrizhető legyen. Erre következő jegyzeteimben óvatos következtetéssel mindig arra törekedtem, hogy

minél több szempontra ügyelve minél teljesebb képet adjak arról, hogy mennyi tanulságot nyújthat egy-egy települési egység helyneveinek vizsgálata.

A szemléltetés, a helyrajzi viszonyok rögzítése érdekében mellékeltem dolgozatomhoz a térképvázlatot.¹ Figyelembe veendő azonban, hogy a melléklet csak térképvázlat-nak és nem kartográfiai követelményeket kielégítő munkának készült. A vázlaton a helyneveket helyettesítő számok alapján inkább a jelzett területrészek elhelyezkedési viszonyát, mint a pontos helymeghatározást keresse az olvasó. A számoktól kiinduló nyilak is inkább csak a kiterjedési irányt és nem a kérdéses helynek pontosan amúgy is meghatározhatatlan határát jelölik.

Ha külső körülményeim meg is akadályoztak abban, hogy a vizsgált város helynévtörténetének még pontosabb képét adjam, a lehetőségek korlátai között igyekeztem a gyűjtött anyagot pontosan és minél több szempontra ügyelve dolgozni fel. Azért, hogy e faladat annyira-amennyire sikerült, nem lehetek eléggé hálás Dezső Zsigmond ny. állami erdőfőtanácsosnak, aki a határ ismeretének birtokában készséggel segített engem a jelenkori anyag összegyűjtésében és térképelésében. Az E. M. és főként a kolozsvári állami levéltárban levő gazdag okleveles anyagra tanárom, Kelemen Lajos, hívta fel a figyelmemet. Illesse ezért mindkettejüket e helyen is köszönetem.

Nem áltatom magamat azzal, hogy e dolgozatnak nincsenek fogya-tékosságai, de magyarázatul és nem mentségképen jegyzem meg, hogy magyar helynévtörténeti részletmunkák nem állottak rendelkezésemre, a külföldi, főként német, munkákhoz meg elzártságom miatt nem juthattam hozzá. Fr. Geschwendt² kis füzeté is csak akkor került kezembe, miután gyűjtési módszerem csaknem teljesen kialakult. Tőle néhány, a térképelésre és feldolgozásra vonatkozó, pusztán technikai fogást tanultam. A germánisztikában való járatlanságom miatt le kellett mondanom néhány szász eredetűnek sejtett helynév származtatásáról.

Az alábbi gyűjteményben az előbb jelzett módszer szerint több mint három évszázad alatt előforduló háromszáz egynehány helynevet vizsgálok meg. E vizsgálatnak település-, népiség-, gazdálkodás-, és vízrajztörténet számára érdekes eredményeit is összefoglalom, bár e helyütt nem mélyedhetek az egyes részletkérdések beható vizsgálatába.

*

¹ A vázlatot Szabó T. Judith készítette.

² *Wie sammele ich Flurnamen?* A „Historische Kommission für Schlesien“ kiadása, Breslau, 1925.

Nagyenyed helyneveinek vizsgálata településtörténeti szempontból világosan mutat rá azokra a népelemekre, melyeknek a mai város kialakításában a középkor és újkor folyamán részük volt. E népelemek közül a magyar tekinthető ugyan városalapítónak, de a város fejlesztésének munkájában a germán (szász) elemnek is jelentős szerep juthatott. Alig korábban, mint a XVIII. sz. végén csatlakozott e két néphez egy harmadik, a város fejlődésében a legújabb időkig jelentős szerepet nem vívő nép, a román.

Ha e népelemek történeti jelentkezését vesszük vizsgálat alá, meg kell állapítanunk, hogy e város esetében az ösfoglaló, a települést kezdő elem a magyar lehetett. Az az őrhelyvonulat, melynek egyik láncszeméül az *Órhegy*-et ismertük fel, valószínűvé teszi azt a feltevésemet, hogy kimutatható történeti adatok hiányában is e helyneveinket közel honfoglaláskorinak tartom. Nem kell elfelednünk azt, hogy e következtetésemnek, mint már jeleztem, a közeli Örményes, Maroskapud, a honfoglaláskori leleteiről híres Marosgombás és a közeli, honfoglaláskori magyar személynévet őrző (Maros) *Décse* neve egyaránt megadja a kétségbe nem vonható alapot. Talán a helynevek között szereplő *Sárvárdomb* (r. *Cetăjie*) [51] is e korban keletkezett földvár emléket tartotta fenn. Az a körülmény, hogy a város felett levő legfontosabb hegy, az *Órhegy* [15], és egy kivételével összes mellékreszeinek neve magyar eredetű, következtetésemet abba az irányba tereli, hogy a XII–XIII. században beköltöző frank, illetve szász vendégnépek (hospes) nem tudták a harcokban megfogyatkozott és kezdetleges, inkább falusi életet élő magyarságot a városból teljesen kiszorítani, hanem azzal együttélve, később beleolvadva, fejlesztették a későközépkor folyamán e helyet város-sá.

Ha vizsgáljuk e helyneveket, az *Órhegy* név után legfeltűnőbb a *Frankút* név, mely még ma is a *Bükkös-laposára* [33] kígyóvonalban kapaszkodó út környékét jelöli. Analogiák alapján tudjuk, hogy az Erdélyszerte divó *Bolgármező*, *Oláhút*, *Oláhhatár*, *Orosz út*, *Valea Rușilor* (= *Oroszok völgye*), *Cărarea Tatarilor* (= *Tatár ösvény*), *Tatárok útja*, *Tatár ösvénye*, *Török útja*, *Ali basa útja*, *Szászok útja*, *Szászút*, *Valea Ungurilor* (= *Magyarok völgye*) és hasonló helynevek mindig egy-egy, a kérdéses helység életében megrázkódtató jelenségre jutott népfaj pusztító útját vagy egyáltalában elvonulási irányát, illetve megtelepedési helyét jelzik.³ Kézenfekvő következtetés tehát, hogy a *Frankút* helynév is talán azoknak a moseli frankoknak nevével hozható összefüggésbe, akik a Maros és Olt szegletét a szászsággal együtt, mint telepesraj, még a XII. század folyamán megszállták.⁴ Hogy Nagyenyeden csakugyan voltak frank telepések, arra már Bitay Árpád is rámutatott.⁵

³ Vö. részben Bogáts Dénes: *Háromszéki helynevek*. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sepsiszentgyörgy, 1929. 52. s köv. l.

⁴ Hóman—Szekfü: *Magyar történet* I. 403.

⁵ V. ö. *Mit jelent Enyednek a neve?* Enyedi Hirlap. 1931. ápr. 5. sz. 6. l.

Másik, a településtörténeti megjegyzésekhez szorosan hozzákapcsolódó jelenség az, hogy az összes idegen hangzású, nagyrészt szász eredetű helynevek vagy szőlőhegyet jelölnek, vagy azok közelében levő utcát. Ilyenek: *Gálprigy* (szö.), *Gerepen* (szö.), *Grintyen* (szö., gyü.), *Herlos* vagy *Hellos* (szö.), *Herzsa* (szö.), *Varcagás ucca*, és *Tót ucca* (?). Egyetlen kivétel a *Göblehem*, mely sz.-t és k.-t jelöl. Ha hozzászámítom ehhez azt, hogy e szőlőhegyek a város határának legjobb szőlőtermő helyei, nem állapíthatók meg mást, mint hogy Nagyenyed mindmáig híres szőlőgazdaságának megalapítói azok a rajnamenti (!) szászok voltak, akik a frankokkal közel egyidőben, talán még a XII. század, legkésőbb a XIII. sz. közepén telepedtek meg itt, de amazoknál sokkal jelentősebb, a későközépkor, sőt újkor folyamán is szinte napjainkig fontos településtörténeti tényezőt képviseltek.⁶ Nem feledhető el azonban az sem, hogy a szőlőtermelés szempontjából minden más szőlőterülettel vetekedő *Órhegy* és mellékrészeinek nevei, a XVII. sz. második feléig visszamenő adataink tanúsága alapján, kétségtelenül magyar eredetűek. Az egyik, előbb *Szenterzsébet*, ma *Érzsébetpuszta* neve legalább is közvetlenül a reformáció előtti időkre utal, hisz azután szentek nevétől származó helynév keletkezése, olyan erős protestáns helyen, mint Nagyenyed, szinte elképzelhetetlen volna. A reformáció, mint Bogáts Dénes⁷ fejtegetéséből is tudjuk, természetszerűleg inkább elpusztította, átalakította ez idegen neveket, mintsem újabbaknak keletkezését segítette volna elő. Minden arra mutat, hogy a szőlőtermelés már a későközépkorban és azon túl még inkább nemcsak a szászság, de szinte azzal egyenlő mértékben magyar kézben is volt. A XVII. század második felénél később nem keletkezhetett *Békamál*, *Farkaspatak*, *Batizné vápája* és *Sompatak* helynév is e következtetést támogatja.

A szőlőgazdálkodás terén mutatkozó szász prioritást hathatósan ellensúlyozza az a figyelemreméltó körülmény, hogy Nagyenyed határában, az újabb eredetű *Gróman-tó* nevet kivéve, csak egyetlen olyan idegen származású helynév (*Göblehem*) van, mely őstermelésre használt területet jelöl. Az összes sz., k. és l.-re vonatkozó helynevek magyar eredetűek úgyannyira, hogy jelölésükre a környék-, és helybeli románság is a magyar nevet, helyesebben annak származékát használja.⁸ Mint láttuk, alig van olyan határrész, melynek jelzésére párhuzamos magyar-román elnevezés lenne. Az erdőnevek között is a *Herzsa* valószínűleg szász eredetű nevet kivéve az újabban keletkezettnek bizonyult *Bumező*

⁶ Nagyenyeden a Várban ma is van még szász evangélikus templom, bár hiveinek száma nagyon kevés.

⁷ I. h. 52.

⁸ Egy 1780-as birtokösszeírásban a következő tanuk szerepelnek: *Oltyan Mate* (35), *Serbán Gavrilla* (46), *Serbán Mihaila* (51), *Berar Dumitru* (40), *Lopogyan Togyer* (46), *Mokán Togyer* (40), *Nemes Juon* (34), *Popa Angyel* (36), *Girbován Vaszília* (36), *Vosunár Togyer* (40), *Szász Juon* (36) és *Muresan Indre* jobbágy. [A zárójelbe tett számok a körülbelüli (circa) életkorra vonatkoznak.] Ha román helynév lett volna, akkor — szokás szerint — ezt írták volna be az összeírásba, ahol pedig egyetlen sem szerepel.

és talán a *Csóra árka (Valea Ciorii)* tekinthető román származásának.⁹

A településtörténetre vonatkozó és azzal összekapcsolódó észrevételek mellett érdekes vonásokat szolgáltatnak a helynevek a város határának XVI—XX. századi külső változásaira vonatkozóan is. Az, hogy az északkeleti irányba haladó országtér régebben a 78-as jelzés irányában és nem a mai helyén [61] haladt, csak azzal magyarázható, hogy a Maros [71] a 61-hez közelebb eső helyen folyva, állandó kiöntéssel fenyegethette ezt a területet. Ezért kellett a könnyebb, sík terep helyett az emelkedős és így közlekedés szempontjából nehezebb, oldalas, emelkedős részen vezetni végig a régi utat, mely aztán a múlt század második feléig megvolt. A közlekedés ilyenformán való biztosítása azért volt fontos, mert ez az út szolgált Marosújvárról az Alsómaros vidéke és főképp a környék felé irányuló sószállítás lebonyolítására.

E mellett azonban a városnak mind az alsó, a 62-től lefelé a 68-ig, mind a felső, a 61-ől 68-ig terjedő határának helynévanyaga vízrajztörténeti szempontból a jelenlegi helyzettel szemben felülről változások emlékét őrzi. Mint a helynevek egyenként való vizsgálata alkalmával kimutattam, a városvízrajz helynevei között három évszázadon belül 5—6 tó, 4 ér, 2 kút és 2 más olyan vízrajzi tényezőre vonatkozó név szerepel, melyek ma már vagy eltűntek, vagy egészen más jellegű területet jelölnek. A *Kádastó* [57] és *Feketető* [50]-nak csak a neve maradt meg; a *Kisfeketető*, *Lippai tó*, *Sulymos* vagy később *Solymostó* és *Barátok tava*¹⁰ eltűnt, mint vízrajzi tényező. Eltűntek a belőlük kivezető vagy a többi, határban levő erek (*Apahidi ér*, *Ér*, *Kadásér*, *Lippai tó ere*, stb.), el az Órhegy *Kecske kútja* is. A Búdöskútnak pedig csak a neve él, mint — *dülönév*. A jelenleg sz., k.-ból álló *Holtmaros* neve és méginkább annak régebbi *Holtvíz* alakja lassan elkülönülő, csak azután elhaló, kiszáradó Maroságot jelöl.¹¹ Természetes okokon kívül kétségtelenül gazdaságtörténeti, sőt közvetve szociális tényezők (népességszaporodás) is előidézhették ezt a változást, melyhez hasonlóként egyébként csaknem minden települési egység helynévtörténetének vizsgálata révén megállapíthatunk. E körülmény viszont arra utal bennünket, hogy a történeti földrajzon kívül a gazdálkodástörténet szempontjából se tartjuk megvetendőnek a helynévtörténeti vizsgálatot. Egészen más képet nyújt ugyanis egy terület gazdálkodás-, vagy — ha tetszik, általánosabban — gazdaságtörténeti képe, ha számításba vesszük a gazdálkodási terrénum *fizikai* lehetőségeit, mintha a *mai* helyzet meghamisító tükrében akarjuk e terrénum *multbeli* gazdálkodási képét magunk elé képzelni. A helynevek vizsgálata nagy segítség gazdaságtörténetészeink számára, sőt bátran kimondhatjuk: a helynevek útmutatása nélkül lehe-

⁹ A kefelevonatok javítása közben vettem I. Szász Árpád útján a Nagy Zsigmond szíves sorait, melyekben általam eddig nem ismert két román helynévről, a *La hodinu* (olv. Lá hogvinu) és a *La bolovani* (olv. Lá bolovány) -ról, emlékezik meg minden közelebbi adat nélkül.

¹⁰ Ez utóbbi talán azonos a ma is moesaras területet jelző *Papok tava* nevű határrész nevével.

¹¹ Áradások alkalmával ma is a Maros itt tör magának a legnagyobb erővel utat.

tetlen megállapítani nagyon sok, gazdaságtörténeti szempontból jelentős mozzanatot.

Egyébként Nagyenyed gazdálkodási képe a XVII. sz. végétől a mult század közepe tájáig a gazdálkodási *forma* szempontjából nagyjában változatlan. Mint régebben Erdélyben mindenütt, úgy itt is a fordulós vagy nyomásos gazdálkodási forma dívott. A határt két-három fordulóra osztották és esztendőnként hol vetésnek, hol legelőnek (nyomás) használták. E gazdálkodási forma történeti helynévanyagunk tanúsága szerint csak a mult század végén, hihetőleg a tagosítás következtében adott helyet az újabb váltógazdálkodásnak.

Megjegyzendő, hogy a földmivelő elem a XVIII. sz. közepéig csaknem teljes kizárólagossággal magyar lehetett, mert az őstermelési területre vonatkozó helyneveink között, a már említett Göblehemén kívül, egyetlen idegen származású sincs. Ez állítástomat a helynevekből levonható következtetéseken kívül Ioan In. Klein de Sadu püspöknek erdélyi román egyházi összeírása¹² (1733) is megerősíti, hisz az összeírás Nagyenyeden egyetlen görög katolikus, illetve görög keleti egyházhoz tartozó lakóst sem említ. Egy 1780-as birtokösszeírás alkalmával szerepelnek először tömegesebben, nevükről ítélve nagyon különböző vidékekről idekerült román jobbágyok, mint tanuk, de a birtokügyi vallatásnál ezek is csak magyar illetve magyarrá vált neveket mondanak.¹³ A románság megtelepedési helye az akkor majorhelyekből álló *Felsőporond* [4], a *Várszeg utca* [3] vége illetve később a 8 környékén ma is népiesen *Oláhok uccájának* nevezett városrész lehetett. Az a körülmény, hogy Ioan In. Klein említett összeírása 1733-ban Felenyeden már román lakósságot említ, rámutat arra is, hogy a román lakósság első jelentkezésekor miért éppen a Felsőporond [4] és Varcagás ucca [3] végén azaz a Felenyeddal tőzsomszédos területen mutatható ki. A románságnak itt a XVIII. sz. végén kezdődő nagyon lassú térhódítása és mint földmivelő elemnek a magyarsággal való osztozkodása csak a magyar lakósság XVIII. században erőre kapó polgárosodásával magyarázható, melyet végeredményében a szászságnak az ipar és kereskedelem terén eddig megtartott vezetőszeropének csökkenése okozott. A gazdálkodó magyar elem egy része e tájt alakult át a földet csak *műveltető* iparos-kereskedő elemmé, és mint ilyennek jelentősége nemhogy csökkent volna, de egyenesen emelkedett.

A régebben beköltözőkődő szászság és magyarság — közbjogi helyzetük és vérségi meghatározottságuk különbözősége miatt — nagyon sokáig alig vegyülhetett össze. Az előbbi telepedési helye kétségtelenül a 3,

¹² *Româniî din Transilvania la 1733. Conscriptia episcopului Ioan In. Klein de Sadu publicatâ dupa manuscrisul aflator în Muzeul Brukenthal din Sibiu de Nicolau Togan. Transilvania an. XXIX. és kny. Sibiu (Nagy-szeben) 1898.*

¹³ L. fennebb. Az 1760-as *Kukuruz láb* és az 1765-ös *Serbán Gábrila réttye* nem tekinthető korát túlélte helynévnek, hisz az előbbi csak a gazdálkodási forma következtében állandóan változó földterület gazdálkodási minőségét jelzi, a másik pedig *élő* személy nevéből képzett, kérészetű helynév. Csakugyan egyszeri említés után mindkettő nyomtalanul el is tűnik.

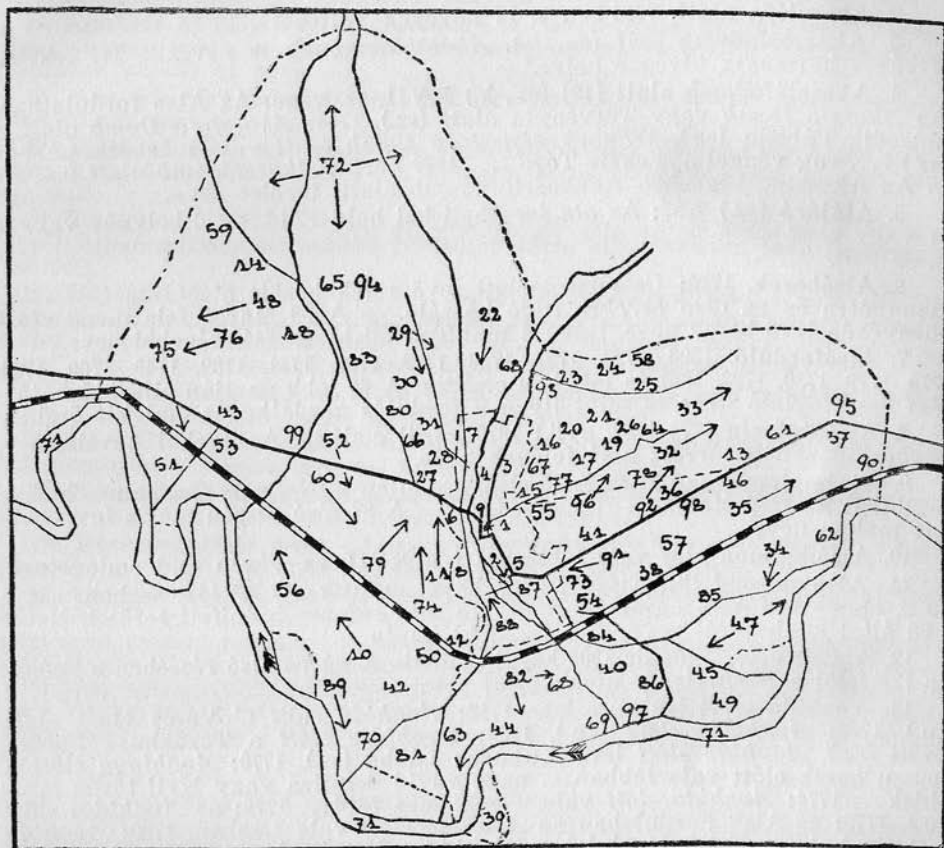
talán a Vár környéke és a 7 lehetett. A magyarság viszont az 5-ön kívül a 6- és 8-ban lakhatott. De az együttélés, a közös sors nem sokáig tűrte meg ezt az elkülönülést; az élet és a közös küzdelmek eggyéforrasztó hevében a két népelem keveredésének természetszerűen be kellett következnie. Hogy ez a végleges egybeolvadás a magyarság „javára“ történt, az egészen érthető, hisz a XVII. sz. második felében a városba áthelyezett, előbb gyulafehérvári főiskola kulturális súlyt és jelentőséget elsősorban a magyar elemnek és nem a szász műveltségi központoktól távolra szakadt szászszágnak juttatott.

E kérdésnek még ilyen futólagos vizsgálata is talán már túlvezetett azon a határon, mely szoros értelemben véve a helynévtörténetíró céljai közé tartozik. Magam ezzel inkább csak arra mutattam rá, hogy a helynévtörténetnek, mint a külső, szinte egészen csak a fizikai tényezők vizsgálatára vonatkozó segédtudománynak, a történeti szociológiával, népességtörténettel és művelődéstörténelemmel mennyi kapcsolópontja van, és milyen szétfolyóak azok a határok, melyeket a településtörténetben és általában a történetírásban az anyagi és szellemi tényezők között megvonhatunk. Kíváncsinos volna e városra vonatkozó további kutatás és általában az erdélyi helynévtörténet művelésében ennek az elynek minél messzebbmenő érvényesítése.

Nagyenyed.³

Román neve: *Aiud*.

Szász neve: *Straszburg és Enyeden*.⁴

Nagyenyed belsejének és határának vázlatos térképe.

³ Nevére vonatkozólag a következőket jegyzem meg: Enyed nevét Gombocz-Melich (*Etymologiai Szótár* I. köt. 1566. l.) az *Enes, Enyesd, Eny, Ény, Iny* helyneveinkben és társaikban meglévő *En* alapszó -d képzős származékának tartja. A másik, *Enyed* < *Egyed* < *Aegidius* származtatást az idézett forrás helyteleníti, mert *Enyed* helyeink nevének nincs *Egyed* változata. Ez kétségtelen; a gyűjteményemben levő 1765-ös *Felegyed* alakot mint későit és egyedülállót alig lehet ellenbizonyíték gyanánt felhozni. (L. még az i. h. *Enyed* címszó alatt.)

⁴ L. Lipszky *Repertoriumát*.

1. **Akasztódomb** (sz.)⁵ 1680: az Tövis Uca végén az *Akaszto domb* (sz.) XVII. sz. vége: Az Also fordulo(ban) Az *Akaszto Domb* vagy Törvény fa alatt (sz.) 1802: az *Akaszto Dombon* (ku.) — Az 1680-as adat szerint a Tövis utca [6] végén a Kakasdomb környékén levő kivégzőhelyet, a főbbi szerint a 12 feletti dombot hívták így. Ez utóbbi hely a városon kívül eső rész volt, de a 8 felőli oldalán újabban az ideépített házak és a hozzájuk tartozó kertek állanak.

2. **Akasztófa alatt**. 1784-ben a 12 nevének változata.

3. **Akasztófadomb** [46] (sz., k.). *Akasztódomb*nak is nevezik. Itt lehetett a város harmadik kivégző helye.⁶

4. **Akasztófadomb alatt** [12] (sz., k.) XVII. sz. vége: Az Also fordulo(ban) Az *Akaszto Domb* vagy Törvényfa alatt (sz.). 1764: *Akasztofa Domb alatt* a' második Lábban (sz.), 1779: az *akasztofa Domb alatt* valo második Lábban (sz.) rug véggel a' Fekete Tóra ... 1870 körül: *Akasztódomb alatt* (sz., r.). — Az Akasztó-, régebben Akakasztófadomb alatti terület neve.

5. **Alájáró** (sz.) 1693: Az *ala jaro* beli két hold Föld. — E helynév vagy a 61 vagy a 62-ből a határ alsó részébe vezető utak valamelyike melletti föld neve volt.

6. **Alsóberek**. 1736: Csombord előtt levő rétek között a' Maros Gázlojára menő útra és az *also berekre* rugó kaszáló. — A 63 Maros fele menő része környékén levő berek neve, talán a mai Telegdi berek [44] régebbi neve.

7. **Alsóforduló**. 1693, 1725, 1727, 1728, 1729, 1730, 1731, 1732, 1749, 1760, 1765, 1775, 1779, 1780, 1792, 1801 és 1818-ban említik. A 68 jobb partján elterülő határ-rész összefoglaló neve és mint ilyen a fordulós gazdálkodás emlékéét őrzi.

8. **Alsólövőszín** [77] (szó, gyü.) 1870 körül említik. A régebbi Levélszín v. Lövőszín nevű határrész alsó felének neve.

9. **Alsómalom** (ma.) 1729: Az Felső Fordulón a' Ne(me)s Collegium kertye végib(en) az *alsó Malomra* rugóban (sz.). — A 87 alsó részén ma is így nevezett malom neve.

10. **Alsómalmon alól való lábban**. Itt a XVII. sz. végén sz.-t emlegetnek.

11. **Alsó porond** [9]. Először 1900 körül említik. A XVIII. sz.-ban, sőt a XIX. elején is főképp majorhely volt. Ma már egészen beépített terület. Nevét a 68 által odahordott *porondról* (hemok) kapta.

12. **Alszeg ucca**. Először 1900 körül említik. A város alsó részében a Szénatér [2] felől a Szentkirály utcához [8] vezet.

13. **Apahida előtt** [49] (sz., k.). 1753: *Apahida előtt* a' Veres Mart alatt (ku.). 1765: *Apahidja előtt* (ku.). 1769: *Apahidja előtt* a Törökbuza Földek között (sz.), *Apahida előtt* lévő Kukuruz Lábba (sz.). 1770: *Apahigya előtt* a Hosszu berek előtt valo lábban... negy rövid delnitza vagy Nyil török buza földek... 1774: *Apahida előtt* valo Terek buza föld... 1775: az *Apahidja előtt* (ku.). 1779: az Also Forduloban az *Apahida előtt* valo Lábban. 1780: *Apahida előtt* (ku.). 1792: Felső Forduloban *Apahida előtt* (ku.). 1817: *Apahidja előtt* (ku.). 1870 körül: *Apahida* és *Gombás előtt* (r., sz., e., l., szg., út, fz.). — A szomszédos Apahida község előtt a Maros jobb partján elterülő határrész

⁵ A talaj-, és gazdálkodási viszonyokra vonatkozó (-)be tett rövidítések a következők: á. = árok, be. = berek, bu. = búzaföld, e. = erdő, f. = folyó, fz. = fűzes, gyü. = gyümölcsös, k. = kaszáló, kt. = kert, ku. = kukorica, tengeri föld, l. = legelő, ma. = malom, mo. = mocsár, vizenyős terület, n. = nevű, nevezetű, p. = patak, r. = rét, szg. = sziget, szó. = szőlő és te. = temető. — A fahasznált forrásokat a gyűjtemény végén összesítve, évszámos felsorolásban közlöm.

⁶ Három évszázad folyamán három kivégzőhely neve is szerepel. Ez csak úgy képzelhető el, ha az 1680-as, a XVII. századvégi és az utóbbi helynevet a történeti sorrendben egymás után használt kivégzőhelyek nevének tekintjük.

neve. Az *Apahidja* féle alakok világosan mutatják, hogy a község neve, miként a kolozsmegyei *Apahidá*-é is, az *Apáthidjá*-ból alakult.

14. **Apahidi ér** 1700—1701: in loco *Apahidi er* (vocato). — A 49-ben a XVIII. sz. közepén még meglévő ér neve. Mint alább kitűnik, a határnak ez a része nagyon mocsaras és tavas terület volt, sőt kis részében az ma is.

15. **Apahidi ér mellett**. 1744: Az *Apahidi Ér mellett* (k.). Az Apahidi ér környékén fekvő területre vonatkozó helynév.

16. **Apahida út** [45]. 1744: az *Apahidi Ut*. 1765: A Felső fordulóban a hideg kútnal az eren innét az *Apa hidja fele menő ut* mellett (r.). — A szomszédos Apahidára vezető út neve.

17. **Apahidi törökbuza földék**. 1765-ben említik. A 49-ben levő tengerit termő földek neve.

18. **Ágas hid**. 1769: az *Ágas hidra* rugo Lábba (sz.). 1780: Az *Ag hidra* rugo Lábba... az Mart alatt (sz.). — A 68 vagy 87-en átvezető ágból készült híd neve volt.

19. **Bagojjuk**. XVII. sz. vége: A *Bagoly Ljukban* Újfalú előtt (k.) 1732: Az *Bagoly Ljukban* (r.). — Valahol az 56-tól balra eső területen levő határrész neve volt.

20. **Bagojjuk** [47] (sz., k.) 1764: az Felső Fordulóban a Kádas taván belől az *bagoly Juk* felől (sz.). 1817: Az *Bagoly Jukba* (k.). — A közlő magyarázata szerint „régén a Holtmarosban erdő volt és baglyok jártak oda egérvadászni“. Állítólag innen származnék a Holtmaros e részének neve.

21. **Barátok berke** (k.). A 39-től balra, tulajdonképen a szomszédos, Csombordhoz tartozó terület régén az enyedi papoké volt.

22. **Barátok tava**. 1896-körül az enyedi határban Alsófehér vm. álló vizei között említik. A *Papok tava*-val azonosítható.⁷

22. **Baromvásártér**. A régi állatvásártér a 8 és 11 között volt; csak valamikor a század fordulón telepítették a 73 környékére.

22a. **Baromvásártér ueca**. A régi Baromvásártér mellett elvezető utcát nevezték így 1870 körül. 1900-ban *Baromvásár utcának* említik.

24. **Batizné vápája**. 1744: a Szent Ersebethi Szőlő végiben *Batizné Vápája* nevű Hegy alatt (sz.)... az ország Utyárol Nap keletre mennek (t. i. az itt levő földek) lábbal... — A 26 környékén levő részt jelölő, ma már eltűnt helynév. A „vápá“ talajmélyedés, kisebb teknőben lévő határrész neve. Különösen székelyföldi helyneveinkben gyakori, de a XVIII. században fel egész Máramarosszigetig, sőt Zemplénig használt helynévképző köznévv volt. Eddig csak a keleti magyar nyelvterületekről, főként Erdélyből mutatható ki.⁸

25. **Berek**. 1765: A Felső Fordulob(an)... a *Berekre* rugo Lábban... Talán a Csókaberek [37] egyszerűbb neve volt.

26. **Betlen ueca** [1]. 1900-ban említik e néven először. A régi Miriszlói utca Bethlen Gábor fejedelemről elnevezett részének neve.

27. **Békamál** [66] (gyű., r., sz.). 1870-ben a *Békamáli út* nevében fordul elő először. Számításba véve azt, hogy e helynév második tagja a déli, verőfényes, rendszeren szőlőtermesztésre alkalmas *oldalt* jelentő „mál“ szó a XVIII. sz. második felében már elavult, a helynévnek ennél előbb kellett képződni. Ma a jelentés szempontjából értelmetlen utótagot *máj* (Békamáj)-nak is ejtik.

28. **Békamáli út**. Az Ehbáton [28]-át a Békamálba [66] vezető út neve.

29. **Birögödre** (e). A Bükkös [32] egyik részének neve.

30. **Bogácsos**. [82] (kt., k., sz.) 1731: a *bogácsban* a felső lábban az also fordulóban... 1732 és 1760: *Bogács* 1740, 1753, 1761, 1765, 1769, 1780 és 1797: *Bogantsos* és *Bogántsos* (sz.). 1870 körül: *Bogácsos* (sz., út, ház, r., e.). —

⁷ Vö. *Alsófehér vm. monographiája*, Nagyenyed, 1896. I. 100.

⁸ Hefty Gyula Andor: *Térszíni formák a magyar népnyelvben*. NYR. XL:155 és Nyelv. Füz. 66. sz. 45.

Eredetileg a ma *Nagy- és Kisbogáncsos*-nak is emlegetett területnek bogáncsban gazdagnak kellett lennie; neve innen származik.

31. **Borsófield.** [22] (sz.) 1763: a Csere Molom felett lévő *Borsó Föld* nevű Törökbuza. 1765: A *Borso föld*(en) a Csere Malom felet. 1769: a *Borso Föld*-en (ku.) 1780: A' *Borso földön* fenn a' Laposon (sz.) 1870: körül: *Borsófield* (sz.) — A közlő szerint sovány terület; bükkönyt és zabot termelnek rajta.

32. **Borsófieldoldal.** (sz.) 1769: *Borsofield oldalba* (sz.). — A 22 oldalas részének neve.

33. **Bulgár árka.** A Szabaderdőben [72] levő árok neve. Erdélyben, talán román hatás alatt, gyakran ejtenek a *bolgár* népnév helyett *bulgár*-t a magyarok is. A helynév ezt a *bolgár* v. *bulgár* népnevet őrzi.

34. **Bunezo.** [59] A Herzsa északos oldalának része a szomszédos román lakosságu Gorbó felé. A közlő szerint a Herzsa erdő [14] egyik részét csak a múlt század második felében nevezték el így. A Gorbó felé vezető út mellett állítólag egy korcsma állott, ahol a hazafelé menő falusiak jól töltötték az időt. Ezért a korcsma a *bunä ziu*a (= jó nap) nevet kapta. A nyelvjárásban ez *bunä zoa*-nak hangzik; ebből a magyarban a diftongus elmaradt és így a helynév a magyarban *Bunezo* (Buänzo > Bunezó) alakban használatos. Bár a közlő magyarázata kissé erőltetettnek látszik, a helynév román eredete kétségtelen; a származtatás is helytálló lehet. Az ilyen helynévre már a XVII. sz. második felében van példánk. Ugyanebben a megyében a magyarigeni járásban fekvő Sárd (r. *Sard*) község helynevei között a következő alakban fordul elő:⁹ 1670: *Bunoozo uttza* v. alább: *Bunazó utza* végében ... edgy Fundusotskát bir...; a' *Bunazóban* (szö.). 1684: *Bunazó* (sz.), a' *Bunazóban* és a' Tarloszerben (szö.). Radnóton (Kisküküllő vm.) 1722-ben *Banezo* alakban említik.¹⁰ Marosbogáton meg 1778-ban *Bunadzo* nevű pusztá szőlőlőről emlékeznek meg.¹¹

34a. **Burg.** A 3-ban levő br. Kemény és Zeyk kuria közszájon élő neve.

35. **Buzapiac.** 1677: a' *buza piaczon*. 1726: a' buza Piattz. 1738: *Buza Piatz*. 1751: a *Buza Piatzan*. 1765: a *Buza Piatz*. 1769: a *Buza-Piatzon*. — A 9-es szám alatt az útkereszteződésnél levő Vár mellett máig is főként gabonaeladásra szolgáló piacrésze neve.

36. **Buzapiacsor.** 1775: A *Buza Piatz Soron*. — A Buzapiac egyik oldalán levő házsor neve.

37. **Buzapiacszer.** 1749: *Buza Piatz szer*. 1782: a' *Buza Piatz szerben*. — A Buzapiac nevének XVIII. sz.-beli változata.

38. **Buzapiac ueca.** 1710: az *Buza piac Utztzában*. 1725: *Buza piac utca*. — Talán a Kispiaeról a Bethlen kollégium mai épülete és a Vár között vezető kis utcarészletnek vagy esetleg magának az utcászerű Buzapiacnak neve.

39. **Büdöskút.** [38] (sz., k. l.) 1693: Az *Büdös Kutnal* (sz.). XVII. sz. vége: Amint az ország uttza(!)¹² Miriszlo felé megyen jobb kézre az *Büdös kutra* rugo labban (sz.). Az Tegla csürnel vagyon az *büdös kutra* és Varos Sates rétre rugo labban (sz.). 1870 körül: *Büdöskut* (út, sz., á., l. r.). — Valamikor kút lehetett itt; ennek neve, mint szokásos, dülő névvé vált.

40. **Büdöskút ere.** 1769: a *Büdös kut ere*. — A kúttal együtt a XVIII. sz. második felében még meglévő, valószínűleg a Maros felé folyó ér is eltűnt.

⁹ Vö. a következő nyomtatott forrással: *Az Fejérvári, Alvinczi Uradal-mokban 1670-ben és 1684-ben Tartott Productionale Forumoknak Itéleti.* é. és h. n. A—O₃ lev. Magam a Bethlen koll. kvtárában levő példányt (18. sz.) használtam.

¹⁰ Magyar Nemz. Múz. gr. Bethlen cs. 5484 cs.

¹¹ U. o. 5509. cs.

¹² Megjegyzendő, hogy itt a régi országút, a 78 jelzésű értendő.

41. **Bükkös alatt.** 1780: a Bükkös alatt (sz.). ...szomszédja egyfelől az ország úttya. — A *Bükkös-t Bükkös-nek* olvasom; ebből szabályszerűen fejlődött a köznyelvi *Bükkös* alak. A helynév a 32 alatti művelt terület neve volt.

41a. **Bükkös** [32] (e.). Neve először az előbbi adat alapján, 1780-ban fordul elő. Ilyen alakban 1870 körül: *Bükkös-Erdő* (e., út). *Bükköserdő* néven is emlegetik. Érdekes, hogy a Bükkösön ma *tölgyfa* erdő van; alig található rajta bükkfát.

41b. **Bükkösajja.** 1870: *Bükkös és hosszú alja* (sz. l.). Az a terület, amely a 32 alatt van.

42. **Bükkös laposa** [33] (l., e.) 1870: *Bükkös-laposa* (l.). — A Bükkös felett levő, valószínűleg írtott és ma is írtás alatt levő fensíkos rész neve.

43. **Cifrafogadó.** A tövisi út [62] mellett a tulajdonképeni enyedi határon kívül eső és így vázlatunkon nem jelzett híres fogadó neve; a mult század végén még megvolt. Az 1:75000-es katonai térkép jelzi. A fogadó tábláján a következő sorok állottak: „Utas megállj! Itt a jóbor, itt igyál!”¹³

44. **Cigányok mellett.** 1800: a *Tzigányok mellet*... föld. 1804: 'A *Czigányok mellett* lévő Majorház. — A később *Cigánysor* néven emlegetett, ma már felszlatott cigánytelep mellett a XIX. sz. elején még majorhelyek és szántóföldek voltak. Ma beépített terület.

45. **Cigánysor.** A 68 és a belőle elvezetett Malomárok [87] között fekvő 1920 körülég főként cigányok által lakott városrészt, melyet városrendezési és rendészeti szempontból oszlattak fel.

46. **Csenger** (szö.) A Herzsa szőlő része.

47. **Cseremalom.** 1742: A *Csere malom* felet v. a' *Csere Malmon* fellyül (k.) 1763: a *Csere Molom* felett lévő Borsó Föld nevű Török buza. 1765: A Borsó földb(en) a *Csere Malom* felet (szomszédja) egy felől a Porlog (ku.). — A 22 alatt a 68 mellett lévő csertörő malom neve lehetett. Nagyenyed felett csizmadiaipara a timár vagy cserzővargaipar kifejlődésére vezetett.

48. **Csere mellett.** 1693: Galprity szőlő, es a' *Csere mellett* valo kert. — Talán a 29 cserefával borított oldalát vagy a 28 akkor még tölgyes részét nevezték így.

49. **Csókaberek.** [37] (sz., k., l.) 1839: *Csoka Berek* v. *Csokaberki* rétek nevű allodiális k.-ja tö szomszédtságában fekvő Miriszloi határon. 1870 körül: *Csoka Berek* (sz., l., r.). — Mellette megy el az országot és az 1870-es forrás szerint rajta keresztül a „régí malom út”. Nevéből ítélve a régen itt folyó Maros *berke* lehetett, mert a Holtmarossal [34] határos; ma már nincs itt berek.¹⁴

50. **Csombord előtt** [81] (sz., k.) 1729, 1732, 1736, 1760, 1766, 1769, 1775 és 1780-ban r.-nek említik. A szomszédos Csombord község előtti határrész neve.

51. **Csombordi berek előtt.** 1744-ben itt sz.-t emlegetnek. Talán akkor még a Maros jobb partján levő 39 lehetett.

52. **Csombordi berek mellett.** 1744-ben egy itt levő k.-ról történik említés. Ugyanott terülhetett el, mint az előbbi.

53. **Csombordi kert.** [39] Másként Postakert. A mult század végén részben elhordta, részben a Maros balpartjára szakította a víz.

54. **Csombordi rét.** 1760: A Bogancsba a *Csombordi Rét* felől való Lábban (sz.). A 82 Maros fele mutató nyila irányában lehetett.

55. **Csombordi rétek között.** 1765-ben említik, mint r.-t, kb. ugyanazon a területen, mint az előbbit.

56. **Csombordi révek** 1744: A *Csombordi Révekre* menő két út között... parlag. — A 63 és 70 által átvágott Maros-rész táján levő gázlós és tutajok számára való kikötő helyek neve lehetett.

57. **Csombordi út** [63] 1769: Csombord előtt a *Csombordi utnál*... fetske farkulag... retetske... — A szomszédos Csombord község felé vezető út neve.

58. **Csonkafáknál.** (sz.) XVII. sz. vége: Az Also forduló(ban)... A *Csonka fáknál* (sz.). — Pontosan nem határozható meg, hogy a 82, 12 vagy 15 környékén levő határrészek közül melyiket jelölte.

¹³ Fogarasi Albert ny. rektorprofesszor (Nagyenyed) szíves szóbeli közlése.

¹⁴ A XVII. sz. végén ezen a területen *Holt Maros* nevű *Berket* említenek.

59. **Csora árka.** Árok a Szabad erdön [72]. Román neve: *Valea Ciorii*. E helynév *Csora berke* alakban előfordul Magyarbénye (Kisküküllő vm.) 1680-as helynevei között is.¹⁵

60. **Csúszóherzsa** (sző.) 1744: az *Csuszo Hersáb*(an) (sző.). — A Herzsának [80, 83, 65] valószínűleg az a része, melynek lassú lecsúszása révén a Kósárdomb keletkezett.

61. **Diómál.** (gyü.) 1780: A' *Diomali* Zalagos gyümölcös. — Talán a Herzsában lehetett.¹⁶

62. **Dózsa Sámuelné réttye.** 1826-ban említik.

63a. **Ebhát** [28] (sz., l.). 1740: *ebhát* nevű Török buza föld. 1744: Farkas uczára júnek Lábbal az *Eb hát* felé (sző.); 1764: az Ebháton lévő kerti szőlők rendiben... az M: Szentkirály fele menő Út szomszédságib(an). 1870 körül: *Ebhát* (sz., r., út). — A határ hegyháton lévő részének neve.

63b. **Ebhát ucca.** A 7 táján az Ebhátra [28] vezető népiesen *Gatyaszár*, másként *Vinkler ucca*-nak ismert ucca neve.

64. **Eklézsia fölgye.** 1765: az *Ecclesia* vagy *Isputály földje*. — Valahol a 8, 62 és a mai vasút vonal által bezárt határrészen lévő terület neve. A föld jóvedelme a betegápolás céljait szolgálhatta.

65. **Eklézsia réttye.** 1775: *Ecclesia* vagy *Ispotály rettye*. — Csaknem kétségtelen, hogy az előbbivel azonosítható.

66. **Elsőherzsa** [80] (gyü., sző., kt., r.). XVII. sz. vége: Az *Elso Hersan* (sző.). 1723: az *első herza* (sző.). 1744: Az *első Hersában* (sző.). 1757: az *első Herza* szülő málban. 1761: az *első Hersában* (sző.). 1870 körül: *Első herza* (sz., kt., sző., r., út.). — A Herzsa első, a városhoz közelebb eső része.

67. **Elsőláb.** (sz.) 1760: Az *Első Lábban* (sz.)... véggel utközik az (Akasztófa) Domb alatt el menő utra. 1780: Az Akasztófa alatt az *első lábban* (sz.). — A 12 és 50 környékén lévő kisebb terület neve.¹⁷

68. **Enyedi nemes fertájok törökbúza földei** (sz.) 1744. Also forduloban Szt. Király előtt... az *Enyedi Nemes Fertályok Török buza földei*. — A 70 és 81 környékén elterülő tengeri földek neve.

69. **Enyedi patak** [68] (p.). A városon átfolyó patak neve.¹⁸

70. **Erzsébetpuszta.** [26] (gyü., e., sző.). A Szentersébet hegy mai neve. A *szent* szó elhagyását a nagyrészt kálvinista enyedi lakosság újabb időből származó hatása mellett még annak kell tulajdonítanunk, hogy az elpusztult sző.-re vonatkozó *puszta* szó hozzátételével a helynév — *Szenterzsébetpuszta* — túlságosan hosszú lett. A mindennapi nyelv a neki lényegtelen *szent* szó elhagyásával rövidebb helynevet alkotott.

71. **Ér.** 1766: Csombord vagj inkább a Sz Király előtt, amint a Sz Királyi Felső Hajóra mennek bal felől az *Érre* rugóban (6 hold r.). — A 70 környékén talán a 42 vizét levezető ér neve volt.

72. **Ér mellett.** (k.) 1700 körül: Pal Janos retinek a labjan az *er mellett* (k.). 1801: Az Also Fordulo(ban) Az *ér mellett* (bu.). — A 68 és 70 közötti területen lévő ér mellett területet jelölte.

73. **Fapiae.** A 9-nek a patak felé eső alsó részén lévő kis terecske régebben faáruló hely volt; ma is így hívják.

74. **Farkaspatak** [29] (á., e., gyü., sző., irt.). 1679: *Forcospatocbéli* szőlő hegy málban. XVII. sz. vége: a *Farkas patak*(an) (sző.). 1723: a *Farkas Patak* szőlő hegyben. 1729: *Farkas Patak* meleg oldal szőlő Málb(an). 1765: A *Forkas Patok*(an) (sző.). 1818: A' *Farkas Patak* meleg oldalában(szó., gyü.).

¹⁵ Magy. Nemz. Múz. gr. Bethlen lvt. 5470 es.; előfordul még 1685 és 1693-ban is. (U. o. 5471. és 5473. es.).

¹⁶ Esetleg az Enyed közelében lévő Diómál községbeli gyü.-re vonatkozik. A forrás bizonytalanságban hagy ebben.

¹⁷ 1700 körül a 76 alatt is említenek *Első láb*-at.

¹⁸ Mint egyik volt tanítványomtól (Finta Géza, Nagyenyed) tudom, a közeli Magyarlapád lakói a patakot „*Enyedi Maros*”-nak hívják. Azonos jelenség ez azzal, amit *Szilády* (Nyr. III—1907:331) a Küküllő vidékén megfigyelt: a küküllő-vidéki ember minden folyóvizet *Küküllő*-nek nevez.

1859: a' *Farkas Patakban* (szö.). 1870 körül: Farkaspatak (e., kt., sz., r.). — A patak árkában csak esőzések alkalmával van víz; a patak neve a két partján fekvő oldal neve is.

75. **Farkaspatak észka** (gyü., e.), a 29 felfelé mutató irányában elterjedő e. és kevés gyü. neve.

76. **Farkas ucca**. 1744: *Farkas uccára* júnek Lábbal az Ehbát felé (szö.). — A 28-ra vezető népiesen később Gatyaszár utcának nevezett utca XVIII. sz.-i neve. Nevét valószínűleg onnan vette, hogy egészen idáig be-bejöttek a Farkaspatak és Herzsa erdeiben csatangoló farkasok.

77. **Fazakasszöllő**. 1700—1701: vinea Speciali Nomine *Fazakas Szöllő* apellata (szö.). — Egyszer határolás nélkül a határ ismeretlen részén említik.

78. **Fazakasak tövisei**. A 36 környékén levő agyagos területről szállították és talán szállítják ma is a fazakasok az agyagot.

79. **Fazakasak agyagvermei** [13]. Másként *Fazakasak* (Fazekasak v. Fazekasok) *vermei*-nek is mondják. A *fazakasak* alak a Maros mentén divó a-zást tükrözi.

80. **Fedeles palló**. 1725: az Városon által folyó patakon levő *Fedeles pallora* menő sikátor. 1728: az *Fedeles Palló* végénél az tövisi uttzai ház. 1732: Az *Fedeles Pallónál* való kő Ház. 1769: a *fedeles Palló* végiben. — A 9 környékén a 68-on átvezető mai vashíd helyén fedett híd volt, olyanszerű, mint amilyen a kolozsvári *Németek pallója* volt.

81. **Feketető** [50] (sz., k.). XVII. sz. vége: A *Fekete tora* rugo második láb(an) (sz.). 1700—1701: ...penes et juxta locum *Fekete tó* vulgariter apellatum (sz.). 1727: a *Fekete tob(an)* (sz.). 1729: Az alsó fordulón... a' *Fekete Tóban* (sz.). 1732: A *fekete Tónál* (sz.). 1761: a *Fekete Tora* rugo Lábban (r.). 1764: a' *fekete Toban* a Sósosban (k.). 1765: A *Fekete Toban* (r.). 1769: a *Fekete toba* (sz., r.). 1775: also fordulon a' *Fekete To* nevű helyben az harmadik Lábban... a' Száguldo ut szomszédságában (k.). 1779: az akasztófa Domb alatt való második lábban... (sz.)... rug véggel a' *Fekete Tora*. 1784: Az Akasztófa alatt... A *Fekete Toban* (sz.). 1792: Az Also Fordulob(an) a *Fekete tora* rugo lábban (sz.). 1802: a' *Fekete Tóban* (sz.). — A közlő szerint 2—3 évtizeddel előbb még moosaras tó, vadrucázó hely volt; 1896 körül még Alsófehér vm. állóvizei között említik.¹⁹ Ma teljesen kiszáradt tófenék.

82. **Felsőforduló**. A XVII. sz. végén, 1727, 1729, 1730, 1731, 1732, 1741, 1744, 1746, 1753, 1760, 1761, 1765, 1775, 1777, 1779, 1781, 1792, 1797, 1801, 1802 és 1830-ban említik. A határnak a 68 balpartján lévő fordulója; a név a mult század közepe tájáig üzött fordulós gazdálkodás emléke.

83. **Felsőláb**. 1765: az Or hegy(en) a Körtélyfa nevű Lábban (szö., felül pusztja) ennek szomszédja Nap Nyugotrol a *felső Labra* kimenő Szoros ut es az Nemes Refor(matum) Collegium oldal Gyepüre Le jövő szö.-je... — Az Órhegy [15] oldala 67 körüli részének neve volt.

84. **Felsőlövőszin** [17] (szö., kt., r.). 1870 körül: *Felső-Lövőszin* (sz., r., kt., szö.). — A *Lövőszin* felső része.

85. **Felsőporond**. [4] 1759: *Felső Porondon* az majorok között (pgyü.). 1765: a *Felső Porondon*. 1766: a' *Felső Porondon* a' két patok közt (jobbágy sessio). 1768: a' *Felső Porondon* a' két Patak között (gyü.). 1870 körül: *Felső-Porond* (belterület). — E ma már beépített terület a XVIII. sz.-ban vagy még tovább is a város birtokosainak egyik major-, és jobbágyessiohelye volt, de gyümölcsösök is voltak itt. Nevét a patak [68] által homokkal behordott volta miatt nyerte.

86. **Felsőrédes**. 1744: Az *Felső Rédesben* az oldal gyepe mellett (szö.). — A későbbi Nagyrédes [23] neve lehetett. A név németes alakjára vonatkozóan l. a Rétesnél.

87. **Felsősikátor**. 1761: a Porondon a *felső Sikátorban*. — A 4 és 9 között a 3 ba torkolló sikátor neve volt.

88. **Felszeg**. 1870 körül a város belterületén említik. A 28 felé vezető utca alsó felében levő népiesen *Gagyületnek* nevezett városrész és környékének neve.

¹⁹ Vö. *Alsófehér vm. monographiája*. Nagyenyed 1896. I. 100.

89. **Felszeg ucca** 1900-ban, mint utcanevet említik.
90. **Fisertelep** [52]. A Fischer és Ambrózi cég nagy kertészetének neve.
91. **Frankút.** [64] XVII. sz. vége: a *Frankut.* 1764: az *Frankuibann* (szö.). 1801: az *Frankút.* — A Szenterzsébet hegyen vagy Erzsébetpusztán [26] túl levő határrész neve. Valószínűnek tartom, hogy ez a helynév azoknak a *frank* betelepülőknek emlékét őrzi, akik még a XII. század folyamán özönlöttek el többek közt a Maros völgy alsó vidékét is.²⁰
92. **Füüd ucca.** A 87 melletti a régi szabad fürdőhöz (Uzsoda) vezető utcácska neve.
93. **Gagyület.** Egy a Tót utca környékén [7] levő utcaköz neve *Szilády Zoltán* magyarázata szerint, a gagyület, Nagyenyeden a gatyá fenekébe toltott háromszög alakú vászondarab és egy hasonló alakú köz neve.²¹
94. **Gatyszár ucca.** A Gagyület mellett, mintegy a gatyá egyik száraként az Ehbát [28] felé menő utca népies neve. Nevezik *Ehbát uccá*-nak és *Vinkler uccá*-nak is, mert a benne levő házakat a múlt század végén egy *Vinkler* nevű orvos építette.
95. **Gálprigy.** [27] (sz., szö., kt., te.). 1693: *Galprity* szőlő, es a' Csere mellett való kert. 1748: a *Gálpritty* szőlő hegy alatt az ország uttyára jó véggel (sz.). 1758: a *Gálpritty* (szö.). 1764: Az *Gálprity*ben a kúrta szőlőkben (szö.); *Gálprigy* málb(an) (szö.); *Gálprity* (szö.). 1870 körül *Galpritty* (kt., sz., szö.). — E névben is szász eredetű helynevet sejttek.
96. **Gerepen** [76] (szö., e., kt., r.). XVII. sz. vége: Az *Gerepen* (szö.). 1700: a *Gerepen* nevű (!) Hegjben; az *Gerepenben* (szö.). 1710: *Gerepen* nevű szőlő hegy málbán (szö.). 1731: *Gerepen* (szö.). 1732: Az *Gerepenben* (szö.). 1744: az *Gerepenb(en)* (szö.). 1758: *Gerepen* (szö.). 1760: A *Gerepen* (szö.). 1761: *Gerepenben*. 1765: A *Gerepen* (szö.). 1780: a *Gerepenbe* (szö.). 1796: az *Gerepen* nevű szőlő Hegy. 1870 körül: *Gerepen* (e., szö., ház, kt., r.). — Eredetét nem ismerem.
97. **Gerepen ajja.** 1870: *Gerepen* és *Herzsa alja* (házak, r., sz.). — A 76 alatti terület neve.
98. **Gerepen alatt.** XVII. sz. vége: A *Gerepen alatt* (sz.). 1700 körül: Az *Gerepen alat*... az közep labban (sz.). 1725: az also forduloban a *Gerepen alat* (sz.). 1728: az *Gerepen alat* (sz.). 1730: A *Gerepen alat* (sz.). 1732: Az *Gerepen alatt* (sz.). 1733: az *Gerepen alatt* (sz.). 1746: a *Gerepen alat* az hersa patakjara rugo labban (sz.). 1765: A *Gerepen alat* a hersa árkára rugo (sz.). 1780: Az *Gerepen alatt* (sz.). 1796: az *Gerepen alatt* az *Hersa arka* mellett (sz.). — Ugyan azt a határrészt jelöli, mint az előbbi helynév.
99. **Gerepen-tető** [48] (e., r.). A Gerepen hegy felső része, teteje.
100. **Gerepen vége.** 1732: Az *Gerepen végénél* (sz.). 1765: a *Gerepen végénél* (ku.). 1769: a *Gerepen végénél* (ku.). 1780: A' *Gerepen végénél* levő oldalbeli kukuruz föld. 1814: az *Gerepen végén* (ku.). — A helynév valószínűleg az oldalban fekvő Gerepennek a reá derékszögbe menő Herzsaészknának találkozásánál a Herzsa patak völgye elején levő földeket jelölte.
- 100a. **Gombási út** [85]. A szomszédos Marosgombás felé vezető út neve.
101. **Göblehem.** [36] (sz., l., k.). 1775: a *Göblőhőmben* egy darab hajdoni irtás földöm... 1870: *Göblehem* (sz., l., r.) — Talán német (szász) eredetű helynév.
102. **Göbleheny oldala.** 1797: a *Göbleheny* (vagy másutt ugyanabban az okiratban) *Göblehen oldalába*, vagy más képpen a Szent Istvan hegye alatt (sz.). — A Göblehem oldalának neve.

²⁰ Vö. Hóman—Szekfü: *Magyar történet* I. 403. — A kefelevonat javítása közben akadtam rá a Barabás Endre által ismertetett magyarázatra, mely a helynevet a *Frauengut*-ból származtatja. (Vö. Lukinich I.: *Nagyenyedi Album* Bpest. 1926. 225. l.) Nyelvészeti szempontból nincs akadálya a származtatásnak, mert népetimológiával magyar szájon könnyen előállhatott az újabb (?) *Frankút* alak; csak az a feltűnő, hogy nincs egyetlen közvetítő okleveles **Frangut*-féle alak sem.

²¹ MNy. III—1907:329.

103. **Göblehem alatt.** (sz.). 1780: a' *Göblehem alatt* (sz.). A 36 alatti terület neve.

104. **Göblehem árka.** A Göblehemen keresztül vezető árok neve; víz csak esőzések alkalmával van benne.

105. **Grintyen** [20] (gyü., szö., k.). 1684: az *Grintyen* (szö.)... az temető kert szomszédságában. 1687: az *Grintyin* (szö.). 1700: A *Grincsenben* (szö.). 1732: Az *Grintyen* (szö.). 1744: a' *Grintyenben* (szö. és pszö.) és *Grintien*. 1870: *Grintyen* (sz., r., kt., szö.). — A *grünből* kicsinyítőképzővel képzett *grünchen* magyarba átvett származékának tartom. A részben kopár oldalak között levő kirivóan *zöld* gyü.-t jelöl.

106. **Grómantó** [42] (k., tó). Eredeti neve állítólag mult századi tulajdonosától, egy *Kromann* nevű embertől származik. Ez egyszer ittas állapotban, halászatás közben, beesett a tóba és belefulladt.²² A tó Gromantó alakja későbbi tulajdonosától származik, bár szókezdő k > g változás eredménye is lehetne. A tó vize egyre apad, de az esős időszakokban tekintélyes területet borít be.

107. **Halomnál** (sz.). 1732: Az Felső Fordulon... Az *Halomnál* (sz.). — Valahol a 36 és 46 környékén levő határrészt jelölhette.

108. **Háromláb** (sz.). 1708: az herlos nevű szőlő hegy alatt nevezet szerint a *három labban* (sz.). — A 74-ben levő lábföldek neve volt.

109. **Harmadikláb.** 1760: Az *Harmadik Lábban* a' Rövidben (sz.). 1769: a Fekete toba... a *harmadik Lábba*. 1775: ... also fordulón a' Fekete To nevű helyben az *harmadik Lábban*... a' Száguldo ut szomszédságában (sz.). 1782: a Száguldo ut mellett a *harmadik Lábban* (sz.). — Az előbbi 1., 2. és 3. lábból álló *Háromláb* nevű határrész 3. lábjának neve volt.

109a. **Határpatak** [93] (sz.). A *határ* legszélén, Felenyed felé eső, eredetileg kétségtelenül időszakos vízfolyásról (patak) jelölésköri tágulással nagyobb területre vonatkozó helynév. Különösen vízrajzi tényezőt jelölő helynevek esetében nagyon gyakori a helynév jelöléskörének ilyenszerű tágulása. Vö. az ugyane határból ismert Búdóskút, Hidegkút, Hóttmaros stb. helynevekkel.

110. **Hátsóherzsa** [65] (szö., gyü., r., e.). A Herzsa hátsó része, vége. Ma inkább *Végherzsa* néven említik.

111. **Hellos** [11] (szö., r., sz., gyü.). 1700: az *Hellosban*(szö.). 1700—1701: in Promontorio *Herlos* (szö.). 1708: az *herlos* nevű szőlő hegy alatt nevezet szerint a három labban (sz.). 1744: *Herlosban* (szö.). 1870 körül: *Herlos* (sz., r., szö., házak). — A *herrenlos* (uratlan, gazdátlan) kiejtésben *hernlos*-nak hangzó alakjából magyar szájon előbb *herlos*, majd assimilatioval *hellos* lett.²³ A *Hellos* név tehát a régen itt lakó százság emlékét őrzi.

112. **Hellos alatt** [74] (sz., r.). 1693: Also Fordulora... Az *Hellos alát* (!sz.). 1744: az So Széken az *Hellos alát* (sz.). 1775: Also Territoriumon... a *Herlos* hegy *alatt* a Száguldo uton innet a Harmadik Labban (14 hold r.). 1780: A' *Hellos alatt* a' Száguldo ut mellett (sz.). 1870 körül: *Herlos alatt* (sz., r., út). — A *Hellos* [11] oldal alatt elterülő határrész neve.

113. **Hellos vége** (sz.). 1765: A *Hellos Végiben* az hegy alatt (sz.). — Az oldalas *Hellos* alsó végének neve.

114. **Herzsa** (szö., gyü., r., e.). XVII. sz. vége: *Hersa* (szö.). 1700—1701: Sub Promontorio *Hersa* vocitato (sz.). 1720: *Hersai* szőlő. 1732: Az *Hersi* szőlő. 1764: *hersi* szőlő. 1769: *Hersa* (gyü.). 1780: Az *Hersai* gyü. kert. — A mai Első-Közép- és Végherzsa összefoglaló neve.

115. **Herzsa ajja** (r., sz., házak). 1870 körül: Gerepen és *Herzsa alja*. — A Herzsa alsó, az árokba ereszkedő része.

116. **Herzsa alatt.** 1700—1701: Sub promontorio *Hersa* vocitato (sz.). — Ugyanazt a területet jelölte, mint az előbbi helynév.

117. **Herzsa árka** [99] (p.). XVII. sz. vége: *Hersa árka*. 1765: a Gerepen alatt, a

²² Fogarasi Albert ny. rektorprofesszor szíves szóbeli közlése.

²³ Vö. a *barlang* > *ballang*, *parlag* > *pallag* féle, Erdélyben nagyon gyakori népnyelvi alakokkal. A *Herlos* és *Hellos* alak a történeti alakok bizonyossága szerint sokáig párhuzamos életet élt

Hersa Árkára rugo Lább(an) (sz.). 1769 és 1780: a *Hersa árkára* rugo Lábban (sz.). 1782: a *Hersa Árkára* rugo földek. 1796: az Gerepen alatt az *Hersa arka* mellett (sz.). — Ma is a *Hersza* alatt folyó, nyáron csaknem teljesen víznélküli p.-t nevezik így.

118. *Herzsa árka mellett* (sz.). 1730: az *Hersa árka mellett* az ország utyára rugo lábban (sz.). 1732: Az *Hersa árka mellett* (sz.). — A *Herzsa* völgyében folyó p., ma legfeljebb ér mellett elterülő határrészt jelölték e névvel.

119. *Herzsa árkán túl* (sz.). 1732: Az *Hersa árkán túl* (sz.). — A *Herzsa* patakán vagy erén túl, a Gerepen [76] felé elterülő határrész neve.

120. *Herzsa erdő* [14] (e., r.). 1870 körül: *Herzsa-erdő* (e., á., út). — A gyü. és szö.-vel szemben fekvő erdős oldal neve. Része az újabb keletű *Bunezo*. A völgy nyílása fele a *Herzsa északában* [18] folytatódik.

121. *Herzsaészka* [18] (e.). A déli fekvésű verőfényes *Herzsa*-val szemben fekvő észkos oldal neve.

122. *Herzsa patakja*. 1700 körül: *Hersa patakja*. 1746: a Gerepen alatt az *hersa patakjara* rugo Lábban (sz.). — Ugyanaz, mint *Herzsa árka*; ma inkább érnek nevezhető és nem pataknak.

123. *Herzsa patakja mellett* (sz.). 1732: a' *Hersa patakja mellett* (sz.). — Ugyanazt a területet jelenti, mint a 118 alatti helynév.

124. *Herzsarét* (k., gyü.). 1765: A *Hersa Rét* benne Lévo gyümölcsesseivel. 1782: a *Hersa Rétbeli* gyü. — A *Herzsa árka* melletti rétes határrész neve.

125. *Hid ucca* [1]. 1870- és 1900-ban említik. A 87 és 68-on átvezető utca neve.

126. *Hidegkút* [54] (sz., r.). XVII. sz. vége: A *Hidegkút* és *Patak fő*(nek) éri között való labban éppen a Maros parton (sz.). 1765: A Felső forduloban a *hideg kutnal* az eren innét az Apahidja fele menő ut mellett (r.). 1817: Az *Hideg kutnál* (k.). — Eredetileg kútnév, később a környék neve is. A bővízü forrás ma is megvan.

126a. *Hidegkút árka* [86]. A *Hidegkút* vizét levezető, régebben *Hidegkút ere* néven említett kis vízfolyás neve.

127. *Hidegkút út*. 1870-ben említik. A *Hidegkút* mellett Apahida felé menő út neve lehetett.

128. *Hidegkúton alol* (k.). 1744: Az *Hideg kúton alol* (k.). 1764: „Az *hideg kúton alol* — vallja a tanú — a' Város Földeinek a' végiben... volt... egy darab Rétytek, emlékezem réá, hogy mikor az Inoskák sástépni oda mentenek, Miklós Déák Uram megkergette őket.“ — Vizenyős k. volt a *Hidegkút* [54]-től kezdve a mai vasuti töltés irányában.

129. *Hidegkút ere*. 1727 és 1738: a *hidegkút ere*. — A *Hidegkút* [54] vizét ma is levezető bővízü ér neve.

130. *Hidegkút ere mellett*. 1727 és 1738-ban itt k.-t emlegetnek.

131. *Hóttmaras* [34] (sz., k., l.). XVII. sz. vége: A felső fordulo.... Az Horgasban vagon az *hólt Marosra* rugo labban (sz.). 1760: a' Felső Forduloban... A *Hólt marosra* megyen veggel. 1764: a' *hólt Marus*. 1773: az *hólt Marosra* rugo Lábban (sz.). 1833: a' *hólt Maros* mellett — a' Horgosban (sz.). 1870 körül: *Hóltmaros* (e., sz., r.). — A *Hóttmaras* és *Hóttmaros* formát változtatva használják; a népnyelv szinte kizárólag az előbbivel él. A század végén itt még tekintélyes tölgyerdő is volt; növényzete részben még ma is elárulja a hely előbbi e. voltát.

132. *Hóltmaras előtt*. 1765: A Serbán Gábrilla rétyte a mart alatt a *Hólt Maras* előtt a halmon alol. — A 37 táján levő határrészt jelölheteti.

133. *Hóltvíz*. 1764: az *hólt vizre* Miriszlo felé rugo Lábban (sz.). — A 34 és 35-től nagyjában a 37 irányába elterülő sz.-t említenek itt. A *Hóltvíz* a *Hóltmaros* másik neve.

134. *Horgas*. XVII. sz. vége: Az *Horgasban* vagon az *hólt Marosra* rugo labban (sz.). 1700: in Loce vulgariter *Horgas dicto* (sz.). 1729: az *Horgasban* a' köves Domb alatt (sz.). 1730: az *horgasban* (sz.). 1732: Az *horgasban* (sz.). 1757: a' *horgasba* (sz.). 1760: a' Felső Forduloban... A *Horgasban*... a *Hólt marosra* megyen veggel (sz.). 1764: a' *Horgosban* a *Miriszlo* felé rugo Lábban. 1833: a' *Hólt maros* mellellet — a' *Horgosban* (sz.). — A ma Nagyhorgas [35] néven ismert határrész neve; nevét a kámpó alakban futó földesikoktól kaphatta. Az egész magyar nyelvterületen nagyon gyakori helynév.

135. **Hosszu** [19] (gyü., szö., r., ksz.), XVII. sz. vége: a *hosszu* (szö.). 1700: A *Hosszúban* (szö.). 1732: Az *Hosszu* (szö.). 1744: *Hosszszuban* (szö.). 1870 körül: *Hosszu* (kt., r., szö., sz.). — A Vereskereszt [41] mellett elmenő úttól felfele a hegyélig *hosszan* felnyúló határrész neve. Mint helynév az egész magyar nyelvterületen gyakori.

135a. **Hosszuajja** [96] (sz., k., 2–3 ház). 1870: Bükkös és *hosszú alja* (sz., l.). — A Hosszú [19] alatt lévő terület neve.

136. **Hosszuberek előtt**. 1719: az *hosszu berek előtt* (!). 1726: *hosszu berek előtt* (sz.) 1770: Apa higya előtt a *Hosszu berek előtt* valo lábban (sz.) — A 49 környékén a Maros mellett *hosszan* ehuzódó berek neve lehetett.

136a. **Hóttmaras megett** [62] (k., sz.). A várostól számítva a Hóttmaras [34] nevű határrészen túl, a *megett* levő terület neve.

137. **Irtás**. 1732: Az *Irtásban* három hold sz. — Miriszló felé, talán a 46 és 36 környékén valami erdőirtás helyét nevezhették így.

138. **Irtvány**. 1751: az *Irtványon* a Varczagás ucaza Felső Sikátorában a melly a patakra le jár (ház és kt.). — A 3 felső részén, ahol beépítetlen területen, az Enyedi patak [68] mellett eszközölt berekirtás emlékét őrzi.

139. **Ispotájföldje**. 1765: Apahidi Török buza földek... fellyúl szomszédja az Ecclesia vagy *Ispotály földje*. 1733: az *Ispotály földjei*. — A 49 tájékán lévő földek valamelyikének neve lehetett. A város betegeit gondozó ispotály (kórház) céljait szolgáló terület neve. Az első adatból úgy látszik, hogy az *ispotály* egyházi kézben volt.

140. **Ispotáj rettye**. 1775: Ecclesia vagy *Ispotály rettye*. — Talán az *Ispotáj földje* nevű határrész másik neve; valószínűbb azonban, hogy a 42 és 50 közötti területen fekvő rétes határrész egy darabjának neve volt.

141. **Jónásné réte**. 1693: Az *Jonasne Rete*. — Valahol a Pataktő [69] környékén lehetett.

142. **Kakasdomb**. Román neve, *La Cocos*, alighanem a magyar származéka. A város közepén levő útkereszteződéstől a hegyre felmenő és a Tövisi út [62]-ban folytatódó Tövis utca [6] hegytetőn való része és környékének neve. A közlő szerint egy *Kakas*-hoz címzett vendéfgadót állott régebben a tetőn és erről nevezték el az egész dombon levő kis városrészt. A magyarázatot valószínűvé teszi a román név is. Újabb keletkezésű helynévnek kell lennie, hisz első történeti adatunk csak az 1870 körüli évekből származik; ekkor már a belterülethez tartozott, tehát legalább részben beépített terület volt.

143. **Kastéj**. 1641: az *Kastély*. 1691: az Varczagás utcza *Castel* felől való szogeletin 1693: a *Kastély* előtt Miriszló Uczában lévő Nemes ház; másutt az *Kastélyban*. — A ma is kőfallal és bástyákkal körülvett Piac közepén álló épület-tömb, régen védelmet nyújtó erősség neve. Ma *Vör*-nak nevezik. Belső udvarán a református és szász lutheránus templom, körötte régen a céhek által védelmezett bástyák, üzlethelységek és lakások vannak. A Vár utójára 1849 januárjában nyújtott ideig-óráig védelmet a magyarságnak. Nem lehet eldönteni, hogy újabban a bástyák szakszerű renoválása vagy a renoválás elmulasztása tett-e nagyobb kárt a környező várfal műemlék jellegében.

144. **Kádastó** [57] (sz., k.). 1764: az Felső Forduloban a *Kódas taván* belől az bogoly Juk felől (sz.). 1768: a felső határbán a *Kódas tonál* (k.) 1769: a *Kódas Tonál* (r.). 1780: A *Kódas Tónál* (sz.). — A közlő magyarázata szerint régebben a vizenyős réten heverésző bivalyok kádszerű gödröket vájtak ki; ezekben meggyűlt a víz és ezért nevezték el a területet Kádastónak. A magyarázat aligha helytálló. A név egy újabban eltűnt tó haidani helyét jelöli, melynek neve, az 1764-es adat alapján, valószínűleg egy *Kódas* nevű embertől származik.

145. **Kádasér**. 1769: a *Kódas erre* rugo Lábban (r.) — A Kádastó [57] vizét levezető, ma eltűnt ér neve.

145a. **Kápolnadomb**. Másként, rövidebben: *Kápolna*. A Sétatér [55] létesítése előtt az itt levő domb neve. Nevét állítólag a régebben itt álló *kápolná*-ról vette. Közepén az 1704-ben elesett diákok 1904-ben leleplezett, de az imperium-változáskor megrongált és ledöntött csonka emléke áll.

146. **Kecskekert** (sz.). 1730: az felső fordulóban a *Kecske kertben* (sz.). — Az a körülmény, hogy a Felső fordulóban említik, helyrajz szempontjából csak annyiban igazít útba, hogy a helynevet a 68 balpartján levő valamelyik határrész eltűnt nevének kell tartanunk. Esetleg a Kecskekút másik neve lehetett.

147. **Kecskekút** (szö.). 1684: a *Kecske kutba* (szö.). 1706: az *Kecske kutt* nál az Redes szőlők felől... sovány... sz. 1739: Nagy Rédes Szőlő Málban, hívták régen *Kecske kutra* fel járó Utnak. — A 21 és 23 között levő terület környékének eltűnt neve.

148. **Kereszt alatt**. (sz.) 1765: A Felső Fordulon... a Köves domb(on) a *Kereszt alatt* (sz.). 1769: a Felső Forduloban... a Köves Dombon a *Kereszt alatt* (sz.). — A 98 környékén, a Kövesdombon kereszt lehetett; így keletkezett e helynév.

149. **Kerekút**. 1765: Az Also Fordulon a *kerek uttra* rugo Lábban (sz.). — A 68 jobb partján levő fordulóban, egyetlen adatom alapján, nem helyezhetem el e helynevet.

150. **Kenyérszin előtt**. Az egyetlen 1764-ből származó adat *kenyér szin előtt* való ház-at említ Valahol a város belső területén kellett lennie.

151. **Keresztesi berke**. 1764: a' Sóss szék *Keresztesi berke* felől valo oldalban (sz.). — Régen a 65, 83 és 80 meg az 59, 14 és 18 között folyó Herzsa patak valóban patak volt; a Sós széken [60] keresztülfolyva körüle berek keletkezhetett és ez viselte a fenti nevet. Ma a Herzsa patak csaknem teljesen szárazon álló árok, a 60-ban meg sz. és k. van.

152. **Két patak közt**. 1766: a' Felső Porondon a *két patak közt* (jobbágy sessio). — Még a mult század második felében a 68 vizének egy részét a Felső porond felső felén a Tót ucca [7] alsó részén álló malomhoz (ma gőzmalom) vezették. Az így keletkezett két patak közötti terület neve volt a fenti név.

153. **Kirájdomb**. [58] A határ széle felé levő domb neve; közelebbit nem tudok róla.

154. **Kisbogáncsos**. A 82 jobb fele mutató nyila irányában a Bogáncsos kisebb része. Az államvasutak fatelitő telepén kívül sz., kt., k. és r. van rajta.

155. **Kisfeketető**. 1764: a' *kis Fekete Toban* (sz.)... mikor arattott a Tó fenekit is koszáltatta... (szomszédja) az szagaldo ut. — A Fekete tó [50] egy kisebb különszakadt részének, esetleg magának a Feketetőnek neve. 1764-ben már sz. és k. volt.

156. **Kisfenyves**. A 64 és 78 között a bükkös alján a mult század végén ültetett kis fenyveserdő neve.

157. **Kisgerepen**. XVII. sz. vége: A *Kis Gerepen* (szö.). — A mai Gerepen [76] egyik részének neve volt.

158. **Kishíd**. 1764: Az Szent Királyi érre rugo Lábban a' *kis Hidon* alol (sz.). — Talán a 42 vizét levezető eren átmenő kis híd neve.

159. **Kispiac**. 1797: a' Magyar Uttza felső végén a *Kis Piatzon*. — A Piacba torkoló Magyar utca és a Piac találkozásánál keletkezett kis piacrésze neve. Ma e nevet nem hallani.

160. **Kisporond**. 1724: a' *kis Porondon* (gyü.). — Az akkor még gyü.-ből és majorokból álló 9-t nevezhették így.

161. **Kisrétes** [21] (szö., gyü.). Először 1870 körül említik.

162. **Kolégium felett** (szö.). 1744: Az *Collegium felett* (szö.). — A Bethlen kollégium felett az Órhegy [15] oldalán levő határrészt jelölték így.

163. **Kolégium kert**. XVII. sz. vége: A felső fordulo(n)... A *Collegium kerten* aloll (sz.). — A 87 környékén levő kert lehetett.

164. **Kolégium réttye**. 1760: Az also Fordulob(an)... A Bogancsba a Csombordi Rét felől való Lábban (sz.)... Napkeletről (szomszédja) a' *Collegium Réttye*. — A 82 mellett a 71 fele eső területen levő rét neve volt.

165. **Kopasz oldal**. A Bükkös [32] egyik letarolt (?) részének neve.

166. **Korház ucca**. Először 1870-ben említik; a 8 és 11 között, a kórház mellett elvezető utca neve.

167. **Kosárdomb**. Hegycsuszamlás révén keletkezett, bokrokkal borított, kettős domb neve. 1744-ben, mint előbb látuk, a Herzsának egy részét Csú-

szóherzsaként említik, Valószínűleg ekkor, a magasan fekvő Herzsaoldalról leváló hegyrész alácsúszásával keletkezett kettős dombocskát nevezték el így. Keletkezésére vonatkozólag a néphit azt tartja, hogy az óriásleány két kosárban földet vitt, de közben elfáradt és letette. Így keletkezett a kettős dombocska *Kosárdomb* neve.²¹

168. *Köberék* [31]. Köves, bokros föld neve a Borsóföld [22] felett.

169. *Köbölser ucca*. 1686: *Köböl szer utzában*. — Valószínűleg a *Kököböl ucca* másik neve.

170. *Kököböl ucca*. 1691: *Kököböl utzában* a Piacz Szerben. 1702: *Kököböl Ucca* 1723: a' *kököböl ucczában* 1725: *Kö köböl utca* 1731: *kököböl ucca* 1761: *Platea vulgo Kö-Köböl Uttza* (vocata) 1769: a' *Kököböl uttza*. — A mai két tágasabb terecskéből és négy tágabb utcából álló főtér egyik utcája lehetett. A Varzagás vagy Várszeg uccától [3] a Tövis utcáig terjedő utcaszerű piacérsz nem lehetett, mert mint láttuk, ennek neve *Buzapiac* volt; a Bethlen kollégium mai épülete és a Vár között levő utca kicsinysege miatt alig jöhet számba. Itt talán lakóházak nem is állottak. Így csak a mai katolikus templomtól, a régi *Kispiac*-tól kezdődő utcaszerű térrész neve lehetett. Itt a gazdag városi polgárok laktak *köböl* építet házaikban.

171. *Körtvéjfa* (szö.). XVII. sz. vége: az *Körtvélyfa* (szö.). 1700—1701: in *Loco ... Körtvélyfa dicto* (szö.). 1731: *körtvélyfa* (szö.). (egy felől szomszédja) az Temetőről, fel menő Szoross vagj Sikátor. 1737: a' *Körtvély fáb(an)* levő ódal gyeplé mellett való.... szö.... 1744: az *Körtvély fa*-ban... az közép Lábban (szö.) (és) az felső Lábban (szö.) 1750: a *Körtélyfa*.... szölő hely Malban a közönséges²⁵ szőlőkre szolgáló sikátor (mellett). 1751: *Körtvélyfa* (szö.). 1764: a *körtéfában* (szö.). 1765: az Ör hegyb(en) a *Körtélyfa* nevű Lábban (szö.; felül pszö.) ennek szomszédja Nap Nyugatról a felső Labra kimenő Szoros ut es az Nemes Refor(matum) Collegium odal Gyepüre Le jövő szö.-je. 1801: *Körtvélyfája* (szö.) (szomszédja) Nap nyugotrol.... az Alján az Temető oldal gyepléje Fejjebb.... a Tetejéig az Nemes Reform(um) Collegium. — A legrégebb és leggyakoribb alakok *Körtéjfa* és gyakrabban *Körtvéjfa* olvasatot adják; csak az 1764-es adatból olvashatunk *Körtéfa*-t. Úgy látszik Nagyenyed régebbi nyelvében a körté-nek *körtvéj* és *körtéj* alakja uralkodott a *körté*-vel szemben. A hely a 16 és 20 közötti területen, a 16 mai, újabb részén lehetett.

172. *Köves domb* [98] (sz., k.). XVII. sz. vége: Az *Köves Dombonn* (sz.). 1733: a *Köves donbon* a felső forduloban (sz.). Az *köves domba* (sz.). 1753: a' Felső forduloban... a *Köves Dombon* (sz.). 1760: a' Felső Forduloban... a *Köves Dombra* negyven véggel (sz.). 1764: A Felső Fordulon a *Köves Dombon* (sz.). 1765: A Felső Fordulon... a *Köves Domb(on)* a Kereszt alatt (sz.). 1769: Felső Forduloban... a *Köves Dombon* a' Kereszt alatt (sz.). 1780: a' *Köves Dombon* (sz.). 1801: a Felső Fordulon a' *Köves Dombon* (sz.). — A Miriszlói út [61] felé emelkedő domb neve.

173. *Kövesdomb alatt*. 1729: az Horgosban a' *köves Domb alatt* (sz.) 1773: a' *Köves Domb alatt* (sz.). — A 37 környékén fekvő területet jelölt.²⁶

174. *Középhertzsa* [83] (szö., gyü., r.). 1744: az *Közép Hersáb(an)* (szö.) 1760: A *Közép Hersa* (szö.) 1870 körül: *Közép Hersa* (r., kt., szö., l., e., házak). — A Herzsa középső része.

175. *Középláb*. 1700—1701: in loco *Középláb* (sz.). 1744: az körtvély faban... az *közép Lábban* (szö.). — A 16 és 20 között régen *Körtéjfa*-nak nevezett szőlőoldal középső részének neve.

176. *Középmalom*. 1764: a *közép Malom* előtt (major hely). — Valószínű-

²⁴ Kónya Gyuláné (Nagyenyed) szíves szóbeli közlése.

²⁵ = közös.

²⁶ Megjegyzendőnek tartom, hogy egy 1764-es okirat a' *Sz: Király uttza megett a' Köves Domban lévő kerti szőlők rendiben lévő szö.-ről* beszél. Ez azonban semmiképen sem vonatkoztatható a Felső forduloban emlegetett határrészre. Így ugyanakkor a terület geológiai viszonyait jelző két *Kövesdomb* elnevezést kell elkönyvelnünk.

leg a 87-on ma is meglévő, a Felső- és Alsómalom közé eső malom neve volt.

177. **Kuku** [67] (szö.). Az Órhegy alólról a Bethlen kollégium, illetve a Temető [16] által határolt oldalrészének neve.²⁷

178. **Kukuruz láb**. 1769: Apahida előtt lévő *Kukuruz Lábba* (sz.). — A 49 ben, valószínűleg a szomszédos román lakóságú Apahida lakóinak hatására elnevezett kisebb területrésze neve. A *cucuruz* az erdélyi román nyelvben kukoricát, tengerit, törökbuzát jelent. A helynév nem állandó jellegű; egyszeri említése után nem kerül többé elő, bár arról a területről ezután is sok adatunk van.

179. **Kurta földek**. 1765: A Vartzagási Uttza Végén a Szöllők alatt Lévvő *Kurta földek*... a Szőlő uttyáig. — A 3 felső felén a 23 alatt levő kisebb földek neve lehetett.

180. **Kurta szőlők**. 1764: Az Gálprityben a *kúrta szőlőkben* (szö.). — A XVIII. sz.-ban a 27-ben levő, valószínűleg kisebb alakú szőlők neve volt.

181. **Lapos**. (sz.). 1769: a Borso földén fenn a *Lapason* (sz.). — A 22 fensíkon fekvő részének neve volt.

182. **Levélszín** (szö.). 1700: a *Level színben* (szö.). 1744: *Level színben* 1830: felső fordulón az... *Level szín* (szö., hegy). — A 77 és 17 régebbi összefoglaló neve. Az először 1700–1701-ben megjelenő *Lövőszín* a határolásból ítélve, e névvel jelzett területre vonatkozik. Régebbi alaknak a *Levélszín*-t tartom; ebből talán népetimológiával fejlődött a máig is élő *Lövőszín* alak. Párhuzamosan azonban mind a két alakot használták.

183. **Lippai berek**. 1870 körül l. sz.-nak említik. A 82-től a Maros felé a 69 és 43 közötti, ma is berkes terület, talán magának a 43-nak régebbi neve. E helynév a XVIII. sz. elején a Nagyenyedre vonatkozó iratokban emlegetett Lippai család nevét őrizheti.²⁸

184. **Lippai tó**. 1700–1701: in loco vulgo *Lippai to ere* (vocato). — Talán a 74-ben levő tavak egyikének, esetleg a később *Kisfeketető* néven említett tónak neve lehetett; mint az előbbi helynév, úgy ez is családnévből származhatik.

185. **Lippai tó ere**. 1700–1701: in loco vulgo *Lippai to ere* (vocato). — A Lippai tó vizét elvezető ér neve; hihetőleg a Marosba ömlött.

186. **Lőportoronynál** [73]. A mult század második felében az 5-nek a 61 felőli végén álló katonai kaszárnyák mögött lévő puskaporos toronyról a környék neve. Román neve — *La prăvălie* — a közelében levő üzletre vonatkozhatott. Úgy a magyar, mint a román helynév a ma már eltűntek sorába tartozik.

187. **Lövő szín**. 1700: *Lövő szín* (szö.) 1732: *Lövő szín* (szö.). 1777: Felső Fordulob(an) *Lövő Szín* nevű málban. 1781: Felső Fordulón... *Lövő szín* (szö.). — Csaknem kétségtelen, hogy a máig is *Alsó- és Felső lövőszín* [77 és 17] alakban élő helynév a régebbi és okleveles adataink szerint a *Lövőszín* alakkal 1830-ig párhuzamosan használt *Levélszín* népetimologia útján keletkezett változata. A környező határrésznevek mind erre a feltevésre utalnak.

188. **Magazin**. 1833: A Magyar Uttza végén levő lábok sorában (bu.) mely benyulik A' *Magazin* felé. — A 38 bal felé mutató nyila irányában álló kaszárnyák környékén valami raktárhelyiség, esetleg a 73 lehetett és ennek neve volt.

189. **Magosherzsa** (szö.). 1744: *Magos Hersa* (szö.). — A Herzsa-nak a hegyoldalon magasan fenn fekvő részét, a Sompatak [30] környékét nevezheték így.

190. **Magosgrintyen** (szö.). 1744: az *magos Grintyenben* (szö.). — A 3-tól a hegytetőig felnyúló Grintyen [20] magasan fekvő részének neve.

191. **Magyar ucca** [5]. 1659, 1700, 1711, 1732, 1757, 1758, 1764–1770, 1775, 1797, 1800, 1813, 1900-ban említik. — A Miriszló felől jövő országútnak [61] és az Apahida felől jövő találkozásnál valamivel felül kezdődve a Piacig, a régi

²⁷ A város közelében, a Maros bal partján fekvő Marosszentkirályon is 1792-ben említenek egy *Kukuk* nevű helyet.

²⁸ Többek közt 1700–1701-ben *Michaël Lippai*-t említik.

Kispiacig tartó utca neve. A Nagyenyed egykori vegyes lakosságára mutató utcanév ma is általánosan használt.

192. **Magyar ucca végin** [91]. 1744: a' *Magyar utca végin* (sz.). 1746: a felső fordulón a' *Magyar utca végin* (ku.) 1780: A *Magyar Utca végin* (sz.) 1782: a *Magyar Utca végin* (sz.) 1833: A *Magyar Utca végin* levő lábok sorában (bu.) mely benyulik A' Magazin felé. 1870 körül: *Magyar utca vége* (sz., r., kt., honvéd laktanya). — A Magyar utca régen a szabad mezőbe futott bele; legkésőbb a mult század második felében beépült; újabban még a 61 mellett messze a mezőn is vannak házak. A városnak ebben az irányban való fejlődése 1918 után kezdődött, de a megyeszékhelynek Gyulafehérvárra való áthelyezésével meg is akadt.

193. **Majorok között.** 1759: az Felső Porondon a *majorok között* (pgyü.). — A 4 újabban, talán csak a mult század vége felé épült városrészé; addig a városi birtokosok majorhelyei voltak itt.

194. **Majorok rendiben.** 1753: a Parandan a *Majorok rendiben*. — Nagyjában az előbbi helynév által jelölt terület neve.

195. **Malman alol.** 1741: a' *malman alol* a' patakra rugó lábban (sz.). — A 4 környékén levő terület neve. A *malman* alakot a Marosmentén általánosan és Nagyenyeden is divó a-zás magyarázza.

196. **Malam árka** [87] (n.). 1764: az u Malmon felyül az *Malom Arká*-ra menő Lábban (sz.). — A 68-ból elvezetett, a csapó-malmok járásához szükséges vizet szolgáltató mesterséges árok neve.

197. **Malom ucca.** 1900 körül említik. Ma is a 2-től lefele a 87 mellett haladó utca neve.

198. **Malomra rugó láb.** 1765: a *Malomra rugó Lábban* a Bogántosban (sz.) 1780: Az *Malomra rugó Lábban*(an). — Úgy látszik a XVIII. sz. második felében a vasútvonalnak a mai *Bogántos* [82]-on innen, a város felé eső része is a Bogántoshoz tartozott, mert az Alsómalom, melyre a *Malom* vonatkozhatik, innen messzecke van. Lehetséges az is, hogy a Bogántoshoz közelebb az akkor jóval bennebb folyó Maroson [71] vagy a 68-on egy másik malom is állott.

199. **Malompatakja.** 1724: az *Malom Patakja* es az Nagy Patak között levő Major.... rajta levő Csűrivel. — Valószínűleg a *Két patak közt* helyraizi elhelyezésénél említett és a 7 környékén levő felső malom árok neve. Ha nem erre, akkor a 87-re vonatkozik.

200. **Maros** [71] (f.). 1700 körül: *Maros* (f.). 1744: *Marus* (f.). 1766: *Maros* 1769: *Maros*. 1784: *Maros*. — Az a-zó nagyenyedi nyelviírásban *Maras*-nak ejtik. Román neve: *Mureș*. A város határában elfolyó legnagyobb erdélyi folyó neve. A név eredetéről *Melichnek* az a nézete, hogy e „végelemzésben thrák-dák“ név az ómagyarban bolgár-török közvetítéssel került és innen ment át a szláv, román és erdélyi szász nyelvbe.²⁹

201. **Maros gázlója.** 1736: Csombord előtt levő rétek között a' *Maros Gázlójára* menő utra és az also berekre rugó k. — A 63 a Maros sekélyes medrén átvezető részének neve, akkor még nem lehetett meg a Csombordnál levő nagy fahíd.

202. **Marosan túl** (r.). 1732: Az *marosan túl* a' Csombordi berekben. — A város határának a Maroson átnyuló részét, a 39 környékét nevezték így.

203. **Mart alatt** (sz.). 1780: Az Ag hidra rugó Lábba.... az *Mart alatt* (sz.). — Valahol a 87 alsó folyása mellett levő terület neve volt.

204. **Második láb** (sz.). 1760: Az Also fordulob(an).... (A Bogántosba) a' *második Lábban*(an) (sz.). 1764: Akasztó Fa Domb alatt a' *második Lábban* (sz.). 1770: Also Fordulon a *Második Lábba* a Száguldo uton belül (sz.). 1779: az akasztófa Domb alatt valo *második lábban* (sz.). — Régebben a vasútvonalon túl az Akasztódombig felnyuló 82 és 11 tájékán levő, művelés alatt álló kisebb terület neve.

205. **Meredek domb.** 1744: (ahol) a' Szent királyi Utt ki megyen az *mere-*

²⁹ Vö. *Honfoglaláskori Magyarország* Bpest, 1929. 52. s köv. 1.

dek Dombon (szö.). — Valahol a 11 felett levő Akasztófadomb környékének, talán éppen a valóban meredek oldalú Akasztódombnak neve.

206. **Mintás** [40] (sz., k., l.). 1700 körül: Az új Tilalmon alol az *mentásbann* (sz.)... szomszédja egy felől a Maros mellett levő földek 1732: a *Mentásban* (sz.). 1784: A *Mentásban*... a Collegium kertén alol lévő lábbal által ellenben a Maroshoz közel 1801: az Felső Fordulob(an) az *Mintásban* (sz.). 1802: a Felső Forduloban... a *Mintásban* (sz.). — Az utolsó két adaton kívül a többi *Méntás* vagy *Méntás*-nak olvasandó. A név a közlő szerint is az itt vadon élő *menta*: *minta* (fodormenta) nevű növényről elnevezett határrészt jelölte; a történeti adatok kétségtelenné teszik ezt. A *Méntás*: *Méntás* a XIX. századforduló után máig is *Mintás* alakban használatos.

206a. **Miriszló előtt** [90] (sz.). A határ Miriszló község felé eső legtávolabbi részének neve.

207. **Miriszló fele fordulora**. 1693: *Miriszlo fele Fordulora*. — A szomszédos Miriszló község felé esett *Felső forduló* (l. ott) másik neve a XVII. sz. végén.

208. **Miriszlói út** [61]. A Magyar utca folytatásaként a szomszédos Miriszló felé vezető újabb országút neve.

209. **Miriszló ucca** [1]. 1641: *Miriszlo ucza*. 1693: a Kastély előtt *Miriszlo Ucczában* lévő Nemes ház. 1725: *Miriszlo Utcza*.³⁰ 1733: *Miriszlo Ucca*. — A városnak az 55 felé vezető és a régi országútban [78] folytatódó, Miriszló felé vezető utcája. A régi országútnak az alsóbb részeket veszélyeztető Maros folyó miatt kellett itt vezetnie, hogy a Marosújvár felől jövő sószállító szekerek akadálytalanul közlekedhessenek. Az út csak a múlt század közepe táján vagy második felében szünt meg a Sétatér [55] felállításával és a 61 végleges kiépítésével; nyoma ma is világosan látható. Az értelmetlenné vált Miriszló utca neve is helyet adott a Bethlen Gábor fejedelem emléket őrző *Bethlen ucca* névnek.

210. **Nagybogánsos** (sz., k., kt., l.). A 82 bal felé és a 71 felé mutató nyila irányában elterülő határrész neve.

211. **Nagyhellos** (szö.). XVII. sz. vége: A *Nagy Hellos* (szö.). — A Hellos [11] valamelyik részének neve volt.

212. **Nagyhorgas** [35] (sz., k., l., út). 1870: *Nagy-horgos* (sz., r., út). — Kampóformán elhajló határrész neve.

213. **Nagykerekrét**. 1765: a *Nagy kerek rét*... Csombord felől szomszédja a Szaguldo ut... 1780:... az Also Fordulob(an)... *Nagy kerek rét* (r.). 1782: a *Nagy Kerek Rét*. — A 74 és 79 közötti részen levő nagyobbacska, kiszélesülő rét neve volt.

214. **Nagypatak** (p.). 1724: az Malom Patakja es az *Nagy Patak* között levő Major rajta levő Csűrivel. — Az Enyedi patak [68]-ot egyszer így is említik.

215. **Nagyporond ucca**. 1702: az *Nagy Porond Ucca*. — A 4 és 9-en már a XVIII. sz. elején kiépült utca. talán a későbbi *Alsóporond ucca* neve.

216. **Nagyrétes** [23] (szö., gyü., r., sz., kt.). 1737: az *Nagy Rétes* Szőlők tetején. 1739: *Nagy Rédes* Szőlő Málban hívták régen Kecske kutra fel járó Utnak... 1769:: a *Nagy Rétes*. 1780: a *Nagy Retesbe* (szö.). 1870: *Nagy-Rétes* (szö., r., kt., sz., út). — A rétes részekkel tarkított, főként szö. s gyü. *Rétes* határrész nagyobbik részének neve.

217. **Nyaktörő sikátor**. A 7 felső végén levő meredek, fagyos időben veszedelmes csúszós utcácska neve.

218. **Oláhok uccája**. A 8-ból nyíló utca neve; a tulnyomó részben románok által lakott utca a románságnak Enyedre való újabbkori beköltözésére mutat, mert az utca a múlt század első felénél alig lehet régebbi. Történeti adatunk nincs e csak közszájon forgó, nem hivatalos utca névre.

219. **Órhegy** [15] (gyü., szö.). 1717: *Órhegy* oldalban (pszö.). 1764: az *Ór hegy*(en) a Körtély fa n. Lábban (szö.). 1845: *Órhegy* (szö.). 1870 körül: *Órhegy* (szö., te., sz.). — A hegy neve a Maros völgyén végighúzódó régi katonai megfigyelő vonulat egyik emléke. Kiemelkedő voltánál (368 m.) fogva

³⁰ Felette szö.-t említenek.

a Maros völgyének szemmel tartására felette alkalmas. A megfigyelőhely láncolat felfelé a Maros jobb partján a Miriszló melletti 517, az Örményes melletti 517, a Felvinc feletti 474 és a közelében levő 497 m. magas hegyekben folytatódhatott, míg a Maros balpartján a Marosszentkirály felett levő *Örhegy*³¹ nevű, a Csombord és Oláhapahida közötti 467, a Maros Gombás feletti 490 m.-es magaslatok által alkotott és a Maros völgyében fel és lefelé folytatódó későközépkori őrhelyláncolat a megfigyelő vonal párhuzamos vonulatát alkotta. Hogy ez nem pusztán feltevés, azt a két *Örhegy* néven kívül *Örményes* községnek kétségtelenül erre mutató neve és az a körülmény is bizonyítja, hogy — mint köztudomású — Marosgombás honfoglaláskori lelőhelyként ismeretes.

220. *Örhegyoldal* (szö.). 1717: *Örhegy oldalban* (pszö.). 1744: az *ör v. Eör Hegy oldalban* (szö.). 1764: az *Örhegy oldalában* (szö.). — A 15 város felé néző oldalának neve.

221. *Papok földje*. 1769: a *Papok földjével* által ellenben az uton fellyül lévő (t. i. föld) a Szöllök alatt. — Valahol a 68-nak a város felső határában levő környékén, a 22—24 tájéka valamelyik részének neve.

222. *Papok tava* [84] (mo., k.). A katolikus *papok* tulajdona volt; innen származik neve. Régebben Marosmeder lehetett.

223. *Parlag mellett* (ku.). 1769: a *Parlag mellett* (ku.). — A 22 környékén levő határrész neve volt.

223a. *Patak*. 1765: a *Patak*. A 68-at egyszer így említik. Ma is csak *Patak*-ról és nem Enyedi patakról beszélnek.

224. *Patak mellett*. 1769: a Porondon a *Patak mellett* (ház). — A 9-nek a 68 melletti részére vonatkozó helynév.

225. *Patakra menő város szorossa*. 1691: Szenkirály utczában az patak felől való Szeren az *patakra menő Varos Szorossa*. — A 8-tól a 68 felé vezető síkatorok egyikének neve volt.

226. *Patakfő* [69]. XVII. sz. vége: A Hidegkut és *Patakfő*(ne)k éri között való labban éppen a Maros parton (sz.). — A 68-nak a 71-be való beömlésénél elterülő határrész neve. A XVII. sz.-ban a Maros jóval beljebb, a 40 körül folyhatott, tehát a 69-nek is feljebb kellett lennie.

227. *Pataktő*. 1693: *A Pataktőnel* való Reth. — A *Patakfő* másik neve.

228. *Pál János réte*. 1700 körül: *Pal Janos retinek* a labjan az er mellett (k.). — A 68 és 70 között lévő határ egy darabjának neve.

229. *Piac*. 1769: a *Piatzon*. 1807: *piatz*. — A Vár körüli tér neve.

230. *Piac sor*. 1753: a *Piatz Soron*. 1800: a *piatz sor*. 1803: *piatz sor*. 1850: *piatz sor*. — A Vár körüli *Piac*, talán a *Kispiac*-tól a *Buzapiac*-ig illetve a *Tövis* és *Alsóporond ucca* torkolatáig terjedő rész neve.

231. *Piaci szegelet*. 1751: *Piaczi Szegeleten*. — A 3 és Buzapiac szegeletének neve volt.

232. *Piacszer*. 1720: *Piacz Szeren*. 1763: *Piacz szerben*. 1769: a *Piacz Szerben* a Buza-Piaczon. — A Vár körüli *Piac* neve volt. Részei: *Kispiac*, *Kőkőből utca* vagy *Piacsor* és *Buzapiac*.

233. *Porond*. 1720: az *Porondi* Gyümölcses kert. 1728: A *Porondi* Major hely. 1753: a *Parandan* a Majorok rendiben. 1761: a *Porondon* (gyü.). 1765: *Porondi* Major. 1769: a *Porondon* (gyü.). 1777: *Porond* (major hely). — A 4 és 9 összefoglaló neve. A XVIII. sz.-ban még csak majorok álltak itt; ma már teljesen beépített terület.

234. *Porond ucca*. 1776: *Porond Utza*. — A 9-ben ma *Alsóporond ucca* néven ismert utca előbbi neve.

235. *Porondi felső síkator*. 1776: a *Porondi felső Síkator*. — A 4 alsó felén a 3 felé vezető későbbi *Viz ucca* neve lehetett.

236. *Porondi fertái*. 1756: a *Porondi fertallyon*. — A 4 és 9 összefoglaló neve.

237. *Postakert* [39]. XVII. sz. vége: A *Posta kertben*... az Maros Parton

³¹ 1794-től kezdve többször említik; tudtommal ma is megvan. Talán a katonai térképen 352 m.-esnek jelzett magaslat neve.

egy darab cséglyes³² föld. 1700—1701: in *Loco Posta Kert* hungarice apellato.³³ 1870 körül: *Posta-kert* (sz., r., e.,³⁴ út). — A Maros balpartján a víz által nagyrészt elhordott föld neve.

238. *Postarét* [56] (sz., k., l.). A közlő szerint a posta lovai legeltek itt régen.

239. *Principisták kertje*. Az 1-től a vasutvonal felé, nagyjában a mai Sporttelep helyén a Bethlen kollégium tulajdonához tartozó kert neve volt. A kert füvét eladták, a benne álló gyümölcsfákon termő gyümölcsből bizonyos meghatározott napokon minden principista (= végzett diák, theologus) annyit vitt el, amennyit elbírt.³⁵

240. *Puskaporosnál* [73]. A *Lőportorony* másik neve.

241. *Pusztakert*. 1750: az also forduloban az *puszta kertnél* (sz.). — A 27 körül kezdődő Herzsza völgyének torkában levő elpusztult szőlőskert (?) neve lehetett.

241. *Rabtemető*. A 11-nek lefelé mutató nyila irányában lévő temető neve, ahová a híres enyedi fegyházban elhalt rabokat temetik.

242. *Rektori puszta* (gyü.). Valószínűleg elpusztult szőlő helyén, a 17 környékén levő gyü. neve; a területet a Bethlen kollégium *rektor*-a használja.

243. *Rétes*. 1686: *Rétes* (szö.). 1706: az Kecskékutnál az *Redes* szőlők felől... sovány sz. 1732: A *Redesbéli* szőlőcske. 1741: a' Felső Fordulon a Vartzagás uttza végin a *Rédes* nevü Szőlőkre rugo lábban (sz.). 1765: A *Rhedes* szőlő. 1769: *Rétes* (szö.). — A Nagy- és Kisrétes [21 és 23] összefoglaló neve. A név *Redes* illetve *Rédes* alakváltozata szász hatásra keletkezhetett.

244. *Rétes vége*. 1769: a' *Rétes végiben* uj Szőlő. — A 21 vagy 23 felső végének neve volt.

245. *Román árka*. A 72-ben levő árok neve. *Román* nevet viselő tulajdonosáról nevezhették így el; a román népnévvel való kapcsolata valószínűtlen, mert Nagyenyeden és vidékén a legújabb időkig e nép neve a vlach-ból származott *olá* volt.

246. *Rózsa ucca*. 1870 és 1900 körül említik. A Tövis és Szentkirály utcát összekötő utcácska neve.

247. *Rövidben*. 1760: Az Harmadik Lábban a' *Rövidben*³⁶ (sz.). — A 12 környékén levő határrész neve volt.

248. *Sajtópatak* [24] (kt., szö., r., sz.). 1687: az *Sajtópatakban* (sz.). 1693: Miriszlo fele Fordulora... *Sajto Patak* beli Föld. 1765: A *Sajtopotokban* (sz.). 1870 körül: *Sajópatak* (kt., szö., ház, r., sz.). — Az eredetileg csak vízárkot jelölő helynév talán a szőlőkben levő *sajtókról* vette nevét; később a név, mint az szokásos, az árok környékén mind nagyobb területet jelölt.

249. *Sajtópatak árka*. 1760: a Felső Forduloban a' *sajto patak árkában* (sz.). — A *Sajópatak* előbb p., később időszakos víz, medrének neve volt.

250. *Sárpataki ucca*. 1900 körül a 8-tól 11 felé menő utcának említik. A Sárpataki család nevét őrzi.

251. *Sárvárdomb* [51]. Román neve — *Cetefie* — is váracskát jelent. Talán régi földvár helyének neve lehet.³⁷

252. *Serbán Gábrilla réttye*. 1765: A *Serbán Gábrilla réttye* a mart alatt a Holt maras előtt a halmon alol. — A 35 és 37 közötti rét neve volt; román tulajdonosáról nevezték így. Egy 1780-ban készült birtokösszeírásban *Serbán Gavrilla* 46 éves jobbágy, mint tanu szerepel, 51 éves Mihaila nevű bátyjával együtt.

253. *Sétatér* [55]. Újabb román neve: *Parc*. A múlt század második felében keletkezett. Azelőtt ezen a területen vezetett keresztül a 78-ban folytatódó Miriszlói utca. A múlt században a hegyes rész neve még *Kápolna domb* vagy

³² Sűrű bokros, berkes hely neve.

³³ Egyfelől a *Kalandosok* földje a határ.

³⁴ Valószínűleg csak füzes.

³⁵ Elekes Viktor tanár úr (Nagyenyed) szíves szóbeli közlése alapján.

³⁶ T. i. lábban.

³⁷ A területet személyesen nem láttam.

Kápolna volt, állítólag a régebben itt állott *Kápolná*-ról. Ma ezt az elnevezést alig hallani.

254. **Sikátor.** A 9-től a 3-ba vezető utcácska neve.

255. **Sojmostó.** A Sujmostó helynév népetimológiával képzett változata.

256. **Sompatak** [30] (szó., r. gyü., e.). 1777: a *Sompatak* nevű hegiben (pusztás, karó nélküli szó.). 1870 körül: *Sompatak* (l, r., út, kt., kevés e., á.). — Az Első és Középherzsa közötti, a hegyoldalon egy gödörszerű határrész neve.

257. **Sósos.** 1764: a' fekete Toban a Sósosban (k.). — Az 50 környékének egy részét nevezték így. A közelében levő területnek ma is *Sósszék végében* a neve.

258. **Sószék.** 1688: Miriszlo felől valo *So Szeken* (k.). — Ha nem elírás a „Miriszlo felől való” említés, akkor a 61 környékén kellett lennie.

259. **Sósszék** [60] (sz., k., l.). 1732: az *Só székb*en (sz.). 1744: az *So Széken* a Hellos alatt (sz.). 1764: a' *Sóss székb* Keresztesi berke felől valo oldalaban. 1765: A *So székb*en (sz.). 1769: A *Só Széken*. 1780: A' *Sos székb*en (sz.). 1818: A' *Só Székb*en (ugar). — Ma *Sósszék* és *Sósszéknek* ejtik. Régebben a 60 és 79 együttes neve volt; valószínűleg a terület szíkes voltáról kapta nevét.

260. **Sósszék végében** [79] (sz., k., l.). 1870 körül: *Sosszék végében*. — A *Sósszék* [60] a 74 felé eső végének neve.

261. **Sporttelep.** A 88-on valamivel alul, a 68 jobb partján, 1922-ben, a Bethlen kollégium alapításának 300 éves évfordulóján, létesített atlétikai és futball pálya neve.

262. **Sujmostó.** 1578: *Sulmos tho* (tó). 1732: Az Alsó Fordulon... Az *Sulmos tónál* (sz.). 1744: Also forduloban Szt. Király előtt (ku.) ... Enyed felől rug véggel a *Sulymis*³⁸ (!) *Tora* Szt Kiraly felől valo végére pedik (!) az Enyedi Nemes Fértályok Török buza földel. 1760: Az alsó fordulob(an)... A' *Sullymos Tó* parton innét lévő Lábban (sz.). 1765: Az Also Fordulon... A *Solymos tora* rugo Lábban (sz.). 1780: A *Solymostora* rugo lábban (sz.). — A határolásból ítélve a 42 előbbi neve. A *Sujmostó* név a *sujom* (trapa natans) nevű vizinövényünk nevéből származik, mely megsütve gesztenyeszerű táplálékot ad. Régebben csemegeként ették. Mikor a *sujom* valamiképen megszűnt jelentős táplálék lenni, a helynevet a népetimológia a *solyom* szóval hozta kapcsolatba; így keletkezett a XVIII. sz. második felében a *Sujomtó* > *Sójomtó* változás, melynek előállítását a népetimológián kívül a hátraható hangilleszkedés is segítette.³⁹

263. **Szabaderdő** [72] (e., l.). Nemrég legnagyobb részét még a Bethlen kollégium tulajdonában lévő e.; ma az agrárreform után csak egy része kollégiumi tulajdon.

264. **Szalánci rét.** 1780: Az Also fordulon Csombord előtt (r.) (szomszédja) egy felől a' Sz Királyi Hajora menő Ut, más felől a' *Szalantzi* nevezet alatt levő rét. — A 81-ben levő rétes terület egyik részének neve. A helynév egyik régi alsófehérvármegyei család nevét őrizte meg.

265. **Száguldó út.** 1700–1701: . . . juxta viam *Záguldo Ut* vulgo dictam (sz.). 1729: a' *Száguldó út* mellett az harmadik lábban (sz.). 1765: a Nagy kerek rét... Csombord felől szomszédja a *Szaguldo út*... 1769: a Hellos alatt a *Száguldo út* mellett (sz.). 1770: Also Fordulon a Masodik Lábba a *Száguldo utan* felől (sz.). 1775: Also Territoriumon a Herlos hegy alatt a *Szaguldo uton* innét a' Harmadik Lábban (14 hold r.). 1780: A' Hellos alatt a' *Szaguldo út* mellett (sz.). 1782: a *Száguldo út* mellett a harmadik Lábban (sz.). — A Helloson [11] át a Hellos alatt [74] lévő területre meredeken

³⁸ Elírás a *Sulmos* esetleg *Sulymus* helyett.

³⁹ Reá vonatkozó adatokat l. Tsz. Nyt. Szt., Lipszky *Rep.* Túri Mészáros MNy. X:188, Tolnai u. o. XI:41, Viski Nyr. XLII:453, Nyr. V:68; a szóra nézve l. még Pais D. MNy. XXII—1926:135. Hogy valóban a *sujom*-ból alakult helynévvel van dolgunk, ennek bizonyítására álljon itt egy 1578-as vallatás következő néhány sora: „...az peres *Sulmos to* mind az enyediéknek, mind a szentkirályiaknak, mind parasztnak (mind) nemesnek szabad volt mind halászni, mind *sujmot* (Swljmot) szedni soha senkitől tilalmas nem volt“, stb.

leereszkedő út ma is meglévő neve. A név kétségtelenül a lejtő alján neki-iramosodó lófogatok *szárguldasával* áll összeköttetésben.

266. **Szászújfalu előtt.** 1745: *Szász Uy falu előtt* lévő tiz hold Törökbuza. — A szomszédos, a Maros [71] balpartján fekvő Szászújfalival szemközt, az 51 környékén lévő határrész neve volt.

267. **Szenterzsébet** [26] (kt., gyü., szö., l., e., pszö.). 1732: A *Szt Erzsébethben* (szö.). 1744: a' *Szent Erzsébethi* Szöllő végiben Batizné Vápája nevű Hegy alatt (sz.). ... az ország Utyárol Nap Keletre mennek lábhol (t. i. földek). 1761: felső forduloban... a *Szentersebeth* szőlők alatt az ország utyán alol lévő lábban (sz.). 1764: a *Sz. Erzsébeth(en)* (szö.). 1765: a *Szentersebeth hegyb(e)* (szö.). 1817: *Az Szent Erzsébethbe* (szö.). 1818: a' *Szent Erzsébethbe* (szö.). 1870 körül: *Szt. Erzsébet* (kt., sz., l., e.). — E helynévre vonatkozó megjegyzéseim az *Erzsébetpuszta* helynévnel olvashatók.

268. **Szenterzsébet alatt.** 1769: a *Szent Er'sébeth alatt* az ut hosszában (sz.). — A 26 alatt a régi országút [78] hosszában elterülő határrész neve.

269. **Szentiván hegye.** 1775: a' *Szent Iván hegye* oldalon... az új erdőre feljaro ut és ott lévő árok szomszédságiban (sz.). 1797: a Felső Forduloban a *Szt István* 2 dik *Hegye* alatt lévő Lábjában; a Göbleheny oldalába, vagy másképpen a *Szent Istvan hegye* alatt (sz.). — A 36 feletti hegy neve volt. A *Szentiván*, *Szentisván* illetve *Szentistván* név hihetőleg a reformáció előtt keletkezhetett.

270. **Szentistván hegye alatt.** 1797: a Göbleheny oldalába, vagy másképpen a *Szent Istvan hegye* alatt (sz.). — A 36 oldalának neve volt.

271. **Szentkiráji ér.** 1728: az also forduloban a *Szent Királyi érre* menő lábban (sz.). 1764: Az *Szent Királyi érre* rugo Lábban a' kis Hidon alol (sz.). — Valószínűleg a 42 és mocsaras környéke vizét a Marosba levezető nagyobbacska ér neve lehetett.

272. **Szentkiráj előtt** [89]. XVII. sz. vége: *Szt. Király előtt* (k.). 1744: Also forduloban *Szt Király előtt* (ku)... Enyed felől rug veggel az Sulymis (!) Tora Szt Király felől valo végére (!) az Enyedi Nemes Fertályok Török buza földel. 1749: az Alsó forduloban M. *Sz. Király előtt* (sz.). 1780: *Szent Király előtt* (ku.). 1817: *Szent Király előtt* (lévő)... pallag. 1870: *St. Király előtt* (r., sz., út). — A 70-től a 42 felé terjedő, Marosszentkirály előtt való határrész neve.

273. **Szentkiráji út** [70]. 1744, 1758, 1761, 1764, 1768, 1769, 1789 és 1870 körül említik. A szomszédos Marosszentkirály felé vezető út neve.

274. **Szentkiráj ucca** [8]. 1691, 1700 körül, 1720, 1723 és 1724-ben említik. A városnak a szomszédos Marosszentkirály felé a Szentkiráji út [70] ban folytatódó utcájának neve.

275. **Szenkiráj ucca végin.** 1700 körül: Az ur kertin alol *Szent Kiraly utcaza vegin* (sz.). 1720: a *Sz. Király utza Vegin* valo major. 1723: az *Szenkirály uccaza Végiben* (major). 1724: a' *Szent Király Ucca végin* (major). — A 11 táján akkor még nagyrészt beépítetlen utcarészletre vonatkozó helymegjelölés.

275a. **Székes** [95] (tó, sz.). Talán a terület sovány szíkes voltára vonatkozó helynév.

276. **Szénatér** [2]. Fa, deszka és szénaárulásra szolgáló tér neve.

277. **Szoros.** 1744: az Grintyenben a' *szoross* mellett. — A szö.-be vezető szűk feljáró utcácska neve.

277a. **Szökeoldal** [94] (e). A Végherzsa [65] egyik részének neve.

278. **Szöllők alatt.** 1765: A Vartzagasi Utza Végin a *Szöllők alatt* lévő kurta földek... a Szőlő uttyáig. — A 23 ban lévő szöllők alatti területre vonatkozó általános helymegjelölés.

279. **Táska.** 1732: Az Felső Forduloban Az *Táska* nevű földek között (sz.). — Valahol a 61 körül fekvő földek neve lehetett.

280. **Telegdi berek** [44] (gyü., be.). *Telegdi* nevű tulajdonosáról nevezik így. A Maros [71] folytonosan újabb és újabb darabokat szakaszt el a tulsó partból és így a berek, mely kitünő gyü., mindegyre nagyobbodik.

281. **Temető** [16]. 1732-ben már mai helyén említik.

282. **Temetőkert.** 1744: az Tövis utza végin az *Temető kert* ellenében. — A 27 melletti, nagyrészt katolikus temetőre vonatkozik.

283. **Temetőoldal.** 1801-ben csak határolásban, 1845-ben mint szö.-t említik. A 16 feletti oldalra vonatkozik.

284. **Téglaacsúr.** XVII. sz. vége: Az *Tégla Csürnel* vagy az budős kutra es Varos Sates retire rugo labban (sz.). 1764: a' *Tégla Csürön* belöl (sz.). — A 38 környékén álló téglaegetőhely vagy téglából épült csür (?) neve.

285. **Tinód** [75] (sz., r., l). 1870 körül említik először. A katonai térképen is jelzett tanya és a körülötte levő határrész neve. Keletkezési kora ismeretlen.

286. **Tónál.** A 72 egy mélyedékes részében különösen esőzések alkalmával képződő tóra vonatkozó helynév.

287. **Tót ucca** [7]. 1700, 1740, 1741, 1748, 1770, 1780, 1870 körül és 1900-ban említik. *Szilády*⁴⁰ kétségtelenül helyi szájhagyományon alapuló adata szerint a „temető“ felé vivő utca neve a „szász világban“ *Todten-gasse* (= Halottak utcája) volt. A *Todten* nyelvjárásban valószínűleg **Tótn*-nek hangozhatott és nem is kellett valami nagy etimológizálás, hogy ez az oklevelek *Tot* és *Tót*-jává, vagy a mai írásban „előkelő“ *Tóth*-tá alakuljon át. Magam azonban hajlandóbb vagyok a helynevet a *tót* népnévvel hozni összefüggésbe. Az utca t. i. nem is a temető felé visz; a helynévnek sines közvetítő **Totegász* alakja, ami aztán a *Varcagás ucca* analogiájára máig is **Totegász*, esetleg **Tótgász ucca* alakban maradt volna meg.

288. **Töltés.** A 88-tól kezdve a 68 jobb partján partvédelmi célból a századfordulón készült széles töltés neve.

289. **Törökszállás** [10] (sz., k.). 1794: *Törökszállás*. 1870: *Törökszállás* (sz., r., tó, út, vízmeder⁴¹). A név első feltűnésénél sokkal előbbi időben, legalább a XVII. sz.-ban keletkezhetett, mert török korból való származása kétségtelen; a szájhagyomány szerint itt *szállott* meg a török sereg.

290. **Törvényfa alatt** (sz.). XVII. sz. vége: Az Also fordulob(an) Az Akasztó Domb vagy *Törvény fa alatt* (sz.). — Az Akasztódomb alatt [12] nevű határrész másik neve.

291. **Tövis ucca** [6]. 1680, 1724, 1727, 1729, 1744, 1751, 1776, 1795, 1814, 1870 és 1900-ban említik. A 9 alatti utca töréstől a 6-ig haladó és a Tövis község felé menő 62-ben folytatódó utca neve. A 6 körüli részét *Kakasdomb* (l. ott!)-nak hívják.

292. **Tövis uccai sarampó.** 1744: az *Tövis utcaj Sarampon* kívül (szö.). — A Tövis utca végénél álló vámházra vonatkozó helynévalakulat. A *sarampó* szó az enyedi a-zó nyelvjárás egyik sajátosságát tükrözi.

293. **Tövisi út** [62]. A szomszédos Tövis község felé vezető országút neve.

294. **Újerdő.** 1775: a' Szent Iván hegye oldalan... az *uj erdőre* feljáró út és az ott Lévo árok szomszédságában (sz.). — A 36 környékén levő e. neve; hogy az *új* erdőültetésre (valószínűtlen) vagy erdővágatásra vonatkozik-e, nem tudom eldönteni.

295. **Újerdőre feljáró út.** 1775-ben a 36 környékén levő e.-re menő út neve.

296. **Újrétes.** 1769: az *uj rétes* (szö.). — A *Rétes* ujonnan telepített részének neve lehetett.

297. **Újtílalom.** 1700 körül: Az *uj Tílalmon* alól az mentásbann. — A 40 körül levő művelés alatt állott, szarvasmarha számára *tílalmas* határrész neve lehetett.

298. **Új ucca.** A Tövis uccából [6] a Tót uccába [7] vezető újabbaeska utca neve.

299. **Újfalú előtt.** XVIII. sz. vége: *Újfalú előtt* (k.). — A szomszédos Szászújfalú előtt, az 51 környékén levő határrész neve volt.

300. **Újfalvi út** [53]. 1728, 1741, 1764, 1765, 1780 és 1818-ban említik. A szomszédos Szászújfalú felé a 62-ből nyíló út neve.

301. **Újhegy** [25] (szö.). 1737: az *Ujj hegy* szőlők tetején (pszö.). 1870: *Újhegy* (r., sz., ut). — Az Órhegy gerincén akkoriban ujonnan telepített szö. neve.

302. **Újmalom.** 1764: az *uj Malmon* felyül az Malom Árkára menő Lábban (sz.). Az ujonnan épített *Alsó*-, vagy pedig a *Középső malom* neve volt.

⁴⁰ MNy. III—1907:332.

⁴¹ A régen állandóan folyó Herzsapatak medre.

303. **Úr kerte.** 1700 körül: Az *ur kertin* alol Szent Kiraly utca végén (sz.). — A 8-nak a ma vasútvonal felé eső végén volt kert neve lehetett.

304. **Varcagás utca** [3]. 1691, 1721, 1726, 1728, 1729, 1739, 1746, 1750, 1753, 1756, 1758, 1762 és 1776: *Varczagás* — *Varczagas* — *Vartzogás* — *Vartzogás utca* (— *uttza*, — *utteza*); XVII. sz. vége: 1724, 1725, 1727, 1732, 1733, 1739, 1741, 1744, 1746, 1751, 1756, 1760, 1761, 1763, 1764, 1765, 1769, 1772, 1773, 1775, 1778 és 1780: *Varczagás* — *Vartzagás* — *Varczagas* — *Varczagás utca* (*utca* — *uttza*). 1769: a Várszeg vulgo *Vartzagás Utta* 1823: az Várszeg vagyis *Vartzagás Udza* (!) 1870 körül: *Varczagas* v. Várszeg-utca. *Szilády*²⁴ a nevet, mint alább kiténik, egész alaposan a „szászok idejében“ keletkezett *Schwarze-gasse*-ből származtatja és azt mondja, hogy ezt „újabbán Várszeg-utczára magyarazták, mert a vár szögleténél kezdődik“. A szász utcanév a kiejtésben *Svárce-gass*-nak hangozhatott; ebből pedig a magyarban szabályosan kifejlődhetett a *Várcegas* — *Varcogás* — *Varcagás* alak. A Várszeg utcanév 1769-ben tűnik fel először és nem a *Varcagás* fejleményének, hanem olyan önálló helynévalkotásnak (Vár + szeg)²⁵ kell tekintenünk, melynek megteremtésében a népetimológiának döntő szerep jutott.

305. **Varcagás végén.** 1693: *Vartzogás végén* levő major hely... es két szőlő 1732: Az *Varczagás végén* való ház. 1765: A *Vartzagasi Utta Végén* a Szőlők alatt Léví kurta földek... a Szőlő uttyáig. 1818: A *Vartzagás uttza végén* (sz.). — A 8-nak a 23 felé eső végét jelölte.

306. **Varcagási felső sikátor.** 1769: a *Vartzagási Felső Sikátorban* (gyü.).

307. **Vargaszin.** 1761: Kő-Kőből Utzai *Varga-Szin*. 1769: a' *Varga Szin*. — A régen csizmadiaiparáról híres Nagyenyed piaca Kőkőből utcá-nak nevezett részében a vargák (= csizmadiák) árulóhelyének neve volt.

308. **Váro Róza berke** [43] (be., r.) A név a Maros [71] partján, jelenlegi tulajdonosáról elnevezett, berket jelöl.

309. **Vasút utca.** 1870 körül és 1900-ban a vasútállomás felé vezető utcát említik így.

310. **Vár.** A város közepén a 3 és 5 csillaggal jelzett találkozásánál, várfallal és bástyával körülvett erősség neve; régebben *Kastély* néven említik.

311. **Város földei.** 1764: Az hideg kuton alol a' *Város Földeinek* a' végiben. — Az 54 körül levő és a város tulajdonában levő földek neve.

312. **Város réttyei.** 1826: *Varas* (!) *Rettyei*. — A *Varas* alakban nyelvjárási sajátosság tükröződik.

313. **Város sátes réte.** XVII. sz. végén: Az Tegla Csürnel vagy az budős kutra és *Varos Sates retire* rugo labban (sz.). — A 38 körül a város tulajdonában volt vizenyős, sáteban gazdag rét neve.

314. **Várszeg utca** [3]. 1769: a Fell-Enyed felől való Forduloba: a *Várszeg* vulgo *Vartzagás Utta* végén való rendben. 1823: az *Várszeg*, vagyis *Vartzagás Udza* (!) 1870 körül: *Varczagas* v. *Várszeg-utca*. 1900 körül: *Várszeg utca*. — Az előbb *Varcagás* utcának nevezett utca későbbi, népetimológia útján képződött magyar neve.

315. **Várszeg utca vége.** 1870 körül: Várszeg-utca vége (agyaghely, l. sz., köves terület). — A *Varcagás*, később *Várszeg* utca végén levő terület neve.

316. **Vereskeresztnél** [41]. 1780: az *Veres kereszt*en alol az ország ut hosszába (sz.). 1818: A' *Veres kereszt*nél (sz.). — Az 55 végén kezdődő és a 32 felé vezető út mellett levő rozsdás *veres kereszt* körüli terület neve.

317. **Veresmart alatt.** 1757: Apahida előtt a' *Veres Mart* alatt (ku.). — A 49 része volt.

318. **Végherzsa** [65] (szö., gyü., e., k., l.). 1700: *Vegh Herzsa* (szö.). 1732: Az *Vég Hersan* (szö. és pusztás szö.). 1733: *Veg hersán* (gyü.) 1744: *Vég Hersa* (szö.). 1756: a' *Vég Hersán* (pszö., és „egy néhány gyü.“). 1762: a *vég hersa* 1763: a *Vég hersa* nevü Szőlő Málban. 1768: *Vég hersa* (pszö.). 1769: a *Vég*

²⁴ MNyr. III. — 1907:332.

²⁵ Szeg = szegelet, szélső vagy valaminek sarok része. Vö. Kenderszeg, Felszeg, Alszeg stb.

Hersán (gyü.). 1870 körül: *Végherzsa* (r., sz., l., e.). — A Herzsa Enyedtől legtávolabb eső végső része.

319. **Vinkler ucca.** A [7] környékén az Ebhátra vezető és innen *Ebhát*-, népiesen *Gatyaszár uccának* nevezett utca neve. A benne levő telkek nagyrészt egy *Winkler* nevű orvos tulajdonában voltak; innen származik a név.

320. **Viz ucca.** 1870 és 1900 körül, mint a 3-ból a 9 és 4 között a patakra merőlegesen menő utcát említik.

321. **Vizköz ucca.** 1870 körül a 4 felső részén említik.

322. **Zsidótemető.** A Hellos [11] oldalában lévő izraelita temetkezőhely neve.

Források jegyzéke.

Ahol a lelőhelyet nem jelzem, mindig a kolozsvári állami levéltár (Archiva Statului) Dobolyi és Szántó cs. levéltára értendő.⁵³ Forrásaimat csak az adatok évszám szerinti összesített felsorolásával jelzem.

1578: Magyar Nemzeti Múzeum, gr. Bánffy lvt.

1641: U. o. gr. Bethlen cs. lvt. 5465 cs.

1659: Erdélyi Múzeum lvt. Dósa Elek hagyatékának *Enyedi levelek* c. csomójában.

1677: D. I. 25.

1686: D. I. 33.

1679: D. I. 28.

1687: D. I. 30.

1680: E. M. Dósa lev.

1688: E. M. Dósa lev.

1684: D. I. 29.

1691: D. I. 34.

1693: Magyar Nemzeti Múzeum gr. Bethlen lvt. 5473 cs. és D. I. 38.

XVII. sz. vége: Keltezetlen, vízfoltos, rongált és csonka vagyonösszeírás a Dobolyi cs. leveleinek beosztatlan anyagában.

1700: D. I. 49—50.

1700 körül: D. I. 51.

1700—1701: Magy. Nemz. Múz. i. h. 5505 cs.; az egykorú conscriptióról vett hivatalos másolat 1772-ből.

1702: D. I. 57.

1730: E. M. Dósa lev.

1706: D. I. 60.

1732: D. I. 149.

1708: D. I. 62.

1732: D. I. 154 és 157.

1710: D. I. 69.

1736: D. I. 166.

1711: E. M. Dósa lev.

1737: D. I. 168/a.

1717: D. I. 92.

1738: D. I. 172.

1719: D. I. 135.

1739: D. I. 174—176.

1720: D. I. 96.

1740: D. I. 178.

1721: E. M. Dósa lev.

1741: D. I. 181, 184 és 186.

1723: D. I. 104—105.

1742: D. I. 196.

1724: D. I. 106, 107 és 122.

1744: D. I. 205 és 226; III. 651

1725: D. I. 115—117.

1745: D. I. 216.

1726: D. I. 124 és 126.

1746: D. I. 219 és 222.

1727: D. I. 127.

1747: D. I. 227.

1728: D. I. 130, 132 és 133.

1748: D. I. 231.

1729: D. I. 137—140.

1749: D. I. 233.

⁵³ A levéltár tisztviselőinek ezúton fejezem ki köszönetem a kutatás munkájában való készséges támogatásért.

- 1750: D. I. 242.
 1751: D. I. 245—246.
 1753: D. I. 257 és 262.
 1756: D. I. 269 és 271.
 1757—1758: D. I. 276/a, 278, 281 és 283.
 1759: D. I. 291.
 1760: D. II. 306, 308 és 311.
 1761: D. II. 322, 324, 325 és 328.
 1762: D. II. 332.
 1763: D. II. 341—344.
 1764: D. II. 351, 352 és 354.
 1765: D. II. 362 és 364.
 1766: D. II. 367, 373 és 374/a.
 1768: D. II. 391, 394, 396, 397 és 401—402.
 1769: D. II. 407, 408, 410 és 414.
 1770: E. M. Dósa lev. és D. II. 420 és 426.
 1772: D. II. 437.
 1773: D. II. 450.
 1774: D. II. 454.
 1775: D. II. 465—467, 469 és 474.
 1776: E. M. Dósa lev. és D. II. 484.
 1777: D. II. 491, 494 és 497.
 1778: D. III. 536.
 1779: D. III. 532.
 1780: D. III. 546, 547 és 551.
 1781: D. III. 559.
 1782: D. III. 569—570.
 1784: D. III. 591.
 1789: D. III. 668.
 1792: D. IV. 691.
 1792: *Inquisitio* 302. (Vallatás az egyházközségek ingó és ingatlan vagyona iránt.) Nagyenyei egyházmegyei lvtára.
 1795: D. IV. 753.
 1796: D. IV. 764.
 1797: D. IV. 785, 790, 791 és 794.
 1800: D. IV. 827 és 835.
 1801: D. IV. 846 és 847.
 1802: D. IV. 854 és 858.
 1803: D. IV. 858.
 1804: D. IV. 876.
 1807: D. IV. 909.
 1813: E. M. Dósa lev.
 1814: D. V. 966.
 1817: D. V. 1009.
 1818: D. V. 1012.
 1823: D. V. 1081.
 1826: E. M. Dósa lev.
 1830: D. V. 1169.
 1833: D. V. 1201.
 1839: D. V. 1227 és 1231.
 1845: E. M. Dósa lev.
 1850: D. V. 1298.
 1859: D. V. 1336 és 1340.
 1870 körül: A nagyenyei telekkönyvi hivatal részlet-lajstroma és vázlatai.
 1900 körül: *Nagyenyei r. t. város helyszínrajza*. Lépték — 1:2880. Évszám nélküli, a század elején készült könyvnyomatos térkép Sándor Ferenc banktisztviselő tulajdonában Nagyenyeden.

Szabó T. Attila.

KRITIKAI SZEMLE

NYIRŐ JÓZSEF: *Kopjafák*. Novellák. Gy. Szabó Béla fametszeteivel. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1933. 8° 162. l.

Ezek a kopjafák egy pusztuló erdőről beszélnek, székely sorsok tragédiáit gyászolják. Egy pusztuló nép sirkeresztjei, alattuk eltemetett emberi végzetek, amint ezt a mindennapi élet kiosztogatta. Szomorú könyv, olyan fekete, mint az illusztrációi, a lelkünk elborul tőle. Ezt a hatást nem a halál gondolata váltja ki belőlünk; nem a halál fájdalmas itt, hanem az élet, amely megelőzte. S még talán ez sem bántana, hiszen az az élet ma nem szórja a rózsáit; a rózsza, úgy látszik, kimaradt a modern sors programjából. De itt nemzetet temetnek, egész faj készül a koporsóba, ennek szól a halálharang: „a nagy székely ravatal árnyékában élünk.” Nyirő könyve ezzel a jajkiáltással kezdődik s ez a záróhangja is. Ez festi rá a sötét színeket a lelkek kapujára...

Valahogy van, de ez a gyászjelentés nem tud elhelyezkedni a lelkemben. Hiába, fajunkról van szó, nem hiszek könnyen a Kasszandrának. Nem kétséges, hogy lavina jár a Hargita alján, az is bizonyos, hogy hull a hamúeső a székely kapukra, de vajjon csakugyan a nagy székely ravatal árnyékában járunk? Vajjon csakugyan ideje már meghúzni a halálharangot? Én azt hiszem, Nyirő igen hamar tette fel a fekete fátylat az arcára, s ez megzavarta különben biztos, erős tekintetét. Hiszen ma már nem lehet nemzeteket eltüntetni a földabroszról. Túl vagyunk azokon az időkön, amikor Potemkin-falvakkal és átfestésekkel lehetett ethnografiát csinálni. Minden nemzet történetében voltak válságos napok, de el is multak; viharok jönnek, viharok mennek, türelem kell az elviselésükhöz. A székelységet most különösen a szegénység vágja, de ha egy fajban annyi szívósság, törhetetlenség, őserő van, mint — Nyirő könyve szerint — a Csinod Mihályokban, Alárikban, Fehér Julisokban, Endes Mihályokban, nincs az a rák vagy sátán, amely halottá tudná rágni.

Máskülönben is kifogásolom az efféle halotti melódiákat. Hiszen föl-téve, de meg nem engedve, hogy a végzet csakugyan lezárta volna az aktáinkat, a prófétáknak akkor sem szabad rekviemeket intonálni. A próféták a nemzet napsugaras életében húzták meg a vészharangot, a zivatar idején szívárványszínekről álmodoztak. A *Zrínyiász*, *Zalán futása*, *Az új földesúr* nem halált hirdettek, hanem életet. Meg kell mondanom, hogy az erdélyi elbeszélő irodalom ebben a tekintetben egy cseppet sem áll küldetése magaslátán. Mennyivel derekasabb munkát végeznek lírikusaink! Nem lehet hibáztatni, ha elbeszélőink elraktározzák az új élet típusait a történelem számára, s az is helyes, ha küzdelmeink, szenvedéseink láthatatlan kísérőket megrögzítik az utókornak, de meg kell találni a vigasztaló pontokat s meg kell sejtetni az ígéret földjének útjait is. Ahol az emberi tudomány megáll, ott kezdődik a próféták bölcsesége. De nálunk még nem gyultak ki a fények. Egyetlen világító a kietlenségben Berde Mária *Földindulása*. Ez a szép könyv meri először hirdetni, hogy törhetetlenül becsületes munkával, hittel és egyetértéssel a jég hátán is biztosítottuk magunkat. Sajnos, a többi krónikásunk féltő gonddal kerül mindent, ami egy kis hitet ébreszthetne bennünk. A történelem azt mutatja, hogy nagy földrengések után minden nemzet a multhoz fordul vigasztalásért. Na, nálunk abban sincs köszönet, ha a multunkat szellőztetik: csak azt keresik, ami kompromittáló ránk nézve. El kell ítélnem azt a fajsúlytalan balkezűséget, hogy mikor leginkább szük-

ségünk van az egységre, akkor Vértornyozunk, s mikor eljött a nagylelkek feltámasztásának az ideje, akkor Ordógszekerezünk, Szarvasbikázunk kivilágos virradtig. Mintha csak ebből állana a történelmünk! Nekünk most nem hisztériákra, diszmagyaros haramiákra van szükségünk, hanem melegszívű hősökre, krisztuslelkekre, akik tavaszt hintenek a lelkünk kietlenségébe. Elég volt hát a szemétdomb-kultúszból, lássunk már valamit a Szenthegy szépségeiből is. De épen ezért elég a trauer-marsból is, szólaljanak meg már egyszer a proféták.

Ezért nem tartom szerencsés ötletnek Nyirótól sem, hogy most a nagy földindulás tizenötödik fordulóján elkópjázza a székelyeket. Az a meggyőződése különben, hogy ezt Nyiró sem veszi komolyan, ez a bevezetés és záróirat csak utólagosan készült, az elindulásnál még ő sem gondolt nemzeti nekrológra. Hiszen ezek a novellák elszórtan már előzőleg megjelentek, mikor Nyiró nem is gondolt rá, hogy egy bizonyos gyujtófogalom arnyékába fogja őket elhelyezni. És a novellák nem is mind olyanok, amelyek a bevezető futamot erősítenek. Alig 2–3 tolmácsolja az alapgondolatot, a többi rendes polgári novella, amely általában illusztrálja a székely nép súlyos, nehéz állapotát, különösen a nagy, emésztő betegséget: a szegénységet, de hát én Istenem, ez még nem jelent örök halált, ez most általános, hiszen — úgy mondják — még Genfben is mérsékeltőbbek az adagok, soványabbak a béke-orgiák. Nyiró tehát csak egy kis színpadi hullámmást akart előidézni könyve körül a szentimentális hárfázással, s ez valószínűleg sikerült is neki.

Ez a megjegyzésem általánosságban Nyiró könyvére, de hát ez nem esik sem az esztétikai, sem az irodalmi értékek rovására. Ezekből a szempontokból csak dicsérettel szólhatok róla. Nyiró ősi, eredeti elbeszélő tehetség nagy szépségű stílussal, s ez a kötete azt bizonyítja, hogy erejének még teljességében van, nyoma sincs a fáradtságának. Vérbeli elbeszélő, aki minden kicsinysegből tud valamit csinálni; a legparányibb semmiségből történetet formál, s annyit tud hozzáadni önmagából, hogy irodalmi értékűvé emeli. Ez a különbség az igazi író és a műkedvelő közt: az igazi író a semmiből is teremt, a kontár a valamit is elrontja. A kötet legtökéletesebb alkotásának mégis a Csinod Mihály történetét tartom. Csinod Mihály egész télen betegeskedik, még gyermekének is az asszony szerzi a kenyeret; hol esznek, hol nem. Tavasszal azonban mégis kimegy szántani, mert ez a szántóvető ember igazi életeleme: a kenyérágy megvetése. Csinod Mihály felhős homloka is felderül erre a gondolatra, már látja is kalangyákban a jövő reménységét, el is feleli, hogy minden csak tragikus játék, hiszen nincs mit vetnie a földbe, a szomszédja emlékezteti rá. A szegénységnek ez a végzetes nyomása összeropantja Csinod Mihályt: ott hal meg a csatatéren. De az ekeszarvát még a halál után sem engedi ki kezéből. Úgy hal meg állva, ráhajolva az ekére. Szébb és kifejezőbb novellát ennél aligha írt még Nyiró. Iskolai kézikönyvbe is be kellene venni. Itt megkérdezhetném Nyirótól: hát a kaszának, ekevasnak, sarlónak ezeket a törhetetlen hőseit el lehet temetni?...

Igen kedves az utolsó novella is, de sajnos, művészileg a leghibásabb. Szerző felesége az utolsó száz lejjel megveszi a Mihókék bárányát, hogy ezek kifizethessék az orvosi költségeket. A báránnyal aztán a beteg Mihók gyerek játszik, sőt a temetőbe is elviszük azután, mert a halott gyermekeknek is kell szórakozás. Keresetlően kedves és minden hivalkodásnál jobban és szebben beszél. De itt aztán jön egy hibás váltoállítás s a szerző idegen vágányra csúszik. Meglátja az első fecskét, s úgy érzi, hogy ez a kis madár apró csőrével elvonja a szemfedőt az ő lélettől meggyalázott arcáról. Vajjon ki küldötte? A logika az lenne, hogy az író a halott gyermekre gondoljon, hiszen a természetben semmi sem marad befejezetlen, ott örök a kiegyenülés, titokzatos erők állítják logikai rendbe a jelenségek milliói, fonják a szálakat a látható s a láthatatlan világ közt. Ezt a kis örömet hát bizonyosan a kis Mihók gyerek küldte hálából, hogy szerző az utolsó száz lejt is feláldozta érte. Nincs hálásabb teremtmény a halottnál. Csakhogy nem ez történik. Helyette jön egy Tompa-féle panasz a fecske madárnak: már mindenből kifogytunk, semmink sincsen; neked könnyű, te elmehetsz, de mit tegyünk mi, akik haldoklók vagyunk? Miért jöttél? Sajnálsz minket? Nekünk szántad

utolsó dalodat? stb. stb. néhány erősen pesszimista sopánkodás, hogy a záró motívum összehangzó legyen az intonációval. Cakhogy ez így erőszakkal van előranciaálva a művészet rovására.

Vad romantikus a Zólya Adám históriája. Zólya Adám nem bocsát meg leányának, mert ez az ő akarata ellenére ment férjhez. Hiába lesz a leány beteg, sőt meg halála sem tudja kiengesztelni. Zólya Adám szíve erős viadalomra kél a makacsságával. De aztán mégis csak megtörik; éjjel kimegy feleségével a temetőbe, kiássa a koporsót, leveszi a szemfedelelet s úgy csókolják a halottat, egyik jobbról, a másik balról. Epen olyan képtelen história, mint az *Elsodort faluban* az öreg honvéd temetése. A beállítás is lehetetlen. Temetésre járó ember tudja, hogyha valaki leszáll a sírba, a koporsóra kell állania, mert máshol nincs hely. Adám úrral is így történik. Lenn van a sírban, sőt feleségét is leszállítja. Hogy lehet akkor a szemfedelelet leemelni s a csókolozási műveletet elvégezni? De hát néha a legjobbaknál is elszabadulnak a lovak. — Ika Bálint esete parádés történetnek van szánva, ahol a Kopjafák célzata is kiütöközik. Ika Bálint a szerző szerint a halállal tréfálkozó népek utolsó fia volt, kinek se istene, se hazája; halálra ítéltetett. Ika Bálint szegényen jön a faluba, de meggazdagszik, s el is bizza magát a szerencséjében. Hanem az élet megropogtatja a csontjait; a kerék gyorsan lefelé fordul, Ika Bálint lerongyolódik testileg, lelkileg, bele is bolondul. Végre néhány lapát földet tesz fia sírjából egy szekerre, beviszi a városba s ott kínálja: földet vegyenek! jó erdélyi földet! S a szerző megjegyzése szerint: senksem sejtette, hogy egy nép utolsó nagy halállaltréfálkozása válik valóra a szerencsétlen örült rettenetes cselekedete által. Hát ezt csakugyan nem lehet sejtteni, mert ez a gesztus nem azt fejezi ki, amiben magunkra ismerünk. Valami van benne, valami távoli, álomszerű harangszó... mintha... Meg kell mondanom, hogy Nyíró szimbolizálásait nem tartom szerencsésekknek. Történeteit annyiszor egyénekké teszi, hogy a jelző s a jelzett közti kapcsolatot legtöbbször csak nagy felderítő szolgálat után lehet megtalálni, s ez a kapcsolat mindig csak hajszál, amely Damokles kardját tartja.

Nyíró nagyon jó megfigyelő. Ismeri hőseit külső és belső összetételeikben egyaránt és ismeri az atmoszférát is, amelyben mozognak. Látja a székelylek összetevőit: a ragaszkodást a szülői földhöz, a termő földhöz, a gyermek iránti szeretetet, macacsságot, böcsködést, hitvesi hűséget, szenvedélyeket, kenyéririgységet stb., amint ezt a mindennapi élet tanúsítja. Tudja, hogy a nép lelkében a tragédiák is egyszerű taglejtésekkel játszódnak le. Különösen a halál történi nálunk megrázóan primitív formában. A halálból csak a kultürember csinál kázust, a falusi csendes apátiával fogadja, nála az egész csak annyi, mint mikor azt mondja: bemegyek a városba. Ugrai Lőrincén bejelent az urának: én ma meghalok. S a férje azt mondja rá: úgy nezem én es. És Ugrai Lőrincé azért elmegy takarni a határra, mintha itthon nem is a halált várnák, s az asszonyoknak sem esik rosszul, ha az ura elmegy, hiszen a takarást el kell végezni, az az ura dolga, a halált elvégzi ő egyedül is. S a búcsúzás is ilyen egyszerű: segéljen az Isten, hogy könnyen túl lehess rajta.

Stílusa nagyon szép, színes, erővel teljes. Panteizmusa egyetlen élőlényé változtatja a világot, testvérré teszi a földet, embert, falevelet, de ez a fogás mindig művészi marad, sohasem lesz erőltetetté. Az erdő megérzi Alóziában a gyilkos gondolatot, s megrémül tőle; de azt is látja, hogy a halált viszi szívében, mikor a somolyói búcsúra megy, s akkor már szerető fájdalommal kíséri utolsó lépteit: az erdő orgonál, a rengetegből hangok kelnek, halk hajnali melódiák, a fák mélyében orozkodó baljós aggodalmak eltűnnek és a róka is kedvesen áll ki barlangja szádába; a madárkák szárnyakkal búcsút intenek, s a fenyves halkan sír fölötte. A természet Nyíró-nél is megérzi a halál járását, épúgy mint Gárdonyinál. Mikor Alózi leül Nyilénk csúcsán megpihenni, már közeledik a veszedelem, abban a helyben a fák futni kezdenek mellette és ettől kezdve az erdő futása meg nem állott. A mellette álló Szilaj téhen elbődül, az már érzi a halál közeledését. Mikor Endes Mihályék gyermeke meghal a mezón, a búzák fölött esend ül, a pipacsok égnek, mint a halottnak gyújtott gyertyák; minden tudta, hogy valaki

meghalt a mezőn, s a halál jár a tarlón. Mikor a két legény halálos összecsapásra készül, az erdő félelmes éjszakájában a vadak megkaparják éjjeli fészkeiket és figyelik az éjszaka rejtelseit. Már tudják, hogy a tetőn a legnagyobb fa csúcsán leült az öreg halál és a fejéhez csapkodó rémült baglyokkal játszik. Kilenc óraker nagyot ásít és ettől hirtelen az erdőn borzongás rian végig. A megbolygatott sötétségben elmerül az égen szendergő néhány csillag. Brillians technikával tudja feledhetlenné tenni természetleírásait. Az őszi takarítást így írja le: A reggeli napfényben úszó réten virág virág mellé volt szúrva, virit már a sok kököresin, mintha üde zöld abroszon violaszín pohárkák ezrei volnának felterítve a harmatnak. Recseg, ropog a kukorica sárga erdeje... kasza villan a fűben, ekék hasítanak a földbe, ásók forgatják a krumplit, káromkodások vannak. Olyan az egész kép, mintha a menyország terített asztalát rohanták volna meg az emberek és rögtön dobnának a menekülő angyalok után. Gyönyörű szép a szántóvető ember munkájának leírása. Igazi apothezis: Nem volna semmi különös abban sem, ha két fehér angyal térgyepelne láthatólag a föld két végén és úgy tartaná kezeiben a barázdát, mint fekete pántlikát, vagy az élet keskeny, fekete hídját. Csinod Mihály érzi is ennek a munkának a szentségét: 'Szen én es az Ur testyinek szívéen dolgozom, mondja. És álommal és szeretettel hinti be, mintha mag helyett csókot vetne. A legnagyobb írók sem írtak ennél szebbet.

Még csak annyit jegyzek meg, hogy a Kopjafákban is fellobog a Nyirő sajátgyártású, elviselhetetlen székelly mithológiája, de csak egy helyen, és azt hisszük, hogy ezúttal utoljára, ezért hát ezt az egyet még megemésztjük.

Nyirő könyve pompás munka, a világ akármelyik irodalmának díszére válnék.

Rass Károly.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

természettudományi szakosztályának közleményei

DR. SZÁDECZKY GYULA
szakosztályi elnök.

SZERKESZTIK:
1932.

DR. BALOGH ERNŐ
szakosztályi titkár.

A szamosfalvi sósfürdő geológiája.

Várhatunk-e ipari földgázát Kolozsvár környékén?

*Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályában
1932. december 13-án tartott előadás.*

Régen megállapított valóság, hogy boldogulásunk érdekében meg kell ismernünk az Anyaföldet és annak erejét megfelelően kell értékesítenünk. Ha tehát városunk boldogulni akar, elsőrendű kötelessége minél behatóbban megismerni a saját földjét.

Az utóbbi években Kolozsvár keleti szélétől két és fél km-re, Szamosfalva innenső szélén, lápos területen, igen erős gyógyhatású forrásokat nyitottak meg, minek következtében városunk azon az úton van, hogy fürdővárossá fejlődjék. Mint ilyen, máris ahhoz az előnyhöz jutott, hogy a fürdőidény alatt vasúton féljeggyel lehet idejönni, ami lényegesen megkönnyíti az idegenforgalmat és a kereskedelmet. A szamosfalvi fürdő életképességét legjobban mutatja az, hogy 1932. év nyarán a fürdőzők száma 40.000-re emelkedett. Egy másik ebből származó haszon az is, hogy rheumás és több másféle bajaink gyógykezelése végett nem kell messze, költséges idejében fáradnunk.

A fürdőtulajdonosok a források vizének megismerését részletes vegyelemzésekkel és fizikai tulajdonságaik vizsgálatával kellően megindították.¹ A helyes irányban való továbbfejlesztés azonban megkívánja, hogy a források geológiai helyzetét, gyógyító erejük származását is minél alaposabban megállapítsuk.

A fürdő geológiai helyzete.

Hogy a szamosfalvi fürdő forrásai gyógyítóerejének származását kellően megértsük, nem elég közvetlen környezetének geológiai felépítésével foglalkoznunk. E célból rövid szempillantást kell vetnünk a távolabbi környékre is.

Régóta ismeretes, hogy a fürdő közvetlen környékének a fiatalabb harmadkori „felső mediterrán” tenger (középső miocén vagy helvét) üledéksorozata képezi az alapját. Erre a tengeri sorozatra a régi Szamos medrének fokozatosan mélyebbre vágódásával, a negyedkor folya-

¹ Dr. D. Stanca: Băile sărate, sulfuroase și nămol Someșeni-Cluj, Clujul Medical No. 6. 1 Iunie 1931.

mán, uralkodólag a Gyalui-havasokról szállított kavicsrétegek, különböző magasságban terraszokat építve, rakódtak le. Ezekkel dr. Tulogy foglalkozott részletesebben.²

Múzeumunk kiadásában 1917-ben megjelent III-ik dacittufa tanulmányomban³ jöttem rá arra, hogy ez a szamosfalvi „felső mediterrán“ (helvétii) üledéksorozat, amelyik nyugat felé Kolozsvár határán túl mihamar véget ér, Kolozsvár—Visa—Korpád közt egy sűrűn összeráncosodott, olyan belső területet alkot, amelyik szerkezeténél fogva lényegesen különbözik az őt körülvevő, nem ráncosodott szegélytől. „Kolozsvár—Visai neogén teknőnek“ neveztem el ezt a belső ráncos részt, melynek redői közül legérdekesebbek azok, amelyek — eltérőleg a teknő belsejében lévő nagyjában észak-déli irányú redőktől, — a nem ráncos szegéllyel mennek egyirányban. Ezek helyzetükkel azt árulják el, hogy a helvétii tenger partja közelében egy merev szegély állt ki, amelyik nem vett részt a tenger fenéknek az Erdélyi medence belsejében az egész harmadkoron át tartó lassú süllyedésében.

Későbbi kavicsstanulmányaim⁴ közelebbi adatokat hoztak ezen merev peremre vonatkozólag. Ezek alapján megtudtuk, hogy a kiálló peremet régibb időknek, nagyobbára a föld kérgében megrekedt eruptívus tömegei erősítették meg. Ezen a szegélyen, vagy annak közelében ütöttek nyílást a szucsági Kőszegén, a solyomkői Piatrán, a kolozsi Farkascsupon, a visai Surlódombon a helvétii időben azok a dacittufát kiszóró robbanások, amelyek anyaga legbiztosabban vezet bennünket idejének meghatározásánál.

A földgázkutatás céljából végezett tanulmányok és mélyfúrások alapján tudjuk, hogy a medence belsejében a felső mediterrán rétegek vastagsága megközelíti az 1000 m-t. Ezzel szemben a nem ráncos szegélyen a helvét és szarmát transzgresszió kavicsainak nyomozása útján azt tapasztaltam,⁵ hogy itt ezek a rétegek a legvastagabbnak bizonyult kardosfalvi tájon is csak 162 m-t érnek el. Ez is mutatja az itt egymás mellett volt merev tengersizél és süllyedő fenék között lévő nagy különbséget.

A szamosfalvi fürdő forrásai ásványos alkotórészeinek származására vonatkozólag rá kell mutatnom még arra, hogy az egyes forrásokban lévő sok konyhasót a mélyebb rétegekből a gyűrődéssel kapcsolatban feltört és a felület közelébe került sótest kioldott sóanyagának kell tartanunk. Általában mondhatjuk, hogy nagyon sok sóskút ismeretes a kolozsvár-visai teknőnek antiklinális nyergei mentén. A kolozsi Dörgő beszakadt sóbányájában pedig magát a felületre került sótestet csodálhatjuk meg.

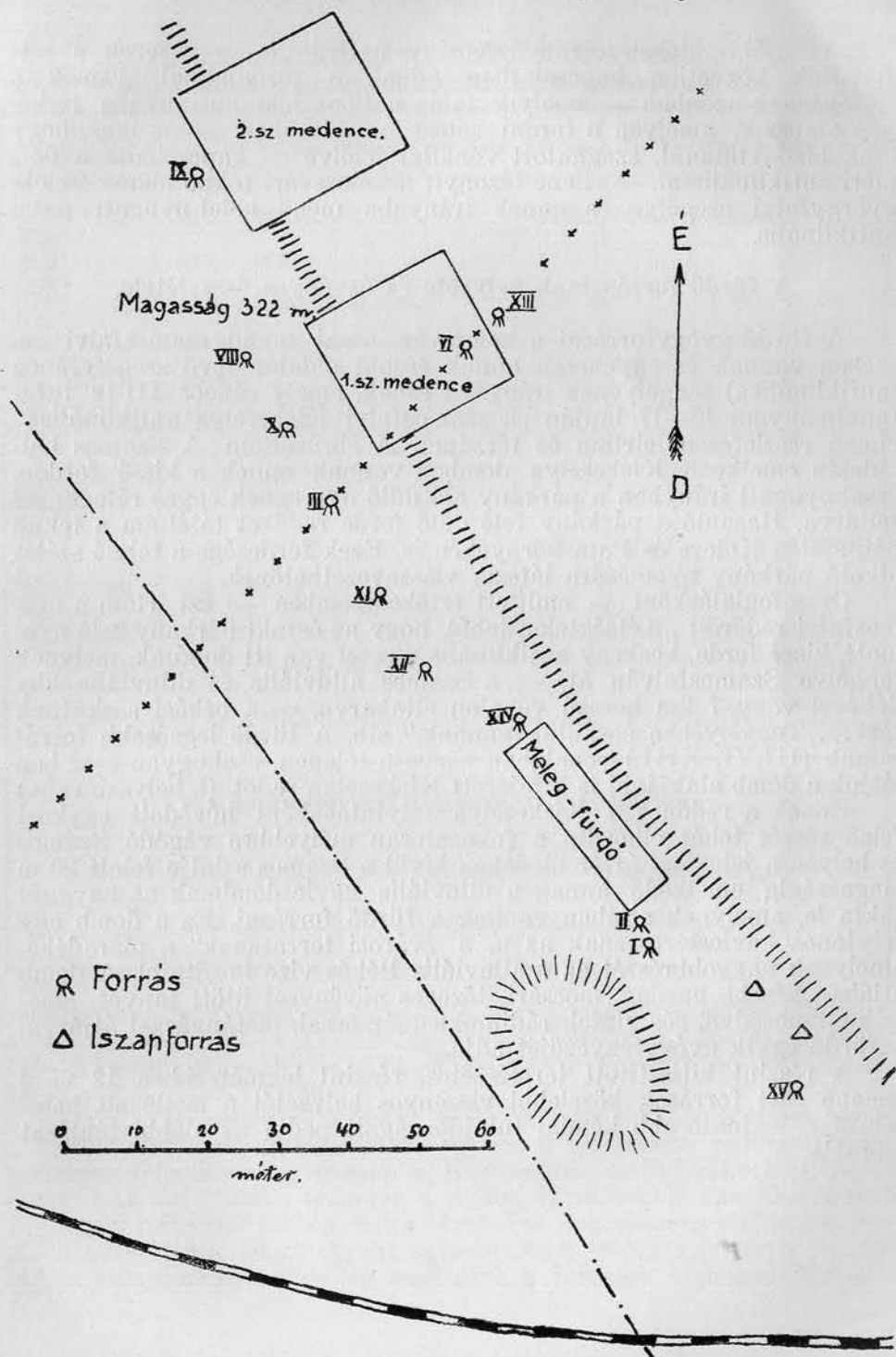
² Kolozsvár környékének pleistocén képződményei.

³ Múzeumi Füzetek. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Ásványtárának Értesítője. IV. k. 1. sz. 1—94; 106—213 lap.

⁴ Dări de Seamă ale Sediintelor Institutului Geologic. Vol. XIII. Sediinta de 22 Mai 1925. București. — Eltakart hegyek az Erdélyi medence északnyugati részében. Földtani Közöny 58. k. 1928. 30. lap.

⁵ Erdélyi Múzeum XXXVII. k. 1932. 32. l.

Szamosfalvai források helyszínrajza.

Az újabb időben olyan vélemény nyilvánult, hogy ezek a sósforrások közvetlen kapcsolatban állnak a tordaiakkal. Ennek a felfogásnak azonban — amelyik talán a Böck-féle antiklinális térképen alapszik, amelyen a tordai sótest antiklinálisa — az igaz, hogy csak bizonytalanul, szaggatott vonallal jelölve — kapcsolódik a dez-méri antiklinálissal, — ellene bizonyít a kolozsvári teknő merev Feleggyörgyfalvi szegélye és ennek irányába menő kelet-nyugati patai antiklinális.

A fürdő forrásainak helyzete és ásványos összetétele.

A fürdő gyógyforrásai a kolozsvár—visai teknő szamosfalvi részében vannak és egyenesen annak északi oldalán lévő szegélyránca (antiklinálisa) tengelyének irányába esnek, amely ráncot III-ik tufatanulmányom 15—17 lapján „a szamosfalvi Kiskeselya antiklinálisa“ címen részletesen leirtam és térképen is ábrázoltam. A Szamos baloldalán emelkedő Kiskeselya dombon vannak ennek a kissé ferdén, északnyugati irányban a párkány alá dülő nyeregnek egyes rétegei jól feltárva. Hasonló a párkány felé dülő ferde redőket találtam a teknő déli szélén Kolozs és Pata környékén is. Ezek ferdesége a teknő szélét alkotó párkány nyomására látszik visszavezethetőnek.

Összefoglalásként — említett értekezésemben — ezt írtam a szamosfalvi redőről: „Kétségtelen tehát, hogy az északi párkány felé nyomott, kissé ferde, keskeny antiklinális résszel van itt dolgunk, melynek tengelye Szamosfalván át, — a Szamos alluviális és diluviális üledékével vagy 7 km hosszú vonalon eltakarva, — a békási sóskútnak tart... Tengelyében sóskutak vannak.“ stb. A fürdő legsósabb forrásainak (III, VI, XIII.) vonalában nézve a telepen, csakugyan szemben látjuk a domb alakjával is kifejezett Kiskeselya redőt. (l. helyszínrajz.)

Ennek a redőnek a Kiskeselya folytatásaként húzódott egykori felső részét tehát elhordta a fokozatosan mélyebbre vágódó Szamos és helyén a jelenlegi ártér üledékén kívül a Szamos szintje felett 20 m magasságig emelkedő annak a diluviális kavicsdombnak az anyagát rakta le, amelynek aljában vannak a fürdő forrásai. Ez a domb egy folytonos kavics terrasznak az u. n. „városi terrasznak“ a maradéka, amelynek nagyjából az ő alluviális Békás vize hordta el. A domb aljában később gazdag, mocsári, tözeges növényzet ütött tanyát, amelyik elláposodva, sós vízzel, rádiumkisugárzással, metángázzal átjárva, a fürdő egyik gyógytényezőjét adja.

A részint kitisztított természetes, részint legmélyebben 12 m-ig lemenő fűrt források közelebbi viszonyos helyzetét a mellékelt helyszínrajz, legfontosabb kémiai tulajdonságait pedig az alábbi táblázat mutatja.

**A szamosfalvi fürdő forrásai
egy liter vízében talált sók grammjai.**

	Forrás száma	Össze- sen	Na Cl ₂	Na ₂ SO ₄	Ca SO ₄	Ca Cl ₂	K Cl	Mg Cl ₂	Radioaktív- millimikro- curie
Tengely irányában	XIII	59.9	56.23826	1.11974		0.34521	0.88785	0.1485	0.71
	VI	41.9	41.03						—
	III	37.6	35.66893	0.71503		9.16758		0.14303	7.0
Északra	X	33.06							3.0
	VIII	7.37	6.882						1.81
	IX	6.3							1.12
Délre	XI	22.22	9.6823	8.9890		1.7056	0.2116	1.14590	0.88
	XII	3.6							3.16
	XIV	3.6							1.06
	II	2.3	1.32732	0.10571					1.27
	I	1.83	0.81905	0.1542		0.2129	0.1472	0.0213	1.28
Nagysármási I. számú fúrásban.									
	180 m. mély	18.00	15.1380		0.4275		0.0895	0.4620	
	460-470 m. mély	74.2	64.1593		0.0354	4.2907	0.8862	4.2033	

Egymástóli távolságuk ÉNy—DK-i irányban méterekben kifejezve a következő: IX—VIII = 27.30, VIII—X = 10.65, X—III = 12.35, III—XI = 15, XI—XII = 12.30, XII—XIV = 13.30, XIV—II = 33.20, II—I = 3.10, I—XV = 30.

Ezek egybevetéséből kitűnik, amit már fennebb említettem, hogy a legtöbb ásványos alkotórész és egyben a legerősebb rádióaktivitást tartalmazó források egyenesen a Kiskeselya antiklinális tengelyébe esnek. (Az antiklinális tengelye a rajzon keresztekkel van ábrázolva.) A tengely irányától jobbra, balra távolodva, fokozatosan csökken a források sótartalma, ezzel együtt egészbenvéve rádióaktivitásuk is. Ez utóbbi tulajdonságot illetőleg csak azok a források képeznek kivételt,

(VIII, XI.) amelyeknek sok a kén és vastartalmuk, mert a képződő rádiumsulfát nehezen oldható vegyület.

A szamosfalvi források ásványos alkotórészeinek és fizikai tulajdonságainak számadatai tehát hűségesen visszatükrözik a Kiskeselya antiklinálisának a képét.

Az a nézet nyilvánult, hogy a források rádióaktivitása a kavicsokban lévő rádióaktív ásványokból, sótartalmuk pedig a diluviális kavicsréteg alján, a felsőmediterrán réteg tetején meggyűlt vízből származnék. Erre vonatkozólag a következőket jegyzem meg: tudjuk, hogy városunk abban az egészségügyileg nagyon kedvező helyzetben van, hogy vízvezetékének egy liter vize — dr. Gh. Athanasiu szerint⁶ — 1.12 milli-mikro Curie rádiumemanációt bocsát el, összes vízének egy óra alatt elbocsátott ú. n. horo-rádióaktivitása pedig = 670.000 m. m. c. Olyan nagy ez utóbbi érték, hogy Franciaország leggazdagabb, La Bourboule vizét (492.000 m. m. c.) is jóval felülmúlja. Vízvezetékünket tényleg főképen a Szamosmedernek a város felett lévő ó alluviális kavicsrétege táplálja és rádióaktivitását a gyalui tömegből származó eruptívus kőzetek rádióaktív ásványaiból nyeri. Vízvezetékünk vízének a rádióaktivitása azonban — Athanasiu szerint — legfeljebb 15%-ot változik, holott a szamosfalvi forrásokban már eddigé is. 0.71—7.0 m. m. c. változás van kimutatva.

Ezek alapján elfogadhatónak látszik az, hogy a legszélső, igen gazdag szamosfalvi források (IX, I), amelyek kétségen kívül a diluviális kavicsból erednek, vízvezetékünkéhez hasonló rádióaktivitásukat is a kavicsrétegből nyerik. Az antiklinális tengelyébe eső és ahhoz közel lévő erős rádióaktivitásuk azonban, amelyek egyikét (III) Románia legrádióaktívabb forrásai közé sorolják, amelyeknek — mint a fennebbi táblázat is mutatja — igen nagy és gyorsan változó sótartalmuk van, valószínűleg a Kiskeselyán megállapított antiklinális nagyon változó, különböző mélységből feltörő dacittufás alatta pedig homokos, sós márgás rétegeire lesznek visszavezethetők.

Legmélyebbről származnak az antiklinális közepén lévő legmeredekebb rétegek. Ezekről jobbra, balra fokozatosan a felettük következő rétegek vannak, amelyeket egy síkba metszett le a Szamos eroziója.

Erre a viszonyra a földgáz érdekében az Erdélyi medence más helyein végzett mélyfúrások megelemezett vizei szolgáltatnak meggyőző példát, a szamosfalvi forrásokéhoz hasonló ásványos alkotórészeikkel, amelyek a mélységfelé általában szaporodnak. Összehasonlításra legalkalmasabbnak látszik a nagysármási I. számú 627 m. mély fúrás, melynek két különböző mélységből származó vize vegyileg elemezve van.⁷ A szamosfalvi, legtöbb ásványos alkotórészt tartalmazó, XIII-ik forrás 8 m mélyből vett vízének konyhasótartalma (56.23862) tehát kb. négyszer olyan nagy, mint e sármási fúrás 180 m. mélyéből származó víznek konyhasótartalma (15.1380); és majdnem olyan nagy, mint e

⁶ Anuarul Institutului Geologic al României. Vol. XII. 1927. 26. lap.

⁷ Böhm Ferenc II. A Nagysármás és Kissármás községek határában végzett mélyfúrások leírása. Budapest, 1911. M. kir. Pénzügyministerium kiadása.

sármási fúrás 460 m-ből jött vízének konyhasótartalma (= 64.1593). Ennek okát abban találjuk, hogy a sármási I. sz. fúrás nem anti-, hanem szinklinálisban volt telepítve. E szamosfalvi forrás klorkálium-tartalma szinte teljesen megegyezik a 460 m mély sármási vízzel (szamosfalvi $KCl = 0.88785$, sármási = 0.8862). Kalciumhydrokarbonát a szamosfalviban több, ($= Ca(HCO_3)_2 = 0.3452$) mint a sármásiban (= 0.2317), ellenben kalciumklorid ($CaCl_2$) a sármásiban van több, valamint kalciumsulfát ($CaSO_4$) is, amit a szamosfalviban egyáltalában nem számítottak. Ehelyett sok natriumsulfát van némely szamosfalvi forrásban számítva. (XI-ben 8.989, melyben $MgCl_2$ is a legtöbb = 1.14.)

Ezekben a metángázért mélyített fúrásokban általában azt tapasztaljuk, hogy minél mélyebb származású a víz, annál nagyobb a Cl , K , Na , Ca és Mg -karbonát tartalmuk, valamint a rétegek dőlésének foka, meredeksége.

A források rádióaktivitásának származását illetőleg az eddigiiek alapján még leginkább a likacsos dacittufában lévő rádióaktív ásványokra, esetleg a metángázzal kapcsolatos petroleumra gondolhatunk. A mélyből a ráncos teknot szegélyező töréseken a gázzal együtt jöhet fel az emmanacio, aminek a magasabb szinten a vízzel együttes felhasználását a redőkben lévő nyomás is gyorsítja.

A szamosfalvi fürdő fejlesztése érdekében az előadottak alapján figyelembe veendő az, hogy a mélyebb rétegek *sóokban gazdagabb ásványvizét nem a széleken, ahol a kutatások eddig folytak, hanem a Kiskeselya antiklinális tengelyében, a III, VII, XIII. források irányában remélhetjük.* A diluvialis kavicsból eredő vízmennyiségben gazdag, de ásványos alkotórészekben szegény források pedig az antiklinális tengelytől távolabb, a szárnyakon jönnek a felületre.

Miután a fürdő területén a tényleges geológiai viszonyokból csak annyit látunk, hogy a 322 m. magasságban levő források a Szamos felett 20 m magas diluvialis terraszmaradék aljában vannak, a kavicsréteg alatt következő rétegek minőségére, tektonikájára vonatkozólag pedig csak a fürdőtől 4 km távolságban emelkedő 380 m magas Kiskeselyán kb. 20 évvel ezelőtt nem gyakorlati, hanem általános, tudományos célból végezett vizsgálatok és a forrásvizek minősége alapján következtettem: a fürdő altalajának biztos, részletes megismerése céljából jövőben a célszerűen elhelyezett feltárások, forráskutatások adatainak pontos megfigyelésére, leltározására van szükség.

Ha a fürdő egykoron annyira fejlődne, hogy a jelenleg rendelkezésre álló, a közeli község által határolt vonulat nem volna elegendő, abban az esetben a szomszédos, idézett tanulmányomban „Nagyszopor-Szamosfalvi“-nak leírt antiklinálist kellene majd figyelembe venni, amelyik a Kiskeselyához hasonló vonásokat árul el.

Várhatunk-e ipari földgázat Kolozsvár környékén?

Metángáz bőségesen meggyűl a szamosfalvi fürdő lápos iszapjában, legnagyobb mértékben tán az északi medence DKi szélén. Ez a gáz származhat részben az alluvialis talaj szerves anyagának elbom-

lásából. A mélyből jövő források metántartalma eddigelé biztosan nincs kimutatva. Valószínűsége azonban igen nagynek mondható, tekintettel arra, hogy a fürdő lápos területének déli részén iszapforrások is vannak, aminőknek képződését Bányai „Udvarhely vármegye iszapforrásai” ismertetésében a mélyből feltörő metángázzal hozza kapcsolatba.⁸ A Nagyalföldön végzett mélyfúrások is metángázt adtak, aminek mennyisége a mélységgel szaporodik.⁹

De más kérdés az, vajjon várhatunk-e Kolozsvár környékén lévő erekben az antiklinálisokban olyan nagy mennyiségű földgázt, amelyik gyakorlati felhasználás végett városunkba való bevezetést megérdemelné?

Hogy ehhez a kérdéshez hozzászóljunk, rövid geológiai szemlét kell tartanunk az erdélyi, számottevőbb metángáz területeken. Sármás, Magyarsáros, Kiskapus, Mezőzáh stb. mind olyan helyek, ahol nem a szamosfalvihoz hasonló keskeny redőkben, hanem széles, brachyantiklinálisnak vagy dómnak nevezett boltozatok homokos rétegeiben van meggyűlve a nagy mennyiségű gáz. Ezek a homokrétegek a Szamosfalván szereplő helvét felett következő, kiédesülő, középső sarmáciai tengervízében rakódtak le és a felettük következő felső sarmáta, sőt gyakran a későbbi pontusi agyagos rétegekkel vannak igen jól elzárva. A szamosfalvi, valamint általában a kolozsvár—visai teknő redői nem ilyen széles boltozatok és ezeken a fiatalabb jól záró, agyagos fedőrétegek is hiányoznak. Ezek a keskeny, sűrűn egymásmellé szorult redők az erdélyi medence szegélyén ahhoz a keskeny övhez tartoznak, amelyik a Hátárhegyek mellett, vagy azok közelében: nyugaton, északon és keleten tekintélyes konyhasó előfordulásaival is magára vonja a figyelmet. Ezekben tehát nagyobb mennyiségű metángáz meggyűlést, alakjuk, anyaguk és a záró fedőréteg hiánya miatt sem várhatunk.

A medence belső részében elszórva lévő, széles, nagy gázmennyiség raktározására alkalmas, homokos belsejű boltozatok képződéséről a Kolozsvár közelében levő, eltakart szegély és a sármási gázmezőn talált, egész egy méter átmérőig emelkedő kavicsok megismerése alapján¹⁰ azt tartom, hogy ezek támasztékául is a miocén tenger fenekén volt ellenállóbb, eruptívus szigetmaradványok szolgáltak, amelyek a medence lassú sülyedésében nem, vagy csak kisebb mértékben vettek részt. Ezeknek az ellenállóbb kőzeteknek a pusztulása járult hozzá lényegileg a földgáz raktározására szükséges homokos rétegek termeléséhez is.

Mivel a sármási kavicsok között kristályospalák, gránit, kristályos mészkő krétakori és eocén képződmények is vannak, ellenben a hidro-

⁸ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettud. Szakosztályának közleményei 1932. 1—3. sz. 1. lap. „Az iszapforrások szinte szabályszerűen a földgáz sós vonulatnak a kísérei.”

⁹ I. Györffy. Monographie der Thermalvegetation von Hajdúszoboszló in Ungarn. Archiv für Protistenkunde. Jena 1932. 277. lapon Dr. Schafarzik után idézet.

¹⁰ Szádeczky. Dări de Seamă ale Sediñtelor Institutului Geologic. Vol. XV. 15 Aprilie 1927.

karbonvegyületek anyaközetéül tekinthető, szerves testekben gazdagabb fiatalharmadkori lerakódások egyáltalában nincsenek, metán gázunk szerves származása elméletét nem látom tovább fenntarthatónak. A szerves maradványokban szegény Kárpátvidéken a még élénken emlékünkből levő, két évnél hosszabb ideig égett moreni petroleumkút is ez ellen bizonyít. (Erdélyi Múz. 36. kötet. Természett. Szakosztály, 1931. 16. l.)

Ezzel szemben, figyelembe véve azt a nagy szerepet, amelyik Erdély felépítésében a tüzeseredésű kőzeteknek jutott, amelyek a Nyugati Határhegységtől a Keletiig mindenütt ott vannak: látva, a dacittufának vagy tiz, egymás felett kövekező rétegét betelepülve a középső és felső miocén üledékek sorába, ezek robbanó születése után pedig a Hargita hasadékrendszerén az andezitek változatos anyagának óriás tömegét, tudva azt, hogy hidrokarbon vegyület a látványban is van, akaratlanul a szerves, eruptívus származás felé irányul tájékozódásunk.

Lassanként általánosabb elfogadásra vergődik az a tőlem többször elhangzott nézet,¹¹ hogy a ditróvidéki szienit a mészkő megemésztésének a terméke. A mi vidékünkön (Euráziában) vagy 55 km. vastagnak képzeljük Földünk felső, összeszakadozott (Sial) kéregét.¹² Ebben a vastag kéregben uralkodó nagy nyomás alatt megemésztődött mészkő anyagából származhatnak az én elgondolásom szerint karbidok, amelyek a kitorések kapcsán a felülethez közeledve, a víz hatására termelhették a különböző hidrokarbonokat.

Geologie des Salzbadés von Szamosfalva. Ist industrielles-Erdgas in der Umgebung von Klausenburg zu erwarten?

*Vorgetragen in der Sitzung des Naturwissenschaftlichen Abteilung
des Erdélyi Múzeumegylet, am 13. Dezember 1932.*

von Dr. Julius von Szádeczky K.

In den letzten Jahren wurde in der Nähe von Klausenburg ein Salzbad errichtet, worüber in der Zeitschrift, Clujul Medical, nach der Meinung Vortragender, nicht ganz treffende geologische Daten erschienen sind. Die in Kochsalz- (bis 56.238 gr pro Liter) und Radiumemanation- (bis 7 m. m. C.) reichen Quellen des Bades liegen genau in der Richtung des Antiklinalscheitels, welches Vortragender in seinem III-ten Tuffstudien* unter den Namen „Antiklinale der Szamosfalvaer Kiskeselya“ beschrieb, folglich führt Vortragender den Salzgehalt dieser Quellen dem in Inneren verborgenen Salzkörper und die reichen Ema-

¹¹ Streckeisen: Über das Nephelinsyenitmassiv von Ditró. Neues Jahrbuch für Mineralogie, etc. B. B. 64. A. A. 1931. S. 615.

¹² Schaffer F. X. Wandlungen der Grossformen der Erdoberfläche. Földtani Közlöny 61. k. 1931. 42, 43. l.

* Múzeumi Füzetek. Az E. N. M. Ásványtárának Értesítője. IV. k. 1917. 1. sz. Seite 121—123.

nation wahrscheinlich dem Dazittuff und übrigen Helvetschichten dieser Antiklinale zu. Die reichste Salzgehalt führende Quelle ist dem aus 460 m. Tiefe kommenden Wasser der Sarmaser, (in einen Synklinale angelegten) I Bohrung ähnlich. Die sich gedrängt neben Einander hinziehenden Antiklinalen der neogenen Bucht von Klausenburg Visa, zu denen diese Szamosfalvaer Antiklinale gehört, sind durch das steifen, faltenlosen Györgyfalvaer Gebirge von den Tordaer Randfalten getrennt. Es ist folglich keine direkte Verbindung zwischen den beiden Salzgebieten möglich.

Man kann in diesen eng gedrängten Antiklinalen der Helvetien industriell verwendbares Methan nicht erwarten. Die methanreichen sandigen Schichten von Sármás etc. gehören dem Sarmatien zu, welche mit dicken jüngeren neogeligionen Schichten im Hangenden gut verschlossen, breite Brachyantiklinaldome bilden. Die Entstehung dieser Dome kann nach Vortragender mit der durch eruptiven Gesteinen verfestigten Unterstämmung in Zusammenhange gebracht werden, ähnlich der, welche die Klausenburg-Visaer Bucht umgibt. Der Ursprung des Metan wird — im Mangel eines organogenen Muttergesteins, — nach den in den eruptiv Gebiet von Hargita Ditró durchgeführten Studien als eruptiv aufgefasst.

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

Szerkeszti: DR. GYÖRGY LAJOS.

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület“ kiadása.

1. Rass Károly: Reményik Sándor	40.—
2. Párvan Bazil: A dákok Trójában	30.—
3. Dr. Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében	30.—
4. Dr. Bitay Árpád: A moldvai magyarság	40.—
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep	40.—
6. Dr. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben	40.—
7. Dr. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év	50.—
8. K. Sebestyén József: A brassai fekete templom Mátyás-kori cimerei	40.—
9. Dr. Karácsonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez	50.—
10. Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen	50.—
11. Dr. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	40.—
12. Dr. György Lajos: Két dialogus régi magyar irodalmunkban	60.—
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család cimere	50.—
14. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	50.—
15. Dr. Gyártás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum	50.—
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye	50.—
17. Dr. György Lajos: Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban	50.—
18. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1927. év	60.—
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	60.—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület XVI—XIX. századi kéziratok énekeskönyvei	50.—
21. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. Pótlásokkal az 1919—1928. évekről	50.—
22. Dr. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	50.—
23. Dr. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái	50.—
24. Dr. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásban	50.—
25. Dr. Tavasz Sándor: Kierkegaard személyisége és gondolkozása	50.—
26. Dr. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	50.—
27. Dr. Csúry Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról	50.—
28. Dr. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi román kath. egyházmegyében	50.—
29. Dr. Teleki Domokos gróf: A márosvásárhelyi Teleki-könyvtár története	50.—
30. Dr. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	50.—
31. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év	50.—
32. Dr. Gyalui Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán	50.—
33. Dr. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon“ c. regénye	50.—
34. Dr. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	50.—
35. Dr. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében	50.—
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadai Hegedűs-kódexe	50.—
37. Dr. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében	50.—
38. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1930. év	50.—
39. Dr. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	50.—
40. Dr. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	80.—
41. Dr. Dömötör Sándor: A cigányok temploma	50.—
42. Dr. Kristóf György: Bárá Eötvös József utazásai Erdélyben	80.—
43. Dr. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története	50.—
44. Dr. Kristóf György: Kazinczy és Erdély	50.—
45. Dr. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig	50.—
46. Dr. Varga Béla: Az individualitás kérdése	80.—
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékirók	80.—
48. Dr. Dömötör Sándor: Vida György facetiái	50.—
49. Dr. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban	50.—
50. Szabó T. Attila: Közép-szamos-vidéki határnevek	50.—
51. Dr. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt	30.—
52. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	50.—
53. Dr. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	50.—
54. Dr. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	50.—
55. Dr. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	—
56. Dr. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	30.—
57. Dr. Tavasz Sándor: A lét és valóság	60.—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	60.—

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában, Cluj-Kolozsvár, Str. Baron L. Pop (volt Brassai-u.) 5. Az 1—10. szám elfogyott.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XXXVIII.

1933.

Nouvelle série IV. n. 4—6.

Rédacteur: LOUIS GYÖRGY. Editeur: Société du Musée de Transylvanie.
Rédaction: Cluj, Str. Universităţii 10. Roumanie.

André Veress: Le comte Joseph Kemény (1795—1855). II. Communication.

Béla Felszeghy: Le principe de l'autonomie fondée sur le droit public et un ancien jurisconsulte transylvanien oublié.

Alexandre Tavaszy: L'existence et la réalité.

Louis Huszár: Le médailleur Octavien Cochsel de Alba Iulia (Gyulafehérvár).

RECUEIL DE DONNÉES. *Attila T. Szabó*: Quelques données à la connaissance des noms de lieu de Aiud (Nagyenyed) aux XVI—XX. siècles.

REVUE CRITIQUE. *Joseph Nyiró*: „Kopjafák.“ Nouvelles. Par *Charles Rass*.

LES COMMUNICATIONS DE LA SECTION DES SCIENCES NATURELLES DE LA SOCIÉTÉ DU MUSÉE DE TRANSYLVANIE. *Jules K. Szádeczky*: La géologie du bain d'eau salée de Someşeni (Szamosfalva). Pouvons-nous supposer aux environs de Cluj (Kolozsvar) de gaz méthane industriel?

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(SIEBENBÜRGISCHES MUSEUM)

XXXVIII. Band.

1933.

Neue Folge IV. No. 4—6.

Redigiert von LUDWIG GYÖRGY. Herausgegeben vom Siebenbürger Museum-Verein.
Redaktion: Cluj, Str. Universităţii 10. Rumänien.

Andreas Veress: Graf Josef Kemény (1795—1855). II. Mitteilung.

Adalbert Felszeghy: Das Prinzip der staatsrechtlichen Autonomie und ein vergessener alter siebenbürgischer Rechtsgelehrter.

Alexander Tavaszy: Die Existenz und die Wirklichkeit.

Ludwig Huszár: Der Münzengraveur Oktavian Cochsel aus Alba Iulia (Gyulafehérvár).

DATENSAMMLUNG. *Attila T. Szabó*: Einige Daten zur Kenntniss der Ortsnamen von Aiud (Nagyenyed) in den XVI—XX Jahrhunderten.

KRITISCHE RUNDSCHAU. *Josef Nyiró*: „Kopjafák.“ Novellen. Von *K. Rass*. MITTEILUNGEN DER NATURWISSENSCHAFTLICHEN ABTEILUNG DES SIEBENBÜRGER MUSEUM-VEREINS. *Julius K. Szádeczky*: Geologie des Salzbadens in Someşeni (Szamosfalva). Können wir in der Umgebung von Cluj (Kolozsvar) gewerbliches Erdgas erwarten?